

Nr 3/2011

Konserwacja i rewaloryzacja krajobrazu
Conservation and revalorization of landscape

ARCHITEKTURA KRAJOBRAZU

Konserwacja i rewaloryzacja w zakresie ochrony krajobrazu jest tematem bardzo złożonym, gdyż dotyczy wielu zagadnień. Jednym z nich są zabytkowe założenia ogrodowe, których istnienie i piękno zależne jest m.in. od prawidłowego podejścia konserwatorskiego.

Sztukę ogrodową charakteryzuje ciągła zmienność, nie tylko w porach roku, ale w ciągu rozwoju biologicznego drzew czy krzewów, ale także ze względu na zmienność „mody”. Człowiek odczuwa piękno parku w sposób zgodny z ogólnymi tendencjami, raz zachwyca się szpalerami wytycznymi wzdłuż linii zgeometryzowanych, a raz cieszy się przyrodą zastosowaną w sposób naturalistyczny. Założenia te wymagają pielęgnacji, a często konserwacji z uwzględnieniem ich historii, ale i współczesnych potrzeb.

Kolejnym zagadnieniem są dawne fortyfikacje, które w obecnym czasie mogą być miejscem do wykazania się wiedzą i umiejętnościami przez architektów krajobrazu. Tereny te, często o zróżnicowanej powierzchni i strukturze mogą stać się miejscem bardzo atrakcyjnym, jednocześnie podkreślającym dawną historię i podnoszącym jakość krajobrazu.

Kolejne zagadnienia to krajobraz kulturowy miast i wsi, w którym często konieczne jest uwzględnienie problematyki konserwacji i rewaloryzacji. Przedstawione w niniejszym numerze artykuły sygnalizują część problemów, z którymi styka się architekt krajobrazu w swojej pracy zarówno naukowo-badawczej, jak i wykonawczej.

Conservation and revalorization of the landscape protection is a very complex issue, since it involves many issues. One of these are historic garden formations and the existence and beauty of them depend inter alia on the proper conservation approach.

Garden art is characterized by continuous variation, not only in times of the year, but during the biological development of trees or shrubs, but also because of the variability of “fashion”. The man feels the beauty of the park in a manner consistent with general trends, once he marvels at the rows demarcate along of geometric lines, and once he enjoys nature used in a naturalistic way. These formations require care, and often conservation including their history, but also the contemporary needs.

Other issues are the old fortifications, which at the present time can be a place to demonstrate the knowledge and skills of the landscape architects. These areas, often of different surface and structure can become a very attractive place, while highlighting its ancient history and elevating the quality of the landscape.

Another issue is the cultural landscape of towns and villages, which often requires taking into account the problems of conservation and revalorization. The articles featured in this issue indicate some of the problems facing a landscape architect in his work, both in research and executive work.

Editorial Board

Kolegium redakcyjne

Okładka: Rzeźba w parku Sans-Souci, Niemcy
(fot. I. Niedźwiecka-Filipiak)

Cover: A sculpture in Sans-Souci park, Germany
(photo by I. Niedźwiecka-Filipiak)

PROBLEMY		PROBLEMS
☛ Założenia do koncepcji rewaloryzacji i rewitalizacji ogrodów przy Opactwie O.O. Benedyktynów w Tyńcu <i>Beata J. Gawryszewska, Maja Skibińska</i>	4	Guidelines for Conception of Revaluation and Revitalisation of Benedictine Abbey Gardens in Tyniec
☛ Poprawa jakości krajobrazu poprzez ekspozycję zespołów historycznych fortyfikacji na przykładzie Nysy <i>Jerzy Potyrała</i>	12	Improving the Quality of the Landscape by Exposing of Groups of Historic Fortifications on the Example of Nysa
EKOLOGIA KRAJOBRAZU		LANDSCAPE ECOLOGY
☛ Przekształcenia układu komunikacyjnego i ich wpływ na kształtowanie krajobrazu gminy wiejskiej Ostróda <i>Mariusz Antolak</i>	23	Transformations of the Road, Railway and Waterway Network and their Influence on the Landscape Management in the Rural Commune of Ostróda
☛ Fort Bema w Warszawie – jako przykład zagospodarowania zabytkowego obiektu militarnego <i>Anna Różańska, Małgorzata Kaczyńska</i>	31	Bem's Fort in Warsaw as an Example of Stocking a Historical Military Object
PREZENTACJE		PRESENTATIONS
☛ Dyskretny krajobraz fortyfikacji <i>Dražen Arbutina, Zofia Mavar, Helena Alfirević Arbutina</i>	38	Discreet Landscapes of Fortifications
☛ Park nad rzeką Turia (Walencja) <i>Galan Vivas, Juan José</i>	46	The Turia River Park (Valencia) – part 1
☛ Wieś cesarska Kadyny – analiza układu przestrzennego <i>Urszula Knercer-Grygo</i>	54	The Imperial Village of Kadyny – Spatial Layout Analysis
☛ Rewaloryzacja ogrodu Branickich w Białymstoku jako element budowy tożsamości miasta <i>Dorota Sikora</i>	60	The Revalorization of Branickis' Garden in Bialystok as an Element of Building the City Identity
TWORZYWO		MATERIALS
☛ Secesyjne dekoracje roślinne w architekturze Rzeszowa <i>Karolina Konieczna, Barbara Krupa</i>	67	Art Nouveau Floral Motives in the Decoration of Architecture of Rzeszow
STANDARDY		STANDARDS
☛ Tożsamość miejsc w nowych czasach <i>Agnieszka Aleksandra Jaszczak</i>	73	Identity of Places in the New Times
☛ Rewaloryzacja krajobrazu miejskiego jako element rewitalizacji zdegradowanej przestrzeni publicznej na przykładzie Placu Wałowego w Gdańsku <i>Miłosz Zieliński</i>	79	Urban Landscape Revalorization as a Part of the Revitalization of Degraded Public Space on the Example of Wałowy Square in Gdańsk
FORUM		FORUM
☛ Integracja rodzajów sztuki w tradycyjnych rosyjskich parkach i ogrodach <i>Elena P. Kabkova, Olga. V. Stukalova</i>	87	Connection of Art Kinds in Traditional Russian Parks and Gardens
☛ Krajobraz kulturowy jako zespół różnorodnych właściwości <i>Elena P. Olesina</i>	90	The Cultural Landscape as a Variety of Traits
☛ Wartości przyrodniczo-kulturowe jako podstawa przekształceń strukturalnych miasta przemysłowego <i>Barbara Sierecka-Nowakowska</i>	93	Natural-Cultural Value as the Foundation for Structural Transformations in an Industrial City
Streszczenia angielskie	101	Summaries

Założenia do koncepcji rewaloryzacji i rewitalizacji ogrodów przy Opactwie O.O. Benedyktynów w Tyńcu

Beata J. Gawryszewska, Maja Skibińska

Guidelines for Conception of Revaluation and Revitalisation of Benedictine Abbey Gardens in Tyniec

Wprowadzenie

Introduction

Rewitalizacja, pojmowana jako zespół działań prowadzących do ożywienia społeczno-ekonomicznego społeczności lokalnych w przestrzeniach ich zamieszkania, połączonego z restauracją lub modernizacją obiektów infrastrukturalnych, bywa prowadzona również w krajobrazach o dużych wartościach historycznych. W zetknięciu z rewaloryzacją zabytkowych ogrodów rewitalizacja stwarza nowe możliwości działania, ale i nowe problemy. Działania mające na celu ochronę substancji zabytkowej mogą pozostawać w sprzeczności z koniecznym podczas rewitalizacji uczestnictwem społecznym w procesie decyzyjnym, projektowym i realizacyjnym. Dlatego współczesne zgromadzenia zakonne, podobnie jak inni właściciele zabytkowych obiektów, próbują dostosować się do nowej sytuacji i podejmują na swoich terenach działania rewitalizacyjne, choćby po to, żeby uzyskać dofinansowanie na utrzymanie zabytku i niezbędne remonty. Techniki stosowane w rewitalizacji (włączanie wspólnot lokalnych, oferta turystyczna) nie powinny tu dziwić – mogą wzbogacić zestaw wariantów działania. Niniejszy tekst zawiera w pierwszej części porównanie współczesnego funkcjonowania ogrodów klasztornych siostr betlejemitek w Paporciai (Paproc) na Litwie i benedyktynów w Tyńcu, w drugiej

zaś założenia rewaloryzacji ogrodów klasztornych w Tyńcu, sformułowane z uwzględnieniem zarówno wartości zabytkowych jak i funkcjonowania tej przestrzeni jako ogrodu „domowego” zgromadzenia zakonnego¹.

Model życia klasztornego a funkcjonowanie ogrodu klasztornego. Paporciai i Tyniec

Model of monastic life and the functioning of the convent garden. Paporciai and Tyniec

Jeszcze na etapie kształtowania się reguł życia klasztornego, we wczesnym średniowieczu na terenach europejskich, różne zgromadzenia wytworzyły określony sposób rozplanowania klasztoru w przestrzeni i model relacji z krajobrazem. Pod tym względem wyróżnia się dwa główne typy klasztorów: cenobijne, gdzie zakonnicy prowadzą życie we wspólnej przestrzeni, i eremickie, gdzie żyją w odosobnieniu, w pojedynczych pustelniach [Majdecki 1981]. Dla porównania ze współczesnym klasztorem cenobijnym w Tyńcu, dla którego w zespole z botanikiem, Wojciechem Podstolskim, opracowaliśmy założenia rewaloryzacji, chcielibyśmy przedstawić współczesny klasztor eremicki.

Siostry Wspólnoty Monastycznej Betlejem, od Wniebowzięcia Najświętszej Dziewicy Maryi przybyły do Paparciai, miejscowości znajdującej się w połowie drogi pomiędzy Wilnem i Kownem w 1994 roku. W 13 domkach-eremach z ogródkami mieszkają siostry, wakujące 3 służą jako gościnne. W zgromadzeniach o regule eremickiej każda zakonnica ma własny erem, co stwarza analogię do domu z ogrodem, gdzie relacja między człowiekiem a krajobrazem buduje ogród przydomowy [Gawryszewska 2006]. Nawet przy nowoczesnym spojrzeniu na regułę i funkcjonowanie klasztoru, każda wciąż jest na swój ogródek „skazana” i będzie go uprawiać. Wspólne życie klasztorne, choć w regule eremickiej zminimalizowane, w naturalny sposób zostaje skierowane z wnętrza na zewnątrz. Relacja z okolicznym krajobrazem sprawia, że siostry mają potrzebę rozwijania w przestrzeni założenia klasztorne, wykupując okoliczne opustoszałe domy i wynajmując je latem rodzinom z dziećmi. Mimo bardzo współczesnego modelu ekonomicznego (ekoturystyka, sprzedaż pamiątek) związek klasztoru z krajobrazem i forma ogrodów wewnątrz murów klasztornych, pozostają niezmiennione, a krajobraz jest chroniony przez samo jego użytkowanie.

Ze zgoła inną sytuacją mamy do czynienia w przypadku cenobijnego klasztoru benedyktynów w datującym swoje początki na XI wiek opactwie w Tyńcu pod Krakowem. Burz-

liwa historia klasztoru sprawiła, że ogrody w dawnej formie, a tym bardziej feudalne założenie (pola, sady, wsie, etc.) organizujące otaczający klasztor krajobraz, nie zachowały się. Czytelna wydaje się jedynie struktura ogrodów klasztornych w obrębie murów, o której piszemy poniżej. Remonty infrastruktury zamieniły większą część ogrodów w krajobraz księżycowy, zaś ogród ozdobny, nie pielęgnowany z braku rąk do pracy, ulega postępującej degradacji.

Współcześnie w opactwie tynieckim powstało klasztorne muzeum, które generuje większy niż kiedykolwiek wcześniej ruch turystyczny. Gospodarstwo rolne już nie jest prowadzone, dochody z uprawy i hodowli zastąpiła inicjatywa polegająca na dystrybucji produktów spożywczych i kosmetycznych przygotowywanych przez zewnętrzne firmy, w oparciu o tradycyjne receptury. Dzisiejsi mnisi tynieccy pracują na uniwersytetach, prowadzą katechezy, kursy i rekolekcje. Nie znajdują już czasu na pielęgnację ogrodów. Model „feudalny” funkcjonowania klasztoru przed setkami lat, w oczywisty sposób powodował zainteresowanie ogrodami i gospodarowaniem krajobrazem. Dziś bracia zakonnicy wycofali się do klasztoru (ruch dośrodkowy, w przeciwieństwie do rozwijającego się w przestrzeni klasztoru w Paparciai). Współcześni benedyktyni, do wypełniania reguły *Ora et labora* (módl się i pracuj) nie potrzebują już ogrodu. Z drugiej strony bronią objętego klauzurą skrawka

ogrodu przy samych murach – analogii ogrodu przydomowego. Nie wyobrażają sobie, aby został wyjęty spod klauzury, a jego pielęgnacja przeszła w ręce wynajętej firmy ogrodniczej.

Benedyktyni tynieccy potrzebują więc projektu konserwatorskiego, który pozwoli założeniu przetrwać przy minimalnej ingerencji ogrodnika. Raz w roku, w dniach otwartych klasztoru, część ogrodów ma być dostępna dla turystów. Należy pokazać prawdę o współczesnym funkcjonowaniu miejsca i dostosować je do potrzeb współczesnych użytkowników. Z drugiej strony Tyniec jest miejscem wyjątkowym, o tysiącletniej tradycji sztuki ogrodowej i ogrodniczej, dlatego wymaga ściśle konserwatorskiego podejścia. W 2008 roku Opat Tyniecki, Brat Bernard Sawicki zwrócił się do Katedry Sztuki Krajobrazu Szkoły Głównej Gospodarstwa Wiejskiego z prośbą o sporządzenie podstawy do wyceny ewentualnych prac restauratorskich. Tak powstały opisywane niżej założenia.

Historia i kompozycja ogrodów tynieckich

The history and composition of the gardens in Tyniec

Przy benedyktyńskich klasztorach powszechny był zwyczaj zakładania ogrodów użytkowych. Nie inaczej było w przypadku ogrodów przy klasztorze OO. Benedyktynów

Ryc. 1. Klasztor Sióstr Betlejemitek w Paparciai na Litwie: a – schemat przedstawiający teren klasztoru i zaznaczony strzałkami obszar krajobrazu zagospodarowywanego przez siostry (B. J. Gawryszewska na podstawie ortofotomapy z maps.lt); b – domek-erem z małym ogródkiem; c – widok na zabudowania klasztorne (fot. M. Koszewska)

Fig. 1. Monastic Community of Bethlehem closter in Paparciai, Lithuania, a – diagram showing area of the monastery and the landscape developed by the Sisters marked by the arrows (B. J. Gawryszewska based on orthophotos from Maps.lt); b – hermitage with a small garden; c – view of the monastery buildings (photo by M. Koszewska)

w Tyńcu, to właśnie ich uznaje się za prekursorów sadownictwa w Małopolsce [Marcinek, Myczkowski 1994]. Ogrody użytkowe – sad, winnica, warzywnik – najprawdopodobniej zostały założone niedługo po budowie opactwa w połowie XI w. [Majdecki 1981; Marcinek, Myczkowski 1994]. Niestety, brak na to materiałów źródłowych, pierwsze informacje dotyczące przyklasztornych ogrodów pochodzą ze spisu dóbr autorstwa Jana Długosza z roku 1425 [Tomkowicz 1901]. Kronikarz wspomina o sadach z dużymi drzewami oraz dwóch ogrodach warzywnych zlokalizowanych przy klasztorze, po stronie południowej. Zmiana układu przestrzennego tyńceckich ogrodów miała miejsce na przełomie XV i XVI wieku. Zgodnie z ówczesną modą, część założenia zlokalizowanego od strony południowo-wschodniej, została przekształcona w renesansowy ogród tarasowy, który uległ zniszczeniu podczas potopu szwedzkiego. Po odnowieniu klasztoru i kościoła przystąpiono do odtworzenia przyklasztornych sadów. Inwentarz dóbr tyńceckich z 1739 r. opisuje ogrodzone płotami sady oraz „ogród jarzynny”, a także ogrody dworskie – ten kompleks zieleni wraz z pastwiskami otaczał klasztorne wzgórze od strony wschodniej oraz południowej [Marcinek, Myczkowski 1994].

Znaczne zmiany w układzie kompozycyjnym założenia miały miejsce pod koniec XVIII w. Konfederaci barscy umocnili teren otaczający

klasztor od strony południowej oraz wschodniej – tak zwany górny ogród [Gronowski 2009]. Podczas restauracji klasztoru po konfederackich niepokojach wzdłuż drogi prowadzącej do zabudowań klasztornych została posadzona aleja lipowa – nowy i istotny element kompozycyjny. Kolejna zmiana prawdopodobnie związana z odbudową opactwa dotyczy budowy kamiennego muru otaczającego ogród dolny o powierzchni prawie 2 ha [Marcinek, Myczkowski 1994].

Na planach pochodzących z początków XIX wieku widać układ kompozycyjny obu ogrodów rozdzielonych drogą prowadzącą od bramy do zabudowań gospodarczych. Ogród górny jest podzielony na dwie strefy, pierwszą – przy murach, gdzie od strony południowej znajduje się szpaler z drzew i krzewów, a od strony zachodniej samych drzew, drugą (zwaną dzisiaj ogrodem średnim) – niżej w obrębie murów klauzury, gdzie układ kompozycyjny drzew i krzewów jest chaotyczny. Ogród dolny ma układ kwaterowy, zlokalizowany jest na tarasach, składa się z trzech części. Główna oś kompozycyjna dzieli symetrycznie ogród dolny, jej początek to centralnie w murze zlokalizowana bramka (furta św. Benedykta) a koniec to ozdobny placyk z ławką. Alejki oraz kwatery są obramowane szpalerami. Górną część zajmuje sad, niżej zlokalizowany jest warzywnik. Na planie katastralnym pochodzącym z 1845 r. większą część ogrodu dol-

Ryc. 2. Ogrody przy Opactwie O.O. Benedyktynów, Tyniec, 2008 rok: a – schemat przedstawiający teren całego założenia (linia przerywana) i obecny teren klauzury – linia ciągła (B. J. Gawryszewska na podstawie ortofotomapy z googlemaps), b – miejsce rekreacji tynieckich mnichów pod murem w ogrodzie górnym (fot. B. J. Gawryszewska)

Fig. 2. Gardens in Benedictine Abbey, Tyniec, 2008: a – scheme showing the area of the complex (dashed line) and an enclosed area today (solid line) (B. J. Gawryszewska based on orthophotos from GoogleMaps), b – a place of recreation Tyniec monks at the wall in the upper garden (photo by B. J. Gawryszewska)

nego zajmuje sad, w dolnej części jest zlokalizowanych osiem regularnych kwater.

Kolejne przekazy dotyczące ogrodów opactwa pochodzą z początków XX wieku. W ogrodzie górnym, na stokach wzgórza, rosną gęste kępy krzewów. Układ kompozycyjny ogrodu dolnego nie uległ znacznym zmianom od XIX w. – centralna usytuowana oś została podkreślona nasadzeniami alejowymi (prawdopodobnie były to graby), górną część ogrodu porastają drzewa owocowe, sad ma układ zgeometryzowany. W drugiej połowie XX w. w ogrodzie górnym na tarasie wschodnim zostały zaaranżowane partery, w ogrodzie średnim zlokalizowano szklarnie, inspekty i zagony, w ogrodzie dolnym zachowała się główna oś kompozycyjna od furtki św. Benedykta oraz sad [Marcinek, Myczkowski 1994].

Założenia

Guidelines

Opracowane przez nas założenia do rewaloryzacji ogrodów przy Opactwie Benedyktynów rozwijały się w następujących kierunkach:

- ochrona krajobrazu;
- rewitalizacja społeczna, czyli przybliżenie życia klasztoru turystom i wspólnocie lokalnej, a także związanie mieszkańców okolicznych miejscowości na powrót z klasztorem (w nowej formie – warsztaty, kursy, rekolacje, szkolenia);

- przywrócenie i ukazanie kompozycji historycznej;
- zaprojektowanie ścieżek edukacyjnych (życie klasztorne, sztuką fortyfikacji w XVIII wieku, konfederacja Barska, rośliny charakterystyczne dla ogrodów klasztornych);
- zachowanie „ogrodu domowego” w klauzurze.

Podstawową zidentyfikowaną przez nas wartością krajobrazu jest malownicze położenie opactwa, nad Wisłą, w otoczeniu czterech wzgórz (Winnica, Grodzisko, Wielkanoc, wzgórze we wsi Piekary) [por. Bogdanowski 2000]. Pierwszym postulatem będzie więc ochrona widokowa, polegająca na zakazie zabudowy i zalesiania. Proponujemy również lokalizację co najmniej dwóch punktów widokowych na terenie wsi Piekary, po przeciwległej stronie Wisły. Kolejną kwestią jest ochrona skarp wzniesienia, na którym stoi klasztor. Na nieoczyszczanych od dziesiątek lat zboczach spontanicznie wysiały się różne gatunki drzew i krzewów. Powinny one być systematycznie usuwane (wycinane, nie karczowane ze względu na zagrożenie osunięciem się zboczy). Analizę położenia klasztoru i zakres proponowanej ochrony przedstawia rycina 3.

Podczas przeprowadzonych wiosną 2008 rozmów z inwestorem (opatem i braćmi zakonnymi), które podkreślały wartość ogrodów jako zamkniętej klauzurą zakonną przestrzeni, dostrzegliśmy konieczność zachowania kameralnego, „domo-

wego” charakteru ogrodów. Próbując zachować charakter zmieniającego się przez ostatnie trzy stulecia „ogrodu przydomowego” zaczęliśmy od wyróżnienia w obrębie ogrodu górnego, średniego i dolnego, poszczególnych jego części, których istnienie zawdzięczamy historii opactwa. Dla wymienionych ogrodów i wnętrza ogrodowych opracowaliśmy wytyczne projektowe dotyczące charakteru miejsca i planowanych

Ryc. 3. Propozycja ograniczeń inwestycji przestrzennych w celu ochrony widokowej Opactwa Benedyktynów w Tyńcu (Skibińska M., Gawryszewska B. J., Rylke J., 2009)

Fig. 3. Proposal of space investment limitation for scenic protection of Benedictine Abbey in Tyniec (Skibińska M., Gawryszewska B. J., Rylke J., 2009)

zmian, proponowanych rodzajów roślin, materiałów i urządzeń oraz nawierzchni. Wyniki naszej pracy przedstawia schemat koncepcyjny (ryc. 4) oraz uzupełniająca go tabela.

Konkluzje

Conclusions

Ogrody klasztorne ze względu na swój zamknięty charakter są kapsułą czasu, skarbnicą bezcennych informacji dla historyków sztuki ogrodowej. Jaką wartość jako świadectwo historii sztuki ogrodowej ma obiekt, w którym ogrody się nie zachowały, a użytkowanie zabytkowego krajobrazu zmieniło się na tyle, że dla zachowania w stanie niezmienionym wymaga on ochrony konserwatorskiej? Sformułowane w formie roboczego szkicu założenia miały na celu:

- zachowanie zasady gospodarowania krajobrazem i wspólnotą (zarówno klasztorną, jak i wspólnotą lokalną okolicznych wsi) jako efektu rewitalizacji;
- stworzenie atrapy ogrodu użytkowego, który nie wymaga ciągłej pracy, a pozwala na rekompozycję układu historycznego;
- ochronę jedynej zachowanej wartości dawnego założenia tynieckiego, czyli walorów jego położenia z szerokim przedpołem umożliwiającym daleki wgląd w krajobraz;

Ryc. 4. Założenia do koncepcji restauracji ogrodów przy Opactwie O.O. Benedyktynów w Tyniecu. Schemat koncepcyjny (Gawryszewska B. J., Skibińska M., Podstolski W., 2008/09)

Fig. 4. Guidelines for conception of restoration of Benedictine Abbey Gardens in Tyniec (Gawryszewska B. J., Skibińska M., Podstolski W., 2008/09)

- pokazanie bogatej historii opactwa poprzez opracowanie koncepcji różniących się od siebie kompozycyjnie, osobnych ogrodów, przedstawiających różne epoki i style w sztuce ogrodowej;
- zachowanie dawnych ich atutów, tj. uprawy drzew owocowych, warzyw i winorośli;
- koncepcja nasadzeń, dobór materiałów i form ogrodowych zapewniający wizerunek kojarzący się z codziennym, zwyczajnym życiem klasztoru;
- umożliwienia prowadzenia w ogrodach trzech równoległych ścieżek edukacyjnych, związanych z historią opactwa, życiem klasztornym i sztuką fortyfikacji w XVIII wieku, w czasach konfederacji barskiej.

Beata J. Gawryszewska, Maja Skibińska

Katedra Architektury Krajobrazu, Szkoła Główna Gospodarstwa Wiejskiego w Warszawie

Department of Landscape Art, Warsaw University of Life Sciences

Przypis

¹ Założenia opisane zostały na podstawie wcześniejszej publikacji: B. J. Gawryszewska, M. Skibińska, W. Podstolski, 2010, *Concept assumptions for restoration of the Benedictine Abbey Gardens in Tyniec*. Annals of Warsaw University of Life Sciences – SGGW. Horticulture and Landscape Architecture No 31, 2010, s. 91-105, Wyd. SGGW, Warszawa, tam również można znaleźć szerzej opisaną historię opactwa.

Literatura

1. Bogdanowski J, 2000, *Polskie ogrody ozdobne*. Arkady, Warszawa

2. Gawryszewska B. J., 2006, *Historia i struktura ogrodu rodzinnego*, Wyd. SGGW, Warszawa.

3. Gawryszewska B. J., Skibińska M., Podstolski W., 2010, *Concept assumptions for restoration of the Benedictine Abbey Gardens in Tyniec*. Annals of Warsaw University of Life Sciences – SGGW. Horticulture and Landscape Architecture No 31, Wyd. SGGW, Warszawa, s. 91-105.

4. Gronowski T. M., 2009, *OSB. Opactwo Benedyktynów w Tyniecu*. Przewodnik. Wydawnictwo Benedyktynów, Kraków Tyniec.

5. Majdecki L., 1981, *Historia ogrodów*, PWN, Warszawa.

6. Marcinek R., Myczkowski Z., 1994, *Tyniec – ogrody opactwa OO. Benedyktynów* [w:] Teki Krakowskie T. I, Kraków: Regionalny Ośrodek Studiów i Ochrony Środowiska Kulturowego w Krakowie, s. 73-98.

7. Myczkowski Z., Marcinek R., Mirek Z., 1993, *Tyniec. Ogrody opactwa OO. Benedyktynów. Ewidencja zabytkowych założeń zielonych województwa małopolskiego*. Kraków. mps. Przechowywany w Archiwum Państwowej Służby Ochrony Zabytków, Oddz. Wojewódzki w Krakowie., nr inw. 20.159/94.

8. Tomkowicz S. 1901, *Tyniec*, Kraków.

9. *Festiwal Święto Ogrodów w opactwie tynieckim* [w:] <http://www.benedyktyni.eu>; Strona internetowa Opactwa Benedyktynów w Tyniecu <http://www.tyniec.benedyktyni.pl/pl/historia/>

Tabela 1. Założenia do koncepcji zagospodarowania ogrodów przy Opactwie Ojców Benedyktynów w Tyńcu
(B. J. Gawryszewska, W. Podstolski, M. Skibińska)

Table 1. Guidelines for conception of restoration of Benedictine Abbey Gardens in Tyniec
(B. J. Gawryszewska, W. Podstolski, M. Skibińska, 2008/09)

	I.p.	Fragment	Opis	Charakter/planowane zmiany	Rośliny	Materiały/urządzenia	Nawierzchnie	Uwagi
Ogród górny	1	Ogród górny	Barokowy ogród formalny	Uzupełnienie żywopłotów bukszpanowych komplementarne (w zwierciadlanym odbiciu), wprowadzenie róż okrywowych, redukcja trawnika	Bukszpan, róż okrywowe, żywotnik, rabaty bylinowo-sezonowe, trawnik parkowy	Oświetlenie punktowe murów i dużych krzewów (żywotników)	Gliniano-żwirowe, istniejące, obrzeża drewniane	Zachować obecny charakter
	1a	Wirydarzyk przy wyjściu	Gabinet ogrodowy zamykający wgląd w część klauzuruwąż założenia	Cienisty gabinet ze ścianami z cisowych i bukszpanowych żywopłotów	Cis, bukszpan, hortensje, bluszcz, funkcie, paprocie, parzydło, konwale, żurawki	Kamień naturalny, dąb, oświetlenie j.w.	Gliniano-żwirowe, kamienne, betonowe, obrzeża drewniane lub brak	Zachować stary okaz hortensji
	1b	Przejście do ogrodu górnego i placu z kwiatonami	Ścieżka parkowa prowadząca z wirydarzyka 1a do ogrodu górnego	Cieniste podłużne wnętrza parkowe – utwardzona ścieżka w otoczeniu rabat parkowych o charakterze dywanowym, trwała zimozielona roślinność	j.w. + mahonia, laurowiśnia, runianka, barwinek, trzmielina Fortune'a, zawilec japoński, jasnota gajowiec	Oświetlenie j.w.	Gliniano-żwirowe, betonowe, obrzeża z desek	
	1c	Umocnienia konfederackie	Uwidocznienie murów umocnień czasów Konfederacji Barskiej	Żywopłoty strzyżone lub półnaturalne wysokości 40 cm wskazujące linie przebiegu umocnień	Porzeczka alpejska, ligustr pospolity lub 'Atrovirens' 'Lodense'	Oświetlenie punktowe żywopłotów	-	
Ogród średni	2	Ogród średni	Ogród spacerowy pomiędzy ogrodem górnym a dolnym	XIX-wieczna w charakterze promenada pełna kwitnących krzewów, niewielki udział drzew iglastych (kultywarów) i pnączy parkowych. Istniejące nasadzenia z orzechów włoskich zastąpić stopniowo dereniem jadalnym i leszczynami (orzechy ścinać i traktować odrosłowo). Wprowadzić okrywowe nasadzenia z cisów, porzeczki alpejskiej oraz zimozielone kobierce z bluszczu i barwinka	Dereń jadalny, leszczyna, forsycje, jaśminowce, krzewuszki, pigwowce, porzeczka alpejska, suchodrzewy, żylistki, cis, świerki, chojna, daglezja, bluszcz, barwinek, jasnota gajowiec	Oświetlenie j.w. + niskie lampy wzdłuż drogi parkowej wskazujące jej przebieg	Gliniano-żwirowe, betonowe, + obrzeża z desek	
	2a	Ogródek rekreacyjny „na skale”	Półnaturalny taras widokowy na końcu promenady ogrodu średniego	Naturalny charakter siedliskowy, rabata z gęstych kolczastych krzewów wytrzymałych na silne nasłonecznienie, suszę i silny wiatr, z elementami swobodnej vegetacji (trawy, zioła)	Róż botaniczne i parkowe, berberysy – wysokie gatunki np. 'Mazurek', pospolity, koreański i Thunberga,	Ławka typ angielski, niskie lampy wzdłuż drogi parkowej wskazujące jej przebieg oraz koniec tarasu widokowego	Gliniano-żwirowe, betonowe, + obrzeża z desek lub brak obrzeży	
	2b	Wnętrza rekreacyjne przy basztach	Wnętrza stworzone w półbasztach	Miejsca z siedziskami o charakterze architektoniczno-ogrodowym, pod niebem, z surowymi ławami w formie półokręgów z elementem środkowym z drewna, kamienia, lub krzewem ozdobnym w donicy. Powierzchnie muru pokryć darnią z rozchodników	Bluszcz, winobluszcz, trzmielina Fortune'a, paprocie, rozchodniki, rojniki	Ławy dębowe, niskie lampy wzdłuż drogi parkowej wskazujące jej przebieg	Kamienne, gliniano-żwirowe, obrzeża z desek lub brak obrzeży	
Ogród dolny „w drzewonie”	3	Sad z furtą	Sad ozdobny w górnej części ogrodu renesansowego	„Renesansowy” sad podrośnięty bylinami i ziołami śródziemnomorskimi ozdobne ule i karmniki dla pszczół	Stare odmiany drzew owocowych, jabłonie ozdobne, orzechy włoskie, pigwa pospolita	Pręty leszczynowe, deski	Trawiaste, gliniano-żwirowe, bez obrzeży	
	3a	Ogród lawendowy przy furcie	Rabata bylinowa z drewnianymi siedziskami	Ziołowy ogród klasztorny z elementami wernakularnymi charakterystycznymi dla terenów polskich np. gatunki roślin, sposób tyczenia grządek, gatunki ziół, ławy drewniane na konstrukcji drewnianej z zadaszeniem umieszczone wzdłuż muru	Bukszpan, róż okrywowe i pnące, powojniki, wiciokrzewy, lawenda, hyzop, szalwia lekarska mięta, tymianek, słoneczniki, malwy, ostróżki, serduszki, maki, naparstnica	Pręty leszczynowe na płotki i obramowania, sznur konopny, powrośło słomiane, drewno na konstrukcje ciesielskie, ławy dębowe pod daszkiem krytym gontem lub wiórem lampy wzdłuż drogi parkowej wskazujące jej przebieg	Gliniano-żwirowe, obrzeża z desek	

I.p.	Fragment	Opis	Charakter/planowane zmiany	Rośliny	Materiały/urządzenia	Nawierzchnie	Uwagi	
3b	Kolekcja drzewek i krzewów owocowych pod murem	Renesansowy ogród użytkowy	Rabata nisko prowadzonych krzewów i drzewek rozpiętych w formie palmet i kadelabrow na murze	Jablonie, morele, brzoskwinie, pigwa pospolita, porzeczki, agrest, maliny, obwódka z karłowatych jabłoni prowadzonych poziomo	Pręty leszczynowe i deski na plotki i obramowania, sznur konopny, powrósł słomiane	Gliniano-żwirowe, obrzeża z desek		
4	Warzywnik i pole uprawne z glorietaami i ciennikiem	Ogród ozdobny z roślin użytkowych	Ogród w formie dużego renesansowego warzywnika z podniesionymi rabatami szalowanymi różnymi materiałami, „sposobem domowym”, ciennik o konstrukcji drewnianej, ciesielskiej z powojnikami i różami botanicznymi, podobnie gloriety. Kwatery obsadzone roślinami użytkowymi o silnym wzroście, minimalizujące konieczność odchwasczania	Dynie, kabaczki, cukinie, patisony, bób, fasola, gryka, len, lucerna, łubin, facelia, mięta, pasternak, nasturcja, rzepak zboża ozime, na nie uprawianych kwaterach trawnik. Na cienniku: róże pnące, powojniki botaniczne i z grupy Viticella, wiciokrzewy, chmiel	Drewno na konstrukcje ciesielskie, pręty leszczynowe, wiór topolowy, wiklina?, cegła rozbiórkowa, deski dębowe na siedziska. Niskie lampy np. solarne wzdłuż drogi parkowej wskazujące jej przebieg	Trawiasta, gliniano-żwirowa, brak obrzeży		
5	Łąka	Łąka świeża z dużym udziałem kwietnej	Naturalna koszona łąka z udziałem dzikich efektywnie kwitnących gatunków (jaskier, firletka, koniczyna) z częściej wykaszany drogami na krzyż, pośrodku pod murem figura z ławką zbudowana „domowym sposobem”. Kurtynowe nasadzenia drzew i krzewów zasłaniające nieestetyczne zabudowania za murem przy części gospodarczej. Wyeksponowanie widoku na otaczające wzgórze	Gatunki z listy Ojca Hieronima – krzewy obficie kwitnące i o ozdobnych pędach do tworzenia ikeban. Buk, klon jawor, jesion wyniosły, wierzyby, modrzew	Drewno do zbudowania ławki. Oświetlenie punktowe przy figurze, naftowe albo solarne	Trawiaste, przy figurze kamienne		
6	Fosa	Sucha fosa	Trawiasta fosa z fragmentem brukowanej drogi w charakterze cieniastej, zarastającej drogi rzymskiej. Minimalne nasadzenia wyłącznie pod murami podkreślające ich starodawny charakter.	Bluszcz, hortensja pnąca, winobluszcz, paprocie	Bruk z kamieni polnych	Kamień, ew. dobra kostka betonowa imitująca bruk kamienny (Nie granitowa!!!)		
7	Skwer z krzyżem	Skwer pomiędzy furta „dzwonu” a bramą do „fosy”	Trawiasty skwer o kompozycji kwaterowej, trawiasty. Zieleni o surowym architektonicznym charakterze	Trawnik z Ew. obwódką z porzeczki lub bukszpanu, rabata bylinowa pod krzyżem, strzyżone cisy	Bruk z kamieni polnych, niskie lampy wzdłuż nawierzchni wskazujące jej przebieg	j.w.		
8	Aleja lipowa	Aleja prowadząca do klasztoru, gospodarstwa, cmentarza	Jedno lub dwustronna aleja lip sadzonych gęsto na wzór alej XIX-wiecznych	Lipa drobnolistna i szerokolistna	-	-		
9	Wirydarz	Reprezentacyjny dziedziniec wewnętrzny	Renesansowy ogród kwaterowy (podział promienisty) z elementem centralnym (drzewo, krzew) i rabatami z roślin cieniulubnych w bukszpanowych obwódkach	Bukszpan, róża bluszcz, paprocie, fiołki, żurawki		Gliniano-żwirowe, obrzeża drewniane. Oświetlenie punktowe murów, niskie lampy podkreślające rysunek kwater		
10	Dziedziniec gospodarczy	Dziedziniec wewnętrzny służący do celów gospodarczych	Charakter istniejący, dodane pnącza i paprocie pod murem	Winobluszcz, hortensja pnąca, paprocie		Zachować istniejące		
11	Dziedziniec główny	Reprezentacyjny dziedziniec przy kościele	Odtworzyć poprzedni charakter kameralnego wetrze architektoniczno-ogrodowego. Wzdłuż ścieżek rabaty z roślin o stonowanej kolorystyce i umiarkowanym wzroście. Zimozielone gatunki okrywowe podkreślające elementy architektury i bieg nawierzchni	Pojedyncze rabaty sezonowo-bylinowe przy wejściu do kościoła, krzyżu i figurze: Bukszpan, trzmielina Fortune’a, barwinek hortensje, irga pozioma, mahonia bergenia, szalwia lekarska, lawenda, rozchodniki, ubiorek wieczniezielony, zawilce japońskie, uzupełniane kwiatami sezonowymi (jednoroczne)	Drewniane ławy i ławki	Kamienne		
12	skarpa	Co 5 lat przeprowadzić całkowitą wycinkę krzewów (ogławianie przy ziemi). Ścięte gałęzie ułożone w wiązkach (prostopadle do biegu zbocza) pozostają na miejscu chroniąc skarpe przed erozją, z czasem ulegają rozkładowi. Nie stosować herbicydów, zejście ze skarpy przed bramą żwirowe i/lub tłuczniowe ze stopniami umocnionymi drewnem rozbiórkowym lub kamiennymi blokami.						

Poprawa jakości krajobrazu poprzez ekspozycję zespołów historycznych fortyfikacji na przykładzie Nysy

Jerzy Potyrała

Improving the Quality
of the Landscape
by Exposing of
Groups of Historic
Fortifications on the
Example of Nysa

Wstęp

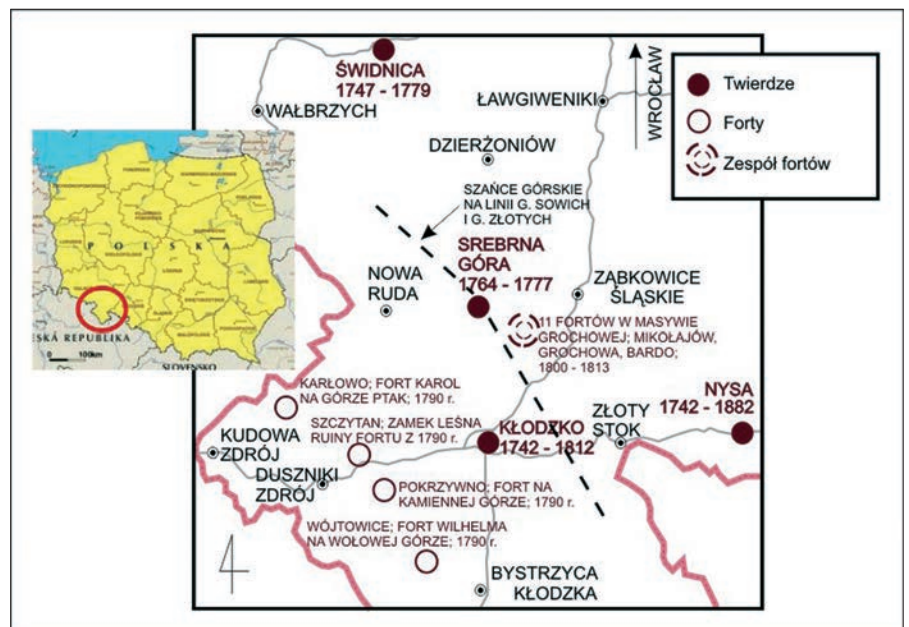
Introduction

Jedną ze specyficznych cech krajobrazu kulturowego Sudetów, a w szczególności wchodzących w ich skład Gór Sowich, Żłoty i Bardzkich leżących na południowej granicy Dolnego Śląska, jest skupisko dobrze zachowanych zabytków nowożytnych fortyfikacji. Dzieła te świadczą o burzliwej historii tego regionu. Okres najintensywniejszej budowy, a następnie modernizacji tych umocnień, przypada na czas wojen śląskich (1740-1763 r.) i trwa aż do ostatecznego utrwalenia dominacji Prus nad Austrią w latach 60. XIX w. Od tego czasu maleje

znaczenie strategiczne tego regionu i jedynie twierdza nyska, jako obiekt szkoleniowy, uległa modernizacji w latach 80. XIX w. po zwycięskiej wojnie Prus z Francją.

Pasma fortyfikacji usytuowano wzdłuż Sudetów i ich przetęczy, a jego główne punkty stanowiły następujące twierdze: Świdnica, Srebrna Góra, Kłodzko i Nysa. Obecnie te, ciągle jeszcze nie w pełni rozpoznane, imponujące budowle i tajemnicze ruiny stanowią atrakcję turystyczną odróżniającą region Kłodzka od innych często również bogatych w zabytki obszarów Polski [Małachowicz 1998].

Oprócz nowych budowli obronnych powstały też założenia zieleni taktycznej, mającej za za-

Ryc. 1. Lokalizacja dzieł obronnych wokół Kotliny Kłodzkiej (oprac. J. Potyrała i K. Wnuk)

Fig. 1. Location of defensive works around the Kłodzko Valley (by J. Potyrała and K. Wnuk)

danie wzmocnić wartości obronne fortyfikacji. Układy przestrzenne tej zieleni ulegały różnym przeobrażeniom na przestrzeni następnych 200 lat, zależnie od roli militarnej danej twierdzy oraz późniejszych uwarunkowań związanych z likwidacją tych założeń obronnych. Współcześnie pojawia się potrzeba objęcia ochroną tych założeń, mających wartość kulturową zbliżoną do budowli obronnych. Sukcesja naturalna zieleni trwająca na tych terenach przez ostatnich kilkadziesiąt lat spowodowała zatarcie oryginalnych układów. Z jednej strony, przy właściwej ochronie, mogą one obecnie stanowić rekreacyjne zaplecze istniejących i powstających osiedli mieszkaniowych rozrastających się miast, ale również istnieje niebezpieczeństwo likwidacji tych układów pozornie wyglądających na nieużytki.

Ogólna charakterystyka twierdz pasma Sudetów

General characteristics of the fortresses of the Sudeten Range

Twierdza Świdnica w roku 1741, po zdobyciu jej przez wojska pruskie, była jedynie zmodernizowaną twierdzą średniowieczną. Zlokalizowana została jednak w bardzo ważnym dla Prus miejscu,

a stanowić mogła kluczowe znaczenie w planach strategicznych króla Prus Fryderyka II. Rozpoczęta pod kierunkiem gen. majora Gerharda Corneliusa de Walrave w 1747 roku budowa zupełnie nowej twierdzy a kontynuowana od 1748 r. przez płk Sersa dała początek jednemu z najbardziej nowoczesnych założeń obronnych w Europie, która z niezwykłą uwagą śledziła dramatyczne wydarzenia mające tu miejsce. Powstała wówczas twierdza w nowatorskim systemie fortowym ześrodkowanym. Likwidacja twierdzy po 1807 r. z rozkazu Cesarza Napoleona I doprowadziła do niwelacji całych układów fortyfikacji nowożytniej. Powstałe na jej miejscu tereny parkowe stanowią bardzo ciekawy przykład wchłonięcia zieleni taktycznej do nowego układu zieleni rekreacyjnej. Poszukiwania relikwów zieleni przeszkodowej czy towarzyszącej szlakom komunikacyjnym oraz będącej zapleczem magazynowym materiałów budowlanych, czyli zespołów powstałych dopiero na przełomie XVIII i XIX wieku, w obecnej tkance parków miejskich stanowi dziś bardzo ciekawe zagadnienie [Skórski 1998], [Biskup Małachowicz 1996].

Twierdza Srebrna Góra wybudowana w latach 1765-1777 dla obrony strategicznej Przełęcz Srebrnej, stanowi przykład warowni górskiej wyjątkowy w skali europejskiej. Główny zespół forteczny zajmował Górę Srebrną (686 m n.p.m.), a zaprojektowano go jako ciąg fortów w kierunku wschód-zachód. Cen-

tralnym punktem obrony twierdzy był Donżon, złożony z czterech cylindrycznych wież połączonych ze sobą kurtykami. Od zewnątrz został otoczony suchą komunikacyjną fosą. Donżon otaczało pięć bastionów: Górny, Kleszczowy, Dolny, Nowowiejski i Miejski, wraz z nadszańcem tzw. Kawalierą oraz usytuowany przed nimi rawelin. Na wschód od Bastionu Dolnego usytuowano esplanadę, a dalej Fort Wysoką Skאלę. Na zachód od Bastionu Górnego zlokalizowano drugą esplanadę i Fort Rogowy. Po przeciwnej stronie przełęcz, na Ostrogu (627 m n.p.m.), usytuowano samodzielny Fort Ostróg. W kierunku zachodnim rozlokowane zostały kolejne dzieła obronne twierdzy, noszące nazwę Chochoły. Wśród wybudowanych tutaj obiektów fortecznych można wymienić min: Redutę Skrzydłową, Baterię Kazamatową, Baterię Tarasową, Fort Chochoł Mały, Flesz oraz Schron Bramy Polnej. Rozpiętość twierdzy srebrnogórskiej między Chochołem Wielkim i Fortem Wysoka Skאלa wynosiła około 3 km [Blejl 1939].

Twierdza oparła się armii francuskiej w 1807 roku, ale w latach późniejszych nie była już modernizowana. Została zlokalizowana poza ośrodkiem miejskim, stąd też jej losy są zupełnie odmienne w porównaniu z pozostałymi twierdzami. Dotrwała więc do naszych czasów w swojej XVIII wiecznej formie, do czego w dużej mierze przyczyniły się prace budowlane prowadzone w latach 30.

XX w. przez niemieckich konserwatorów. Trwająca 150 lat sukcesja naturalna zieleni zatarła zupełnie założenia zieleni taktycznej. W przypadku tej twierdzy były to układy zieleni przeszkodowej i towarzyszącej przy trasach komunikacyjnych.

Twierdza Kłodzko po przejściu w 1742 roku przez wojska Fryderyka II była typową twierdzą klasyczną o narysie bastionowym, wzmacnianą rawelinami i przeciwstrażami fosy suchej. Te XVII-wieczne rozwiązania Säbischa i Carove poddał gruntownej przebudowie filar pruskiej szkoły fortyfikacyjnej gen. major Gerhard Cornelius de Walrave. Twierdza Główna otrzymała przede wszystkim nowe kontrskarpy w narysie kleszczowym na północno-wschodnich frontach, ale zasadniczą zmianą była budowa Fortu Owczej Góry, flankującego twierdzę na zachodzie, na drugim brzegu Nysy Kłodzkiej. Zasadnicze prace związane z realizacją projektu de Walrave z 1743 roku trwały do około roku 1755. W tym okresie

otoczono miasto stosunkowo nowoczesnymi fortyfikacjami nie przewidzianymi w projekcie de Walrave.

Na terenie Twierdzy Kłodzko mamy dziś do czynienia z pozostałościami zieleni przeszkodowej na północnych i wschodnich stokach Twierdzy Główniej, częściowo wchłoniętych przez zagospodarowaną zielen terenów rekreacyjnych. Zachodnie stoki Fortu Owczej Góry, gdzie jeszcze nie pojawiła się zabudowa mieszkaniowa w masie sukcesji naturalnej zieleni, również zawierają relikty nasadzeń fortecznych. Mimo prób rozbudowy i modernizacji twierdzy w drugiej połowie XIX w nie pojawiły się tu założenia zieleni maskującej czy przesłaniającej na przedpolach [Bukal 1986].

Twierdza Nysa była najdłużej modernizowaną spośród omawianych tu warowni, a proces przekształceń różnych systemów obronnych trwał tu do końca XIX w. Na tę wielką inwestycję obronną składało się kilka etapów prac rozpoczynają

jąc od roku 1742 (koniec I Wojny Śląskiej), a kończąc na 1888 r. Pierwszym projektantem i głównym inżynierem Twierdzy Nysa był holenderski budowniczy twierdz Szczecin i Magdeburg, generał major Gerhard Cornelius de Warlave.

W pierwszym etapie trwającym od 1742 r. do 1756 r. rozpoczęto rozbudowę dolnych obwałowań bastionowych otaczających miasto (nowe przeciwstraże kleszczowe) oraz budowę górnych umocnień w formie ówczasie bardzo nowoczesnego obozu warownego, nazwanego Friedrichstad. W jego skład, poza cytadelą twierdzy, czyli Fortem Prusy, weszły 3 reduty z wałami łącznikowymi, Fort Bombardier, bastionowe Obwałowania Wysokie.

Zachodniej strony twierdzy broniły rozległe tereny zalewowe z rozbudowaną siecią kanałów i dominującym tu Fortem Blockhausschanze [Małachowicz 2000]. W pierwszej połowie XIX wieku trwały drobne prace ulepszające i przebudowa założeń fortecznych. III etap modernizacji obwałowań i budowa pierścienia fortów na przedpolu przypadła na lata 1865-1888. Powstaje wówczas twierdza pierścieniowa w systemie fortowym ześrodkowanym. Ważnym punktem rozwoju miasta była poprowadzona w 1848 roku na przedpola twierdzy, linia kolejowa łącząca Nysę z Brzegiem.

Każdy etap wykonywany był przez sławnych fortyfikatorów z całego świata jak: de Warlave, Ro-

Ryc. 2. Współczesny widok na Fort Prusy w Nysie (fot. autor)

Fig. 2. The present view of Fort Prussia in Nysa (photo by author)

Ryc. 3. Zieleń o funkcji przeszkodowej w fortyfikacji XVIII w. (ryc. autor)

Fig. 3. Green with a holdback function in the fortification of the XVIII century (fig. author)

thengatter, von Wrede, Lefevre, von Castillon, Freund, von Horroy.

Jeśli chodzi o układy zieleni taktycznej, to na terenie Nysy możemy wciąż znaleźć pozostałości zieleni przeszkodowej, towarzyszącej przy szlakach komunikacyjnych, maskującej w otoczeni fortów XIX wiecznych ale również powstałe w latach 70. XIX w. układy zieleni przesłaniającej na przedpolach twierdzy w postaci zadrzewień śródpolnych. Ze względu na bogactwo tych założeń metoda badań i analiza procesów przekształceń zieleni została przedstawiona w tym opracowaniu właśnie na przykładzie nyskiej twierdzy [Potyrała 2008].

Zieleń taktyczna

Tactical green

Historyczne fortyfikacje zbudowane, by bronić i odstraszać, surowe w swej wojskowej formie, zostały spatynowane przez czas i nabrały wręcz romantycznego charakteru. Mimo, że słońce, woda, a dalej zieleń w znacznym stopniu zdeformowały ich historyczny kształt nadal budzą podziw i zainteresowanie dla swoich twórców. Problematyka związana z szatą roślinną na tym terenie jest równie istotna, jak ta związana z materią budowlaną. Istniejąca współcześnie na terenie fortyfikacji zieleń spełnia kilka funkcji. Wiekowe okazy drzew podkreślają dawne powstanie dzieła, a więc jego oryginalność. Korzenie roślin, jeśli tylko

nie rozsadzają murów, przyczyniają się do zwiększenia spójności gruntu skarp. W masie zieleni występują gatunki cenne pod względem osobliwości, wiekowości, a także walorów krajobrazowych w danym miejscu. Teren ten stanowi schronienie dla wielu gatunków ptaków i ssaków. Porastająca wały i fosy roślinność skłania do refleksji nad przemijaniem czasu. W panującej tam ciszy można znaleźć ucieczkę przed skwarem upałów i gwarem miasta [Potyrała 2006].

Żywiotowo porastająca ten teren zieleń powoduje jednak zupełną deformację przestrzenną układu obwałowań ziemnych i utrudnia odnalezienie obiektów fortecznych. Trudno zrozumieć kształt umocnień, a więc i ich funkcja staje się trudna do wyobrażenia. Zieleń jest również przyczyną destrukcji murów i skarp. Korzenie rozsadzają strukturę budowlaną, ułatwiają penetrację wody w głąb ścian i stropów, narażając te miejsca na oddziaływanie niskich temperatur.

Należy mieć również świadomość, że część istniejących drzew i krzewów to celowe, historyczne nasadzenia, wymagające bezwzględnej ochrony, uzupełnień czy odtworzenia. Stanowią integralny element twierdzy i spełniały kilka funkcji. Można przeprowadzić podział na zieleń garnizonową i zieleń taktyczną. W skład tej pierwszej wchodzi nasadzenia dekoracyjne ale i przeciw podmuchowe (łagodzące skutki eksplozji) na terenie koszar czy in-

Ryc. 4. Zieleń o funkcji towarzyszącej w fortyfikacji XVIII w. (ryc. autor)

Fig. 4. Green with an accompanying function in fortification of the XVIII century (fig. author)

PRZESKODA W IMPECIE ATAKU

PRZESKODA W PRACACH PODZIEMNYCH

nych budynków garnizonowych. To również sady i ogrody warzywne, a także zasoby drzew stanowiące rezerwę materiału budowlanego i opału. Badania prezentowane w tym opracowaniu dotyczą drugiej z przytoczonych funkcji, a więc zieleni taktycznej, która w bezpośredni sposób była wykorzystywana w działaniach bojowych.

Pierwszy jej rodzaj to zieleń przeszkodowa, stosowana od zamierzchłych czasów na przedpolu fortyfikacji, a mająca utrudnić szybki szturm na pozycje obronne. Były to najczęściej zespoły kolczastych, splątanych krzewów. W czasach nowożytnych, gdy duże znaczenie w działaniach bojowych miała walka podziemna (chodniki minerskie i kontminerskie w celu wysadzenia czy też obrony części obwodu obron-

TOWARZYSZY SZLAKOM KOMUNIKACJI ŁAGODZĄC WARUNKI ATMOSFERYCZNE

Fig. 6. Map model of Nysa at the end of the eighteenth century (by J. Potyrała and B. Kubicka on the basis of Plan von der Stadt und Festung Neisse 1780, mit Neuer Ziegel Plan and Plan von Neisse from 1745, 1:5400, X 1065-2, and also Plan der Belagerung von Neisse, 23 Februar 1807)

nego) rolę przeszkody spełniały również korzenie drzew nasadzanych na stoku bojowym, a mające utrudnić prace podkopowe.

Drugi rodzaj to zielen towarzysząca szlakom komunikacyjnym w postaci alei czy szpalerów drzew. Takie układy liniowe łagodziły warunki klimatyczne w trakcie przemarszu wojsk, a od końca XIX w. utrudniały również obserwację z powietrza ruchu oddziałów.

Kolejna funkcja zieleni taktycznej pojawia się w drugiej połowie XIX w, gdy należało ukryć założenie obronne przed coraz skuteczniejszym ogniem nieprzyjaciela. Pojawia się funkcja maskująca zieleni a służąca wtopieniu obiektu w otaczający krajobraz. Rośnie wówczas rola

konstruktora przegród budowlanych odpornych na pociski burzące i architekta krajobrazu ukrywającego budowlę w otaczającej przestrzeni.

Wreszcie czwarty rodzaj tej zieleni to zielen przesłaniająca, która pojawia się w podobnym okresie, co zielen maskująca. Jej rola jest podobna, ale głównie chodzi tu o utrudnienie obserwacji założeń obronnych przez wroga z odległości umożliwiającej skuteczny ostrzał. Są to wielkoobszarowe zespoły zadrzewień śródpolnych, trudnych współcześnie do wyłonienia ze względu na ich pozornie naturalny charakter. Jednak analiza map pozwala na wyłonienie takich pierścieniowych i promienistych układów wyrazistych

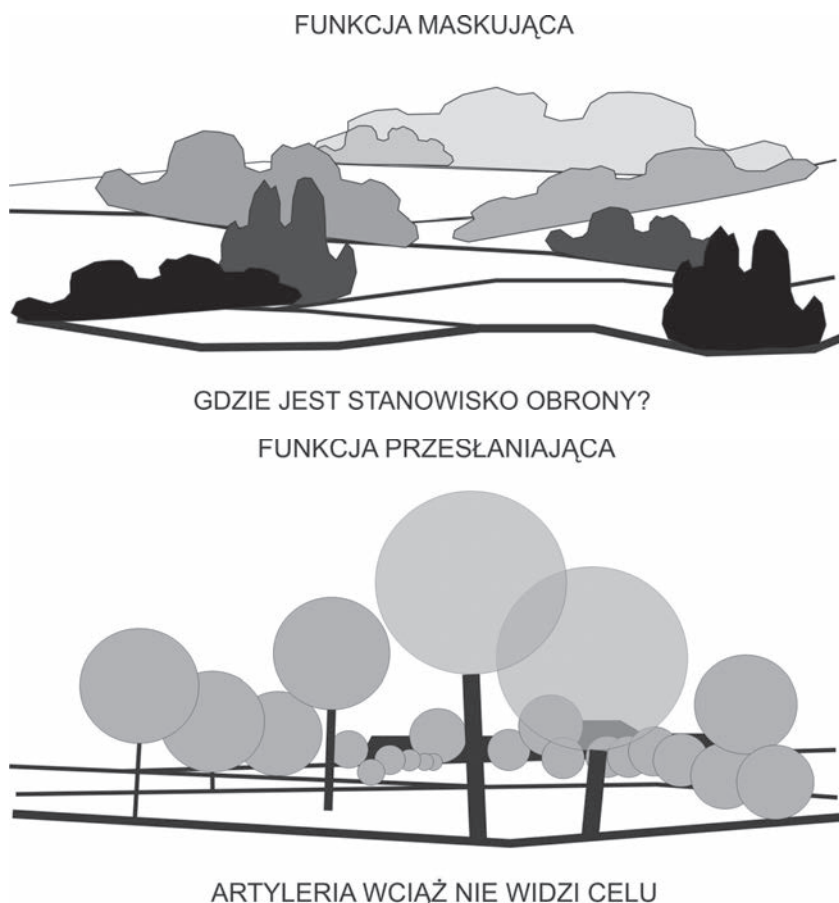
jedynie w rzucie [Środulska-Wielgus 1999].

Wyłonienie historycznych nasadzeń, likwidacja zieleni inwazyjnej i roślinności zniekształcającej formę dzieł fortyfikacji, wybór jednostek cennych krajobrazowo i gatunkowo, ocena funkcjonującego ekosystemu, projekt formowania zieleni w sposób atrakcyjny przestrzennie to najważniejsze zadania do wykonania dla architektury krajobrazu.

Zmiany w układach przestrzennych zieleni fortecznej na terenie Nysy

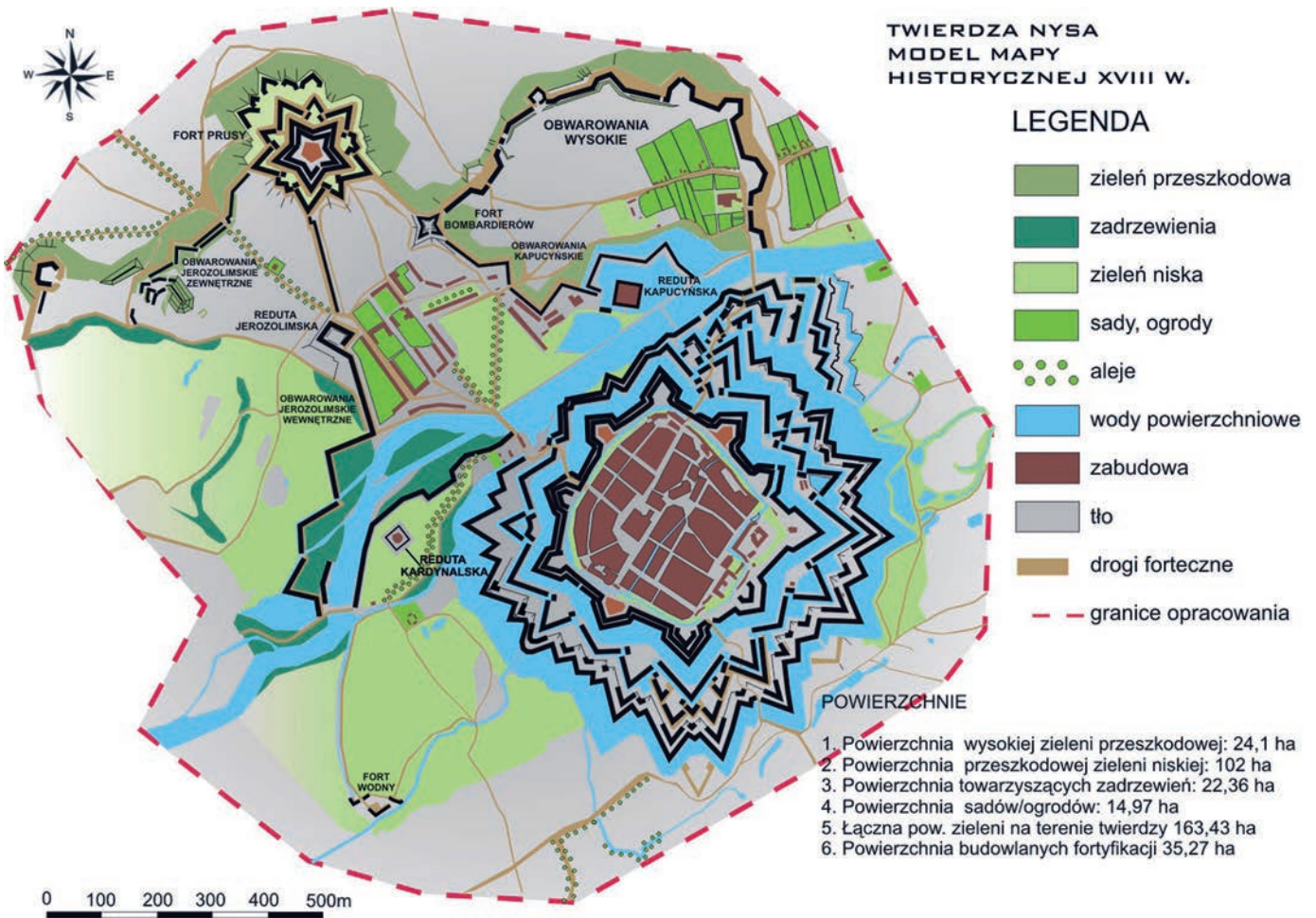
Changes in the spatial arrangements of the fortress greenery in Nysa

Badania zieleni przeszkodowej i towarzyszącej komunikacji oparto na analizie map z przełomu XVIII i XIX w., kiedy to mogły być już zauważalne nasadzenia z XVIII w. Proces powstawania układów zieleni jest stosunkowo długi i zależy od warunków wegetacji roślin, a więc wymagało to badań porównawczych na jak największej ilości dostępnych map z tych czasów. Podobnie rzecz dotyczy końca XIX w. i pozostałych okresów, a więc dwudziestolecia międzywojennego na początku wieku XX, oraz czasów współczesnych.

Ryc. 5. Zielen o funkcji maskującej w fortyfikacji XIX w. (ryc. autor)

Fig. 5. Green with masking function in fortification of the XIX century (fig. author)

FORTYFIKACJE TWIERDZY NYSA MODEL MAPY HISTORYCZNEJ LAT 80-TYCH XIX W LEGENDA:

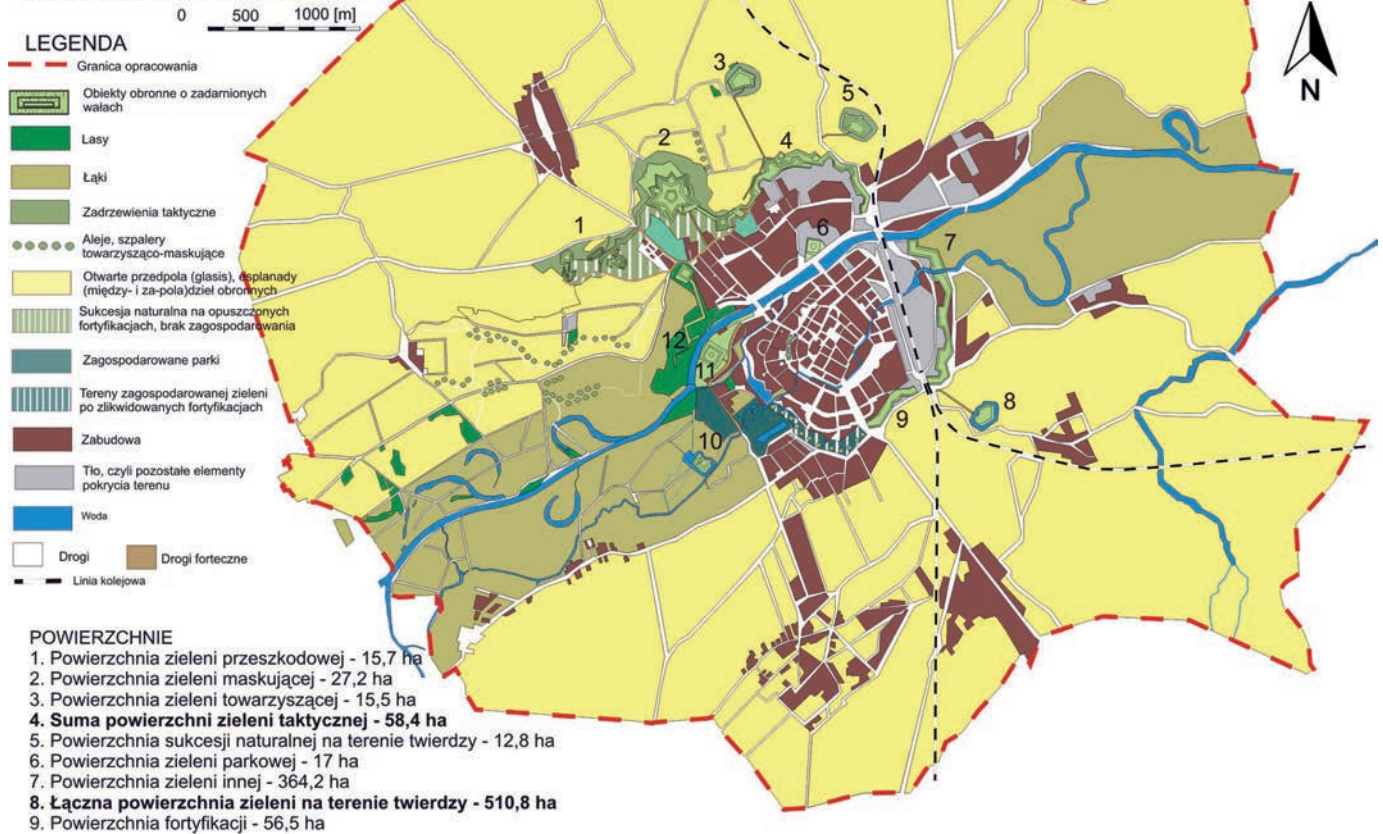
ZESTAWIENIE POWIERZCHNI

Powierzchnia zieleni przeszkodowej	16,5 ha
- maskującej	56,3 ha
- towarzyszącej	9,2 ha
Suma powierzchni zieleni taktycznej	82,0 ha
Powierzchnia zieleni innej	267,0 ha
- łąki podmokłe	62,6 ha
- łąki inne	204,4 ha
Łączna powierzchnia zieleni na terenie twierdzy	349,0 ha

Ryc. 7. Model mapy Nisy pod koniec XIX w. (oprac. J. Potyrała i D. Bunikowska na podstawie ilustracji z Klose 1980 oraz mapy Reyman's Special-Karte 171 Neise, Entw. U. gez. V. Artill. Lient. Fils. Nachtr. 1879, Księgarnia podróżnicza i składnica map www.bosfor.pl)

Fig. 7. Map model of Nisa at the end of the nineteenth century (by J. Potyrała and D. Bunikowska based on illustration from Klose 1980 and map Reyman's Special-Karte 171 Neise, Entw. U. gez. V. Artill. Lient. Fils. Nachtr. 1879, Travel bookstore and map repository www.bosfor.pl)

MODEL MAPY MESSTISHBLATT
OKRES MIĘDZYWOJENNY XX w

Zieleń przeszkodowa wysoka zlokalizowana była na północnych stokach bojowych nowych fortyfikacji zbudowanych w drugiej połowie XVIII w., czyli Obwarowań Wysokich, Fortu Prusy i Obwarowań Jeruzolimskich Zewnętrznych. Ich powierzchnia wynosiła około 24 ha. Znaczny obszar, bo ponad 100 ha, zajmowały tereny zalewowe wraz z porastającą je zielenią średniego i niskiego piętra, a położone od strony zachodniej. Oba te rodzaje nasadzeń fortecznych przetrwały do czasów współczesnych, właściwie w niezmienionej formie i powierzchni. Zieleń towarzysząca szlakom komunikacyjnym w formie szpalerów i alei zajmowała około 22 ha. Łączna powierzchnia zieleni na terenie twierdzy wynosiła blisko 165 ha, przy powierzchni wszystkich razem budowli obronnych wynoszącej około 35 ha.

Pod koniec XIX w., już po rozbudowie twierdzy o dodatkowy

pierścień fortów, pojawiły się wokół nich nasadzenia maskujące, wzrosła powierzchnia terenów zalewowych na zachodzie oraz przed Obwarowaniami Kolejowymi na wschodzie. Zieleń taktyczna wysoka zajmowała wówczas obszar około 80 ha, a razem z przeszkodowymi terenami podmokłymi, a przeznaczonymi pod ewentualne zalanie (około 260 ha) stanowiła obszar blisko 350 ha przy 50 ha zajmowanych przez budowle obronne (ryc. 7).

Mimo likwidacji twierdzy pod koniec lat 80. XIX w. zasoby zieleni o rodowodzie fortecznym w okresie międzywojennym XX w. nie uległy zasadniczym zmianom w stosunku do tych z końca XIX w. Jedynie funkcja zieleni na przedpolu Fortu Prusy i Obwarowań Jeruzolimskich Zewnętrznych zmieniła się na rekreacyjną ze względu na rozwój na tych terenach usług i ciągów spacerowych (ryc. 8). Również współczesne układy

zieleni pofortecznej bezpośrednio na obszarze twierdzy odpowiadają tym z końca XIX w. (ryc. 11).

Wprawdzie funkcja tej zieleni nie jest powszechnie znana, jednak sąsiedztwo budowli obronnych sprawia, że jest ona z nimi kojarzona i współtworzy zrozumiwały dla mieszkańców miasta krajobraz. Natomiast analiza map z początku XX w. obejmujących zasięgiem obszar o promieniu około 5-6 km w stosunku do linii obronnych twierdzy, a odpowiadający skutecznemu i mogącemu trafiać w wybrany cel ostrzałowi artylerii zarówno fortecznej jak i oblężniczej, daje bardzo ciekawe wnioski (ryc. 9). Odtajnione materiały kartograficzne po likwidacji twierdzy pod koniec XIX w. ukazują obszar o wspomnianym zasięgu, a pozbawiony zadrzewień. Jest to typowe dla twierdzy puste przedpole. Większe zespoły drzew pojawiają się na granicy tych 5-6 km tworząc czytelny na mapie

Ryc. 9. Model mapy otoczenia Nysy na przełomie XIX i XX w. (oprac. J. Potyrała i P. Harań na podstawie Reyman's Special-Karte 171 Neise, Entw. U. gez. V. Artill. Lient. Fils. Nachtr. 1879, Księgarnia podróżnicza i składnica map www.bosfor.pl)

Fig. 9. Map model of Nysa's environment at the turn of the nineteenth and twentieth century (by J. Potyrała and P. Harań on the basis Reyman's Special-Karte 171 Neise, Entw. U. gez. V. Artill. Lient. Fils. Nachtr. 1879, Travel bookstore and map repository www.bosfor.pl)

Ryc. 8. Model mapy Nysy w okresie międzywojennym XX w. (oprac. J. Potyrała i K. Gruszczyńska na podstawie mapy Messtischblatt 3248 Neise, skala 1:25000, z roku 1938, Archiwum Map Zachodniej Polski – Poznań)

Fig. 8. Map model of Nysa in the interwar period of the twentieth century (by J. Potyrała and K. Gruszczyńska on the basis of map Messtischblatt 3248 Neise, scale 1:25000, from 1938, Archive of Map of Western Poland – Poznań)

układ kręgu, z elementami promieniowymi w postaci alei i szpalerów przydrożnych. Łatwo tu o skojarzenie z podobnymi układami zieleni przesłaniającej wokół takich twierdz jak Kraków czy Poznań.

Ogólna charakterystyka terenów zieleni w Nysie

General characteristics of green areas in Nysa

Dzięki zróżnicowanej rzeźbie terenu oraz warunków klimatycznych i wilgotnościowych szata roślinna

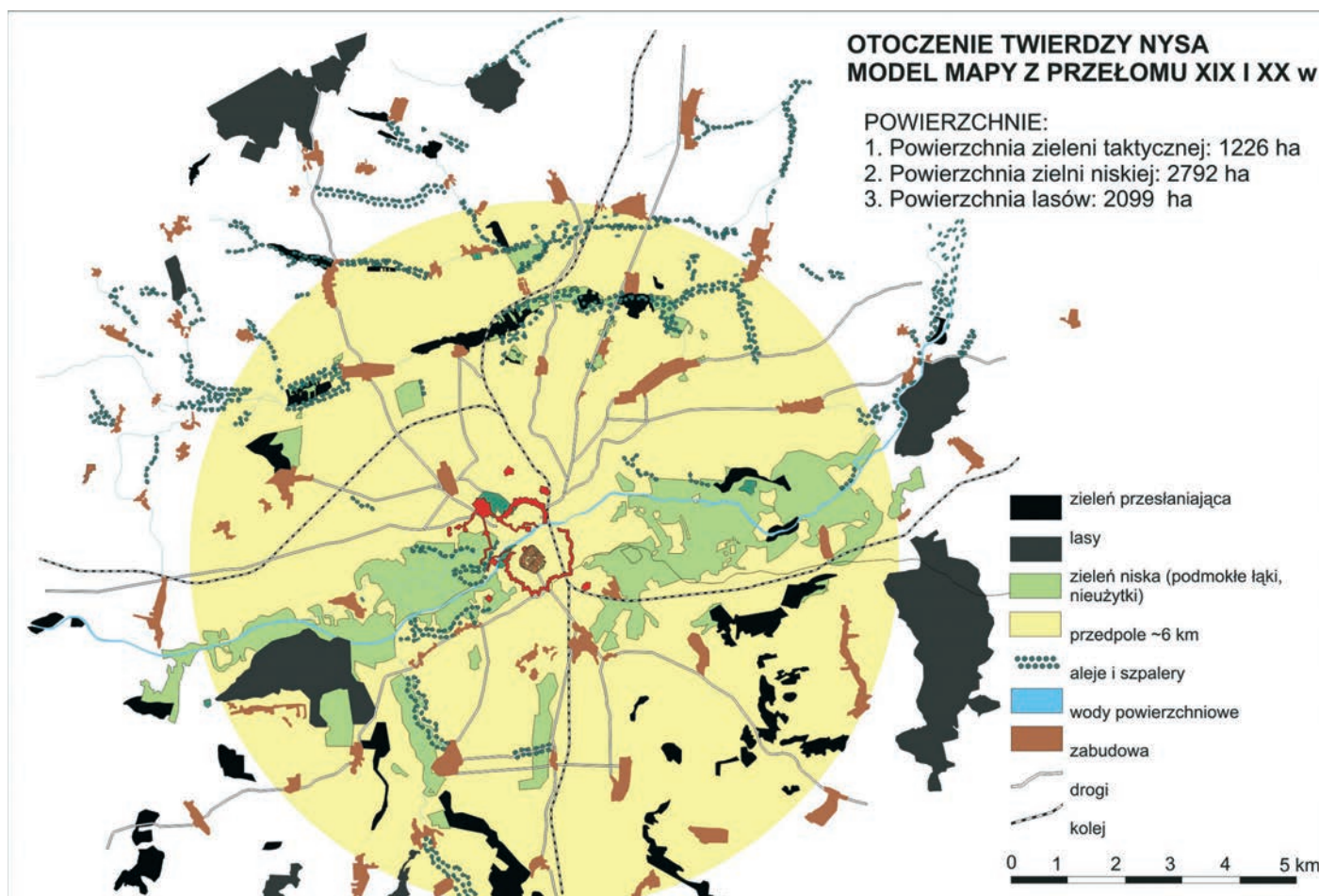
gminy jest stosunkowo bogata. Dominującym krajobrazem są obszary pół uprawnych. Obszary o najwyższej wartości pod względem florystycznym to północne obrzeża Zbiornika Nyskiego, kompleks leśny „Przyłęk”, stawy w Konradowej oraz zachodnia część nyskiego Parku Miejskiego. Na terenie gminy można spotkać 9 pomników przyrody, m.in. 4 dęby, miłorząb oraz buk zwyczajny. Cztery z nich znajdują się na terenie miasta, w pobliżu północnej części fortyfikacji.

Tereny lasów na obszarze gminy są rozmieszczone nieregularnie, największe kompleksy leśne położone są we wschodniej i południowej części gminy. Niewielka ich część

z nich z lokalizowane jest w centrum.

Zielenią urządzaną to przede wszystkim parki, cmentarze oraz aleje. Do najcenniejszych z nich należy Park Miejski, zlokalizowany w południowej części miasta Nysa, 1200 m od Rynku. Jego powierzchnia to 42 ha. Najstarsza część parku pochodzi z XIX w, pozostała z 1920 r. Kolejny cenny kompleks zieleni urządzanej to park podworski z Białej Nyskiej o powierzchni 18,50 ha. Średni wiek jego drzewostanu to około 110-130 lat.

Tereny zieleni towarzyszące XVIII-wiecznym fortyfikacjom miejskim zostały objęte ochroną przez utworzenie na nich obszaru Natury 2000. Bogaty ekosystem tych terenów podnosi wartość zabytkowego zespo-

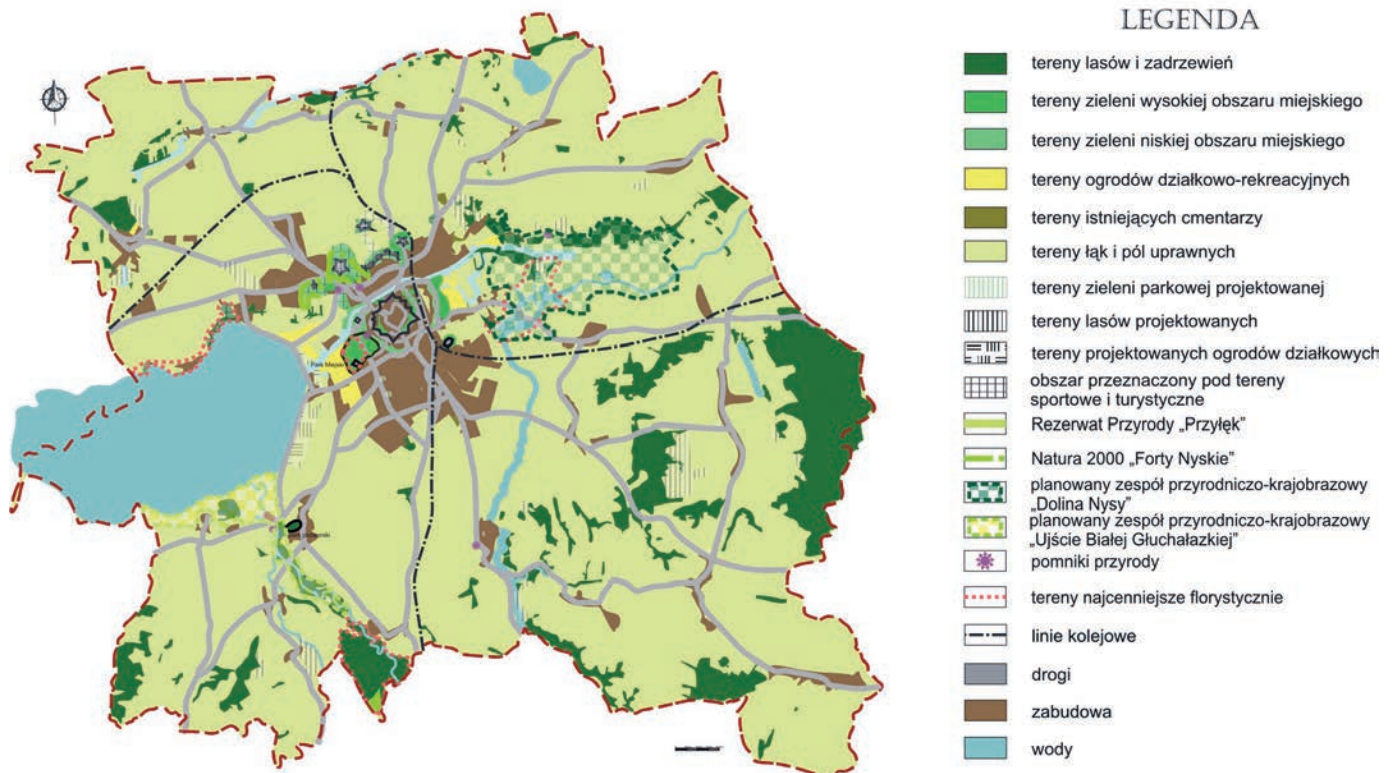
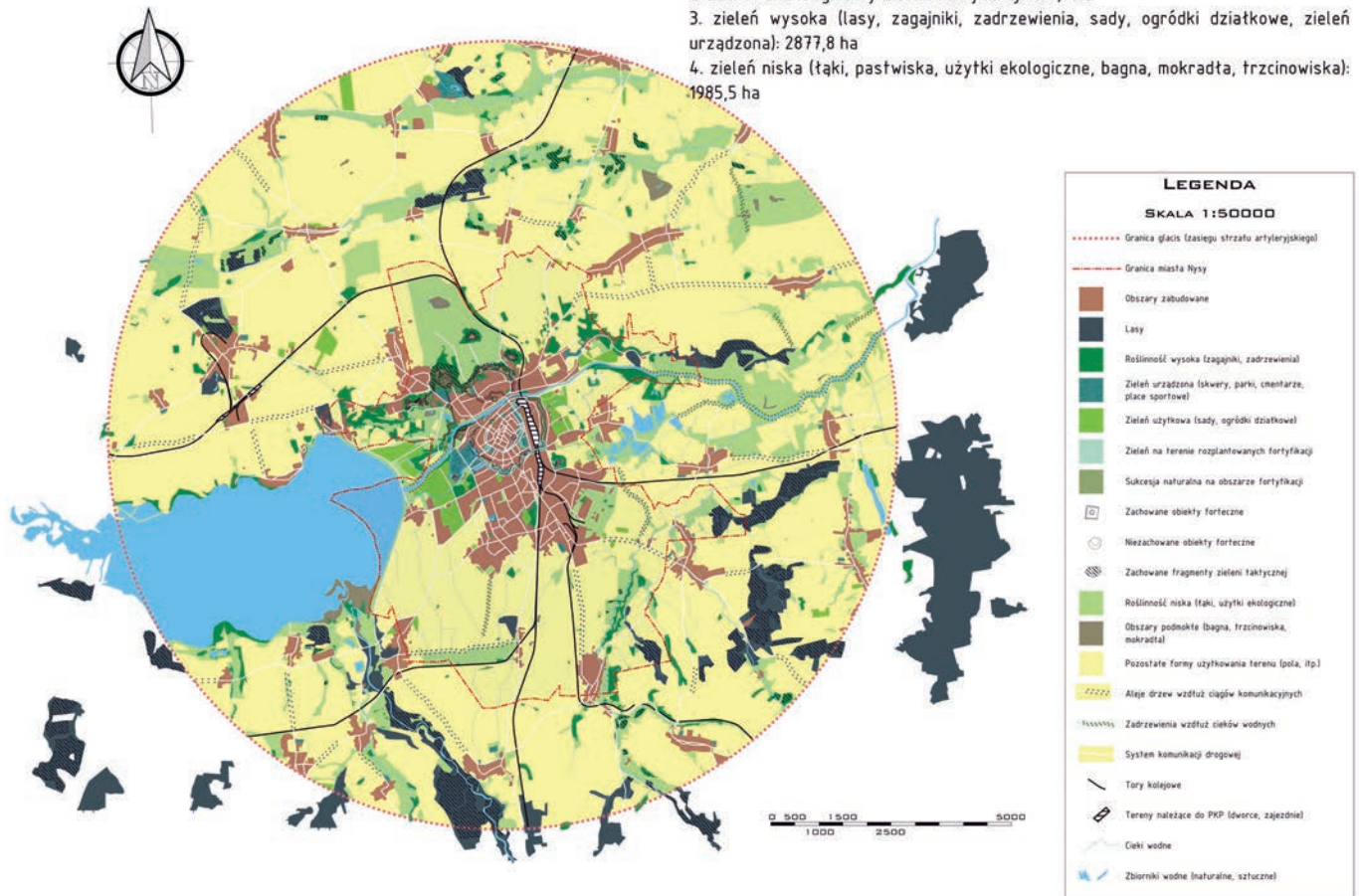

Ryc. 10. Model mapy współczesnego otoczenia Nysy (oprac. J. Potyrała i S. Kozak na podstawie Wojskowej Maty Topograficznej Sztabu Generalnego WP z 1988 r, skala 1:50000, M-33-59-B, M-33-59-D oraz mapy topograficznej Państwowej Służby Geodezyjnej i Kartograficznej z 1998 r, M-33-59-C-b-3)

Fig. 10. Map model of the present Nysa's environment (by J. Potyrała and S. Kozak on the basis of Military Topographic Map of General Staff of Polish Army from 1988 , scale 1:50000, M-33-59-B, M-33-59-D and topographic map of National Geodetic and Cartographic Service from 1998, M-33-59-C-b-3)

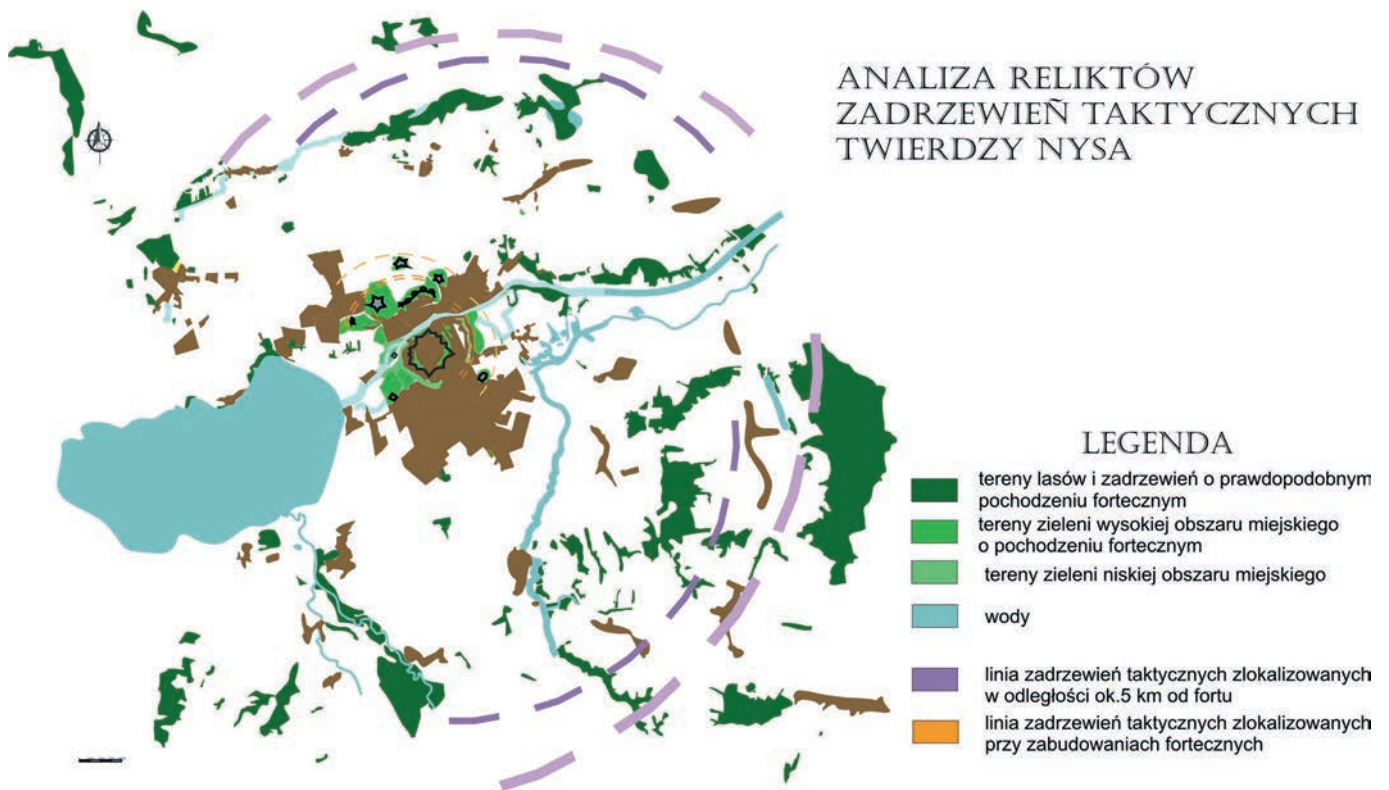
Powierzchnia całkowita:

1. zielen na obszarze istniejących i na miejscu nieistniejących fortyfikacji: 105,2 ha
2. zachowane fragmenty zieleni taktycznej: 694,1 ha
3. zielen wysoka (lasy, zagajniki, zadrzewienia, sady, ogródki działkowe, zielen urządzona): 2877,8 ha
4. zielen niska (łąki, pastwiska, użytki ekologiczne, bagna, mokradła, trzcinowiska): 1985,5 ha

Ryc. 11. Model współczesnych układów zieleni i form jej ochrony na terenie gminy Nysa (oprac. J. Potyrała i M. Łukasiewicz na podstawie Studium uwarunkowań i kierunków zagospodarowania przestrzennego Gminy Nysa – Załącznik nr 2 do uchwały Nr XXXV/531/09 Rady Miejskiej w Nysie z dnia 26.08.2009 r.)

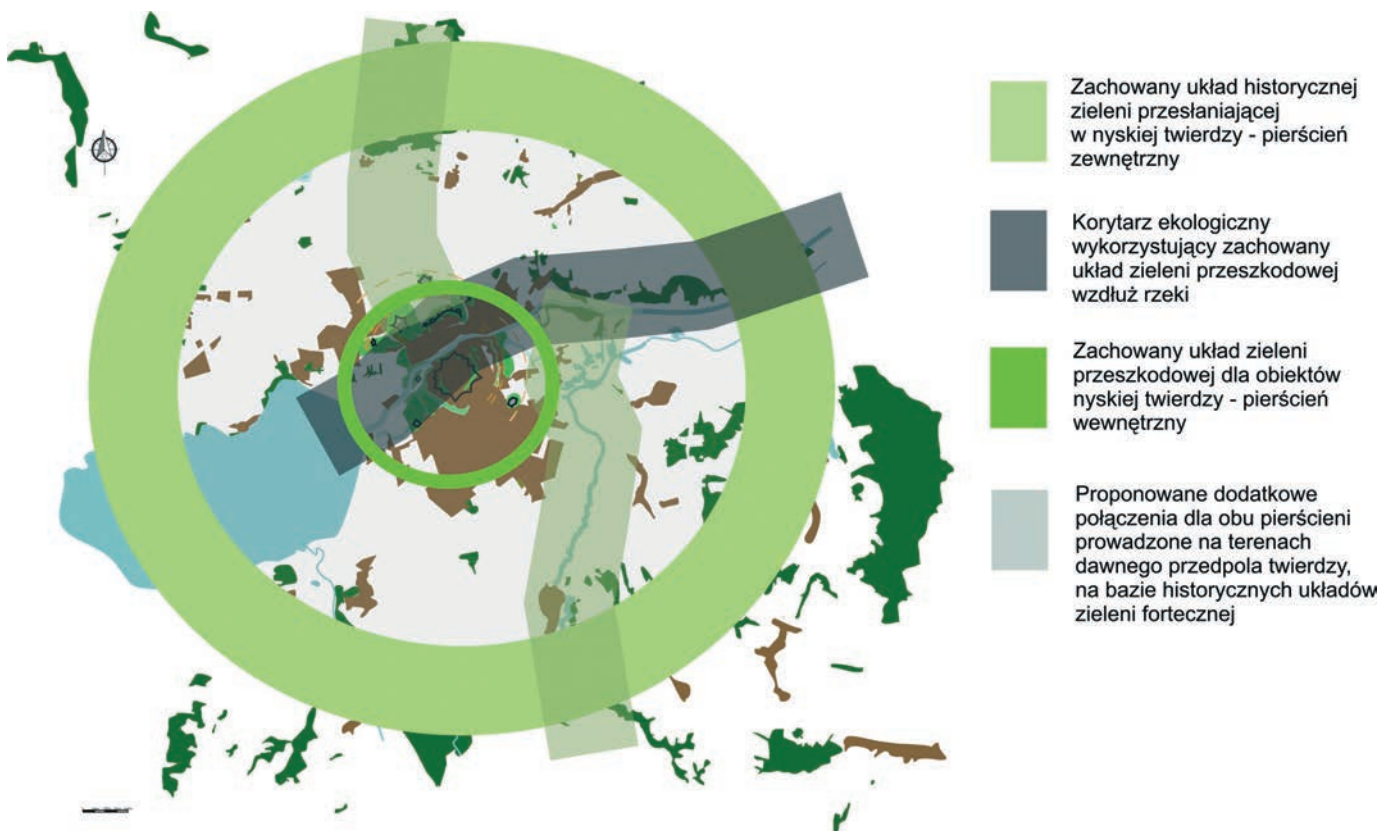
Fig. 11. Model of contemporary greenery systems and forms of its protection in the municipality of Nysa (by J. Potyrała and M. Łukasiewicz on the basis of study of the conditions and directions of land management in municipality of Nysa – Annex No. 2 to resolution No. XXXV/531/09 of City Council in Nysa from 26th 08th 2009).

tu, wyróżnić tu możemy urbicezozy parkowo-leśne i zaroślowe, przy budowach obronnych oraz urbicezozy murawowo-zaroślowe w miejscach dawnych umocnień wodnych. Jednak ogranicza to w znacznym

stopniu możliwości prac konserwatorskich na obiektach budowlanych. Zielen przyforteczna tworzy pierścień okalający śródmieście od północy i zachodu, w jego obszarze położona są duże stawy miejskie oraz Park

Miejski. [„Studium uwarunkowań i kierunków zagospodarowania przestrzennego Gminy Nysa i Gminy program opieki nad zabytkami” 2009-2012].

Ryc. 13. Model układu zieleni na terenie dawnej nyskiej twierdzy proponowany do objęcia obecnie ochroną ze względu na wartości kulturowe i przyrodnicze, a cenne dla właściwego funkcjonowania obszarów zieleni miejskiej (oprac. J. Potyrała)

Fig. 13. Model of greenery system in the former fortress in Nysa now proposed to be protected due to cultural and natural values, and valuable for the proper functioning of the urban green areas (by J. Potyrała)

Podsumowanie

Summary

Przedstawiony na ryc. 12 model, gdzie kolorem ciemnozielonym zaznaczono zieleni wysoką wokół miasta, wskazuje na celowy układ nasadzeń śródpolnych. Wolne od zieleni przedpole twierdzy otoczone jest pierścieniem zieleni o funkcji przesłaniającej. Okrąg ten posiada średnicę w postaci zieleni zlokalizowanej wzdłuż rzeki Nysy, biegnącą do Zbiornika Nyskiego. Stanowi ona korytarz ekologiczny łączący pierścień zieleni przesłaniającej z zielenią miasta, a w szczególności z wewnętrznym pierścieniem zieleni fortecznej o funkcji przesłaniającej. Ilustracją tego jest ryc. 13, gdzie uproszczony model graficzny dobrze obrazuje istniejącą sytuację. Wzbogacenie tego układu o dodatkowy korytarz zieleni na osi północ-południe a bazujący na zachowanych obszarach zieleni fortecznej (przedpole dawnej twierdzy, pokryte zielenią głównie średniego piętra z grupami zieleni wysokiej) miałyby znaczenie również pod względem przyrodniczym. Tereny te należało by wyłączyć z planów do zabudowy zachowując wartości kulturowe tych terenów, jak również wzbogacając wartości przyrodnicze i ekologiczne zieleni miejskiej w Nysie.

Przeprowadzone badania wskazują na potrzebę ochrony całości układu zieleni wokół twierdzy nyskiej jako celowych nasadzeń taktycz-

nych. Nie powinno się ograniczać jedynie do ochrony zieleni zlokalizowanej bezpośrednio przy obiektach obronnych, czyli zachowanych układów zieleni przesłaniającej, ale rozszerzyć zakres ochrony dla zieleni przesłaniającej zlokalizowanej wokół miasta.

Jerzy Potyrała

Instytut Architektury Krajobrazu, Wydział Inżynierii Kształtowania Środowiska i Geodezji, Uniwersytet Przyrodniczy we Wrocławiu
Institute of Landscape Architecture, The Faculty Of Environmental Engineering And Geodesy
University of Environmental and Life Sciences.

Literatura

1. Biskup K., Małachowicz M., 1996: *Studium historyczne oraz warunki projektowe i konserwatorskie dotyczące istniejącego zespołu XVIII-wiecznych fortyfikacji tzw. Fleszy Nowomłyńskiej dla potrzeb miejscowego planu zagospodarowania przestrzennego dla obszaru Kraszowic*, Gdańsk – Wrocław.
2. Bleyl W., 1939, reprint – zeszyt specjalny z serii pism „Śląska Ojczyzna” Śląskiego Związku Opieki nad Ojczyzną, Śląskie Wydawnictwo i Drukarnia Karl Klossok, Wrocław.
3. Bukal G., 1986, *Twierdza Kłodzka 1620-1900*, Kwartalnik Architektury i Urbanistyki, Warszawa.
4. Klose A., 1980, *Festung Neise*, Hagen.
5. Małachowicz E., 1998, *Fortyfikacje pasma Sudetów*, seria Fortyfikacja, tom V, wydawnictwo Towarzystwa Przyjaciół Fortyfikacji, Warszawa-Kraków, s. 199-202.
6. Małachowicz M., 2000, *Twierdza Nysa – stan zachowania, wartości*, seria Fortyfikacja, tom I, wydawnictwo Towarzystwa Przyjaciół Fortyfikacji, Warszawa, s. 19-21.
7. Potyrała J. 2008, *Budowle z XVIII i XIX wieku na wale głównym Fortu Prusy w Nysie*; Architectus nr 2(24) Wydawnictwo Politechniki Wrocławskiej.
8. Potyrała J., 2006, *Krajobraz historycznych fortyfikacji*, Ekonatura, 4(29), s. 28-29.
9. Potyrała J., 2007, *Twierdza Srebrna Góra, jej losy zapisane w krajobrazie*; Architektura Krajobrazu, nr 2 (15), s. 41-49.
10. Skórski W., 1998, *Twierdza Świdnica w świetle reliktyw kubaturowych oraz zachowanych podziałów własnościowych*, Fortyfikacje pasma Sudetów, seria Fortyfikacja, tom V, wydawnictwo Towarzystwa Przyjaciół Fortyfikacji, Warszawa-Kraków, s. 203-204.
11. „Studium uwarunkowań i kierunków zagospodarowania przestrzennego Gminy Nysa i Gminny program opieki nad zabytkami” 2009-2012.
12. Śródulska-Wielgus J., 1999, *Geneza i ochrona zabytkowej zieleni fortecznej*, seria Fortyfikacja, tom VIII, wydawnictwo Towarzystwa Przyjaciół Fortyfikacji, Warszawa, s. 57-72.

Przekształcenia układu komunikacyjnego i ich wpływ na kształtowanie krajobrazu gminy wiejskiej Ostróda

Mariusz Antolak

Transformations of the Road, Railway and Waterway Network and their Influence on the Landscape Management in the Rural Commune of Ostróda

Wstęp

Introduction

Gmina wiejska Ostróda jest jedną z największych gmin województwa warmińsko-mazurskiego. Zajmuje teren o powierzchni 401 km², zamieszkuje ją ponad 15 tys. osób. W jej granicach administracyjnych położone są 32 wsie. Obszar ten posiada bardzo zróżnicowany krajobraz. W północno-wschodniej, równinnej części, znajdują się rozległe kompleksy leśne oraz jeziora polodowcowe połączone kanałami i rzekami. Część środkowa to wysoczyzna moreny dennej o typowo faliściej powierzchni. Południowe rejony to obszar bardzo pofałdowany. Występują tu liczne wzniesienia, w tym najwyższe na całym Pojezierzu Mazurskim – Góra Dylewska. Walory przyrodnicze, kulturowe, historyczne i krajobrazowe spowodowały, że na terenie gminy występuje szereg form ochrony krajobrazu kulturowego.

Ważnym elementem krajobrazu kulturowego okolicy jest rozbudowany układ komunikacyjny dzielący przestrzeń na wnętrza krajobrazowe oraz pełniący rolę szkieletu kompozycyjnego krajobrazów kształtowanych ręką człowieka. Drogi pełnią rolę istotnych osi kompozycyjnych, ich przecięcia określają punkty węzłowe. To z dróg najczęściej czytamy krajobraz (w zasięgu widoczności). Wzdłuż nich znajdują się interesujące ciągi widokowe, na ich trasie często zlokalizowane są punkty

widokowe, one prowadzą wzrok wizualnych użytkowników terenu w postaci widoku osiowego na dominanty krajobrazowe. W czytaniu krajobrazu ich rola jest zatem kluczowa. Współcześnie traktowane są jednak często jako trasa do pokonania – im szybciej i bezpieczniej, tym lepiej. Przy projektowaniu nowych szlaków lub przebudowie istniejących zauważalna jest ponadto marginalizacja aspektu ochrony krajobrazu pasa drogowego wraz z najbliższym otoczeniem. Aleja przydrożna pełni rolę pirata drogowego, pachnica dębowa (*Osmoderma eremita*) w niej występująca – największego wroga „drogowców”. Czy wszędzie?

Celem pracy jest przedstawienie przemian, jakie nastąpiły w układzie komunikacyjnym gminy, ukazanie jaki wpływ miały one na kształtowanie krajobrazu oraz zaproponowanie wytycznych do kształtowania układu komunikacyjnego gminy wiejskiej Ostróda.

Metoda badań

Research method

Jako teren badań obrano obszar gminy Ostróda w obecnych granicach administracyjnych. Prace terenowe polegały na inwentaryzacji istniejących układów komunikacyjnych, uaktualnieniu map topograficznych terenu opracowania i dokumentacji fotograficznej. Przeprowadzono je w latach 2010-2011. Prace kameralne polegały na zdigitalizowaniu

Fig. 1. Roads, railways, waterways and developed
areas in the commune of Ostróda in the 1930s.
(by M. Antolak)

danych wejściowych pozyskanych z inwentaryzacji terenowej, map topograficznych z lat 30. oraz 60. XX w. Wynikiem prac było porównanie historycznej i współczesnej sieci komunikacyjnej gminy. Przeanalizowano układy drogowe, kolejowe oraz wodne. W badania włączono techniki GIS (ang. *Geographic Information System* – Systemy Informacji Geograficznej), pozwalające uzyskać całościowy obraz zmieniających się relacji przestrzennych. Końcowym etapem prac było określenie wytycznych do kształtowania układu komunikacyjnego obszaru gminy.

Historyczny układ komunikacyjny

The historical pattern of roads

Od wieków przez obszar gminy przebiegały ważne dla regionu szlaki handlowo-komunikacyjne, Ostróda natomiast była mniej istotnym węzłem komunikacyjnym. Główny szlak drogowy łączący obecnie Gdańsk z Warszawą omijał niegdyś (XVI-XVIII w.) teren gminy, biegnąc przez Susz, Iławę, Lubawę, Rybno i Działdowo. Boczny odgałęzieniem tego traktu była natomiast droga z Dzierzgonia przez Zalewo, Miłomłyn, Ostródę, Szyldak, Rychnowo, Januszkowo, łącząc się z głównym traktem w Mławie. Na terenie gminy występowały ponadto drugorzędne ciągi drogowe: Gdańsk – Pasłęk – Morąg – Ostróda; Grudziądz – Iława

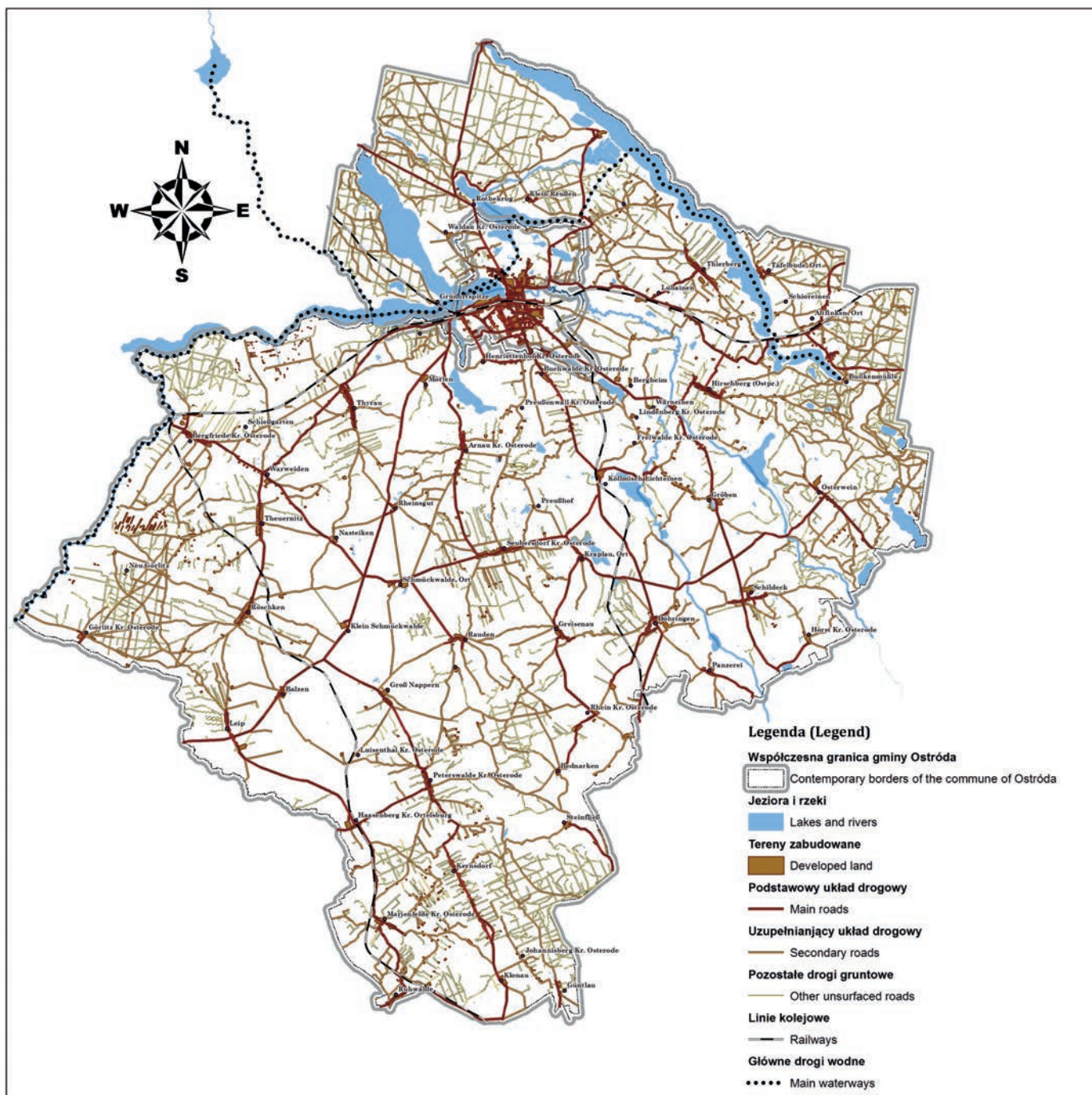
– Ostróda – Olsztyn; Pasłęk – Ostróda – Dąbrówno – Działdowo – Rywocin; Miłomłyn – Ostróda – Olsztynek. W wieku XVII znacznie poprawił się stan dróg, dużego znaczenia nabrały główne ciągi komunikacyjne. Drogi bite i kanały zmniejszały odległości i ożywiały handel. Na początku XIX w. na obszarze Prus na 100 km² przypadało 4 km dróg utwardzonych. W okresie przed II wojną światową na obszarze Prus Wschodnich gęstość dróg twardych wynosiła 28,5 km/100km². Dla porównania w Polsce wskaźnik powyższy wynosił 16,25. Tak gęsta sieć drogowa została stworzona z uwagi na strategiczne znaczenie regionu, a nie potrzeby administracyjne i gospodarcze.

Analiza map pochodzących z lat 30. XX wieku wykazała, że system dróg na terenie gminy był rozbudowany i swoim zasięgiem terytorialnym pokrywał praktycznie równomiernie obszar opracowania. Główne drogi ciągnęły się na długości 236 km, drogi o niższej kategorii zajmowały długość 610 km, drogi gruntowe (w tym leśne) natomiast 805 km.

W XIX wieku większego znaczenia nabrały drogi wodne. Na terenie gminy znajduje się fragment „Kanału wodnego na trasie Ostróda-Elbląg (z odgałęzieniem do Iławy)” wybudowanego w latach 1845-1860. Kanał wytyczony został przez tereny o dużych walorach krajobrazowych [Gąsowska 2009]. Idea powstania kanału to dogodne połączenie wodne do celów gospodarczych Prus

Wschodnich (głównie sptyw drewna, skór i produktów rolnych). Towary te do tej pory spławiane były Drwęcą i Wisłą do Gdańska z pominięciem ważnego ośrodka gospodarczego, jakim był Elbląg. Niestety okres intensywnego ruchu na kanale bardzo szybko minął. Dużą konkurencją dla obiektu był rozwój sieci kolejowej.

Rozbudowa i modernizacja transportu lądowego w XIX w. przebiegała pod znakiem budownictwa kolejowego. Z uwagi na ukształtowanie terenu linie kolejowe prowadzone były w bardzo trudnych warunkach terenowych. Niejednokrotnie wymagało to budowy wiaduktów, mostów czy nasypów. Do roku 1917 na terenie Prus Wschodnich wybudowano około 2600 km linii kolejowych. Budowa kolei na terenie gminy Ostróda trwała około 40-tu lat. Pierwszy odcinek: Jabłonowo Pomorskie – Biskupiec Pomorski – Iława – Ostróda oddany został do użytku w 1872 roku. Przedłużenie tej trasy w kierunku Olsztyna wykonano rok później. Kolejny odcinek: Elbląg – Myślice – Miłomłyn – Ostróda ukończono w 1893 r. Rok później połączono koleją Ostródę z Olsztynkiem. Ostatnim etapem, ukończonym w 1910 r. była linia: Samborowo – Uzdowo – Turza Wielka [Dziedzictwo kulturowe... 2009]. Wtedy też długość linii kolejowych na terenie gminy była najdłuższa i wynosiła ok. 64 km. W czasie II wojny światowej zniszczeniu uległa duża część linii kolejowych. Wielu z nich – w tym trasy łączącej Ostródę z Olsztynkiem

oraz Samborowo z Turzą Wielką – nie odbudowano. Na trasie Elbląg – Ostróda w 1945 r. nastąpił demontaż szyn oraz wywiezienie ich do ZSRR [Misztal 1983]. Ocalono jedynie odcinek łączący Miłomłyn z Ostródą, który funkcjonował do lat 90. XX wieku [<http://www.kolej.one.pl>].

Krajobraz dzięki rozwojowi gęstej sieci układu komunikacyjnego

zyskał nową jakość. Przekształcenia były znaczące. W kształtowaniu struktury komunikacyjnej brakuje przypadkowości, zauważalna jest dbałość o szczegóły. Ciągi obsadzano w większości alejami drzew, które do dnia dzisiejszego stanowią o jakości tej przestrzeni. Stan zachowania drzew jest zadowalający, dobór gatunkowy okazał się wła-

ściwy, a drzewa dzięki poprawnie prowadzonym zabiegom pielęgnacyjnym są w dobrej kondycji i mają prawidłowo wykształcone korony. Aleje tworzyły osłonę przed słońcem, wiatrem, śniegiem, były pomocne w realizacji celów militarnych, związanych z przemarszami wojsk, poprawiały orientację w terenie, a także pełniły funkcje użytkowe (nasadzenia

drzew owocowych). Na terenie gminy zauważalny jest ponadto wysoki poziom kunsztu wprowadzanej infrastruktury technicznej, w tym urządzeń hydrotechnicznych. Używane materiały charakteryzują się dużą trwałością. Mimo braku konserwacji w wielu miejscach zachowały się do dnia dzisiejszego dobrze zachowane fragmenty brukowanych dróg.

Współczesny układ komunikacyjny

A contemporary grid of roads, railways and waterways

W chwili obecnej nadrzędną rolę w układzie komunikacyjnym gminy pełnią drogi krajowe nr 7 (Warszawa – Gdańsk) oraz nr 16 (Grudziądz – Olsztyn). Właśnie wzdłuż tych ciągów komunikacyjnych następuje największy rozwój przestrzenny terenu opracowania. Sytuacja ta spowodowała znaczące ograniczenie ruchu budowlanego w południowo-wschodniej części gminy. Tereny te wykazują największe walory krajobrazowe i w związku z tym zostały objęte formami ochrony krajobrazu (obszary chronionego krajobrazu i park krajobrazowy).

Droga krajowa nr 7 przebiega przez teren gminy w kierunku północny-zachód – południowy-wschód, przechodząc przez miejscowości Szyldak, Grabin, Górka, Ostróda, Czerwona Karczma i Piławki. W południowej części jej przebie-

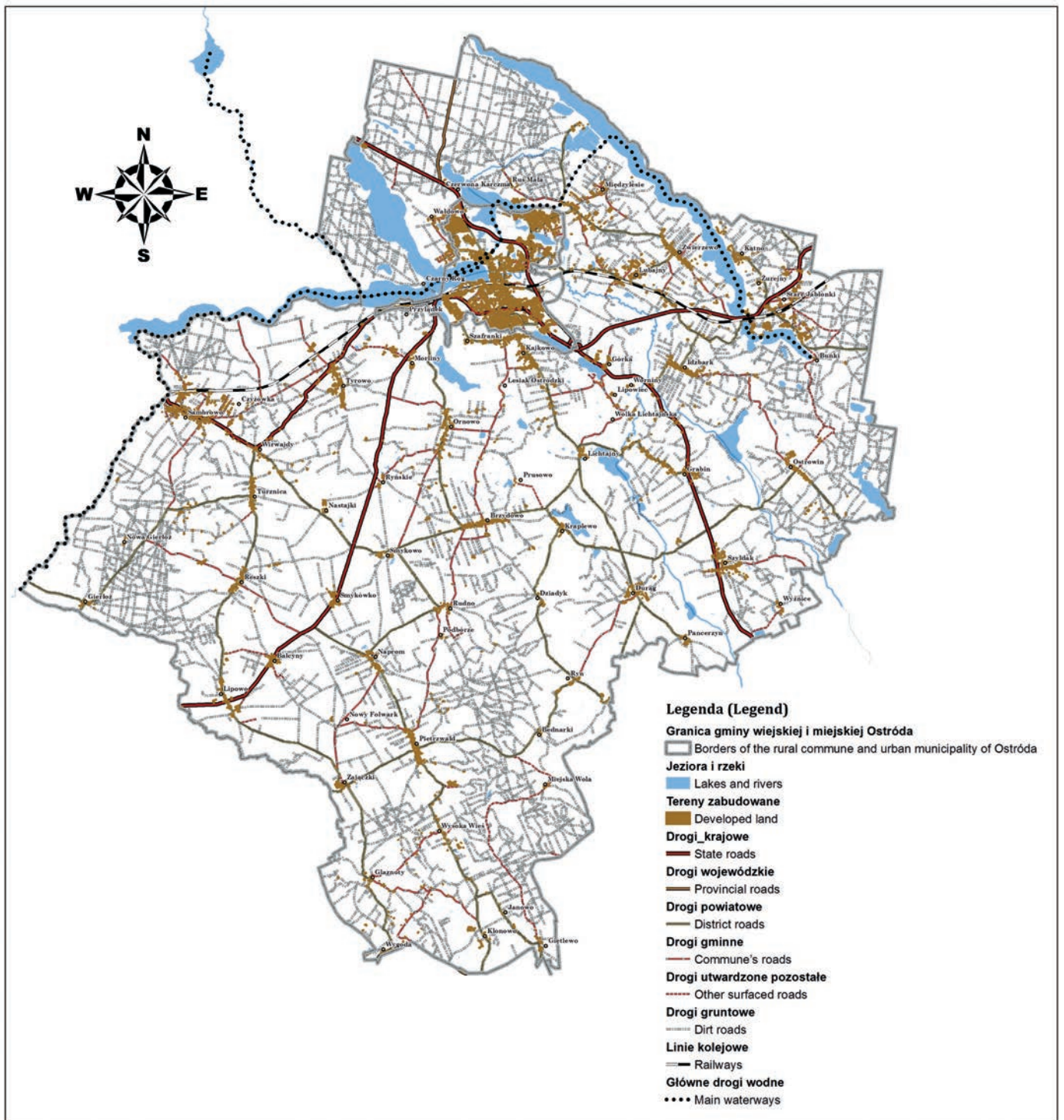
gu rozciągają się z niej interesujące widoki na urozmaicony krajobraz polodowcowy (ryc. 1). Następnie prowadzi ona przez zurbanizowane i niezbyt interesujące pod względem krajobrazowym obszary miejskie. Swoją trasę na terenie gminy kończy na obszarach leśnych. Droga krajowa nr 16 biegnie w kierunku wschód-zachód przez Samborowo, Wirwajdy, Tyrowo, Ostródę w kierunku Starych Jabłonek. Najciekawsze ciągi widokowe rozpościerają się na jej trasie pomiędzy Wirwajdami a Tyrowem oraz w dolinie Drwęcy na wysokości Lubajny i Idzbarka. Droga krajowa nr 15 biegnie na północny-wschód od miejscowości Lipowo w kierunku Ostródy. Interesujące krajobrazowo tereny rozpościerają się z niej w kierunku południowo-wschodnim na wysokości miejscowości Lipowo, Bałcyny i Smykówko (ryc. 2). Zostały one objęte ochroną w postaci Obszaru Chronionego Krajobrazu Wzgórz Dylewskich i stanowią jednocześnie otulinę Parku Krajobrazowego Wzgórz Dylewskich.

Najwyższe walory krajobrazowe osiągają jednak obszary obserwowane z dróg powiatowych (ryc. 3) i gminnych w południowej części gminy. Drogi prowadzą przez niezwykle malownicze miejscowości o dobrze zachowanych układach ruralistycznych. Na uwagę zasługują miejscowości takie jak: Tyrowo, Turznica, Ornowo, Glaznoty i Durąg. Obszar gminy charakteryzuje się dużą ilością dobrze zachowanych alei przydrożnych, dzielących jej

przebiegi na mniejsze jednostki krajobrazowe. Część z nich, ze względu na wysokie walory krajobrazowe została uwzględniona w projekcie Gminnej Ewidencji Zabytków [Projekt 2011]. Najcenniejsze aleje znajdują się w większości przypadków wzdłuż dróg powiatowych: 1245N – Zwierzewo-Lubajny, 1243N – Lichtajny-Grabin, 1922N – Kraplewo-Lichtajny, 1216N – Ryn-Bednarki, 1216N – Pietrzwałd-Zajączki, 1232N – Wirwajdy-Ostrowin, 1233N – Wirwajdy-Wygoda, 1235N – Smykówko-Klonowo, 1239N – Smykowo-Rudno, 1243N – Kajkowo-Głady. Do tej grupy zaliczono również szpaler dębowy do majątku Warlity Wielkie, starodrzew lipowy we wsi Warlity oraz aleję w miejscowości Bednarki.

Współcześnie drogi krajowe na terenie gminy zajmują długość 66 km, wojewódzkie 8 km, powiatowe 187 km, gminne – 134 km. Długość dróg gruntowych to ponad 1300 km.

Na terenie gminy zachowała się jedna czynna linia kolejowa (Iława-Olsztyn) z 4 stacjami kolejowymi: w Samborowie, Ostródzie, Lubajnach i Starych Jabłonkach. Biegnie ona w kierunku wschód-zachód. Wartościowym elementem tego układu są wieże obronne mostu kolejowego na Drwęcy w Samborowie wpisane do rejestru zabytków, a także widniejące w projekcie Gminnej Ewidencji Zabytków: dworzec, strażnica, magazyn i budynki mieszkalne w zespole stacji kolejowej tej miejscowości. Na trasie tej linii czytelne

są liczne zabytki Ostródy z dworcem kolejowym włącznie, a także strażnica kolejowa i dworzec w Starych Jabłonkach. Najciekawsze otwarcia widokowe występują w okolicach miejscowości Lubajny oraz pomiędzy Ostródą a Samborowem. Cenne

są ponadto pozostałości byłych linii kolejowych, ze sztandarowym wiaduktem w Glaznotach (ryc. 4). W wielu przypadkach czytelne pozostały nasypy kolejowe pełniące obecnie funkcję interesujących ciągów widokowych.

Drogi wodne pełnią obecnie ważną rolę turystyczną. Wizytówkę miasta jak i regionu stał się uznany za pomnik historii „Kanał Elbląski” [Rozporządzenie 2011]. Turyści chętnie wybierają rejsy do Elbląga, Starych Jabłonek oraz po jeziorze Drwęckim.

Ryc. 3. Droga krajowa nr 7 (Gdańsk – Warszawa) na terenie gminy Ostróda, Idzbark (październik 2010 r.)

Fig. 3. State Road 7 (Gdańsk – Warszawa) running through the commune of Ostróda, Idzbark (October 2010)

Cennym elementem hydrotechnicznym wpisanym do rejestru zabytków jest śluza komorowa oraz stopień wodny na rzece Szelażnicy, odcinek Miłomłyn – Ostróda – jez. Szelaż w miejscowości Ruś Mała. Rzeka Drwęca (rezerwat przyrody, obszar Natura 2000) jest chętnie uczęszczanym szlakiem kajakowym.

Wpływ zmian układu komunikacyjnego na krajobraz

Influence of changes the road, railway and waterway network on the landscape

Układ komunikacyjny ma ogromny wpływ na czytanie krajobrazu. Na terenie gminy wiejskiej Ostróda doszło do znaczących przekształceń układu drogowego, kolejowego i wodnego. Zlikwidowane zostały trzy linie kolejowe biegnące w kierunku północ-południe. Pozostałości po dawnych liniach kolejowych widoczne są do dnia dzisiejszego w postaci nasypów kolejowych oraz wiaduktów. Nadają się one idealnie do urozmaicenia istniejącej sieci szlaków rowerowych i pieszych na terenie gminy. Konstrukcja nasypów jest stabilna, a linie przebiegają przez interesujące krajobrazowo tereny. Trakty te pełnią rolę osi kompozycyjnych i w wielu miejscach rozpościera się z nich interesujący widok na okolicę. Rozproszony układ drogowy

Ryc. 4. Interesujące otwarcie widokowe, zjazd z drogi krajowej nr 15 w kierunku Wzgórz Dylewskich (droga powiatowa nr 1235N) (wrzesień 2011 r.)

Fig. 4. An interesting scenic point, an exit from State Road 15 towards the Dylewskie Hills (district road 1230N) (September 2011)

Ryc. 5. Historyczny szlak łączący Bednarki z Pietrzwałdem, obecnie droga gruntowa o mniejszym znaczeniu (droga powiatowa nr 1216N) (kwiecień 2011 r.)

Fig. 5. A historic route from Bednarki to Pietrzwałd, at present, an unsurfaced road of lesser importance (district road 1216N) (April 2011)

Ryc. 6. Pozostałości po dawnej linii kolejowej – wiadukt w miejscowości Glaznoty (kwiecień 2011 r.)

Fig. 6. Remains of a former railway – a railway bridge in Glaznoty (April 2011)

uległ uproszczeniu. Szkielet komunikacyjny gminy przejęły trzy drogi krajowe (nr 7, 15 i 16). Przeniesienie środka ciężkości systemu komunikacyjnego w północne rejony gminy spowodowało spowolnienie rozwoju jej południowej części. W kilku przypadkach niewielkie miejscowości lub ich części przestały istnieć. Ranga wielu dróg uległa degradacji. Dużą wartością lokalnych dróg są licznie występujące na terenie opracowania aleje przydrożne. Ich zachowanie należy uznać za priorytet w kształtowaniu krajobrazu gminy. Dobrych przykładów ochrony tego typu układów nie trzeba szukać daleko. W 2009 r. utworzono pierwszy w województwie warmińsko-mazurskim park kulturowy – Park Kulturowy Warmińskiej Drogi Krajobrazowej Gietrzwałd – Woryty [Uchwała 2009]. Celem ochrony tego terenu jest określenie zasad umożliwiających zachowanie istniejących fragmentów alei wzdłuż drogi powiatowej Gietrzwałd – Woryty oraz zasad umożliwiających odtworzenie (rekompozycję) fragmentów alei, które uległy degradacji lub zniszczeniu. Układy alejowe w najbliższej okolicy terenu opracowania chronione są również poprzez objęcie ich ochroną w postaci obszaru Natura 2000 (Aleje Pojezierza Iławskiego – PLH28005), pomników przyrody lub poprzez wpisanie ich do rejestru zabytków lub ochronę poprzez zapisy miejscowych planów zagospodarowania przestrzennego. Interesującymi przykładami są sytuacje, gdy dawna aleja przydrożna pełni obecnie rolę

Ryc. 7. Aleja przydrożna pełniąca współcześnie rolę zadrzewienia śródpolnego, Zajęczki (kwiecień 2011 r.)

Fig. 7. A roadside alley, today perceived as a field tree assemblage, in Zajęczki (April 2011)

Ryc. 8. Zjazd z drogi krajowej nr 16 na Idzbark (droga powiatowa nr 1230N) (kwiecień 2011 r.)

Fig. 8. An exit from Road 16 towards Idzbark (district road 1230N) (April 2011)

zadrzewienia śródpolnego (ryc. 5), wzbogacając krajobraz. Znaczący wpływ na zmiany w krajobrazie będą miały zatwierdzone już plany przebudowy dróg krajowych nr 7, 15 i 16 znajdujących się na terenie gminy Ostróda. Projektowane trasy przebiegają przez wartościowe pod względem krajobrazowym tereny. Za pozytywny przykład należy uznać przebudowę drogi powiatowej nr 1230N. Mimo gruntownej modernizacji trasy udało się w tym przypadku zachować cenną aleję przydrożną (ryc. 6-8).

Drogi wodne uległy marginalizacji – żegluga śródlądowa zaczęła pełnić obecnie jedynie funkcję turystyczną [kanał wodny na trasie Ostróda-Elbląg (z odgałęzieniem do Iławy)].

Podsumowanie

Conclusion

Główne wytyczne do kształtowania układu komunikacyjnego gminy wiejskiej Ostróda:

- Ochrona alei przydrożnych (proponowane formy ochronne: obszar Natura 2000, park kulturowy, pomnik przyrody, rejestr zabytków, zapisy miejscowego planu zagospodarowania przestrzennego);
- Wymiana nawierzchni drogowych bez usuwania zadrzewień przydrożnych (w przypadku konieczności usunięcia drzewostanu przydrożnego – usunięcie jednego rzędu drzew);

- Wykorzystanie istniejącej infrastruktury w postaci byłych nasypów kolejowych do rozwoju gminnej sieci szlaków turystycznych;
- Właściwe kształtowanie pasa drogowego, z uwzględnieniem wymogów ochrony środowiska, z uwzględnieniem walorów krajobrazowych przedpól widokowych;
- Wprowadzanie nowych nasadzeń alejowych przy istniejących i przebudowywanych trasach – droga krajowa nr 7, 15 i 16 (dobór gatunków w nawiązaniu do historycznych nasadzeń);
- Sporządzenie wykazu ciągów drogowych, które z uwagi na historyczny charakter, charakterystyczny układ przestrzenny i rodzaj nawierzchni należałoby objąć ochroną;
- Objęcie ochroną konserwatorską historycznych układów ruralistycznych z dobrze zachowanym układem drożnym (np. Glaznoty, Pietrzwałd, Ornowo, Durąg);
- Przeprowadzenie prac konserwatorskich obiektów hydrotechnicznych (głównie na trasie „Kanału Elbląskiego”).

Fotografie wykonał autor.

Photographs made by author.

Mariusz Antolak

Katedra Architektury Krajobrazu
i Agroturystyki
Uniwersytet Warmińsko-Mazurski w Olsztynie
Department of Landscape Architecture and
Agrotourism
University of Warmia and Mazury in Olsztyn

Literatura

1. *Dziedzictwo kulturowe Warmii – Mazur i Powiśla. Stan zachowania, potencjały i problemy.* 2009, Warmińsko-Mazurskie Biuro Planowania Przestrzennego. Red. Wysoczek J., Olsztyn (s. 258-283).
2. Gąsowska M. 2009, *Kanał Elbląski. Ocena krajobrazu.* Wydawnictwo Sztuka ogrodu. Sztuka krajobrazu. Warszawa.
3. Misztal Z., *Przyjęcie, odbudowa i rozwój zakładów przemysłowych Elbląga w latach 1945-1948*, Rocznik Elbląski t. 7, 1976, s. 57. Por. Wiślicki A., *W ślad za frontem* (3), Przegląd Techniczny, nr.40, 1983, 2.X.1983, s. 33.
4. Projekt Programu Opieki nad Zabytkami Gminy Ostróda na Lata 2011-2014 (stan na dzień 10.10.2011 r.).
5. Rozporządzenie Prezydenta Rzeczypospolitej Polskiej z dnia 14 stycznia 2011 r. w sprawie uznania za pomnik historii „Kanał Elbląski” (Dz.U. 2011 nr 20 poz. 100).
6. Uchwała Nr XXIX/301/2009 Rady Gminy w Gietrzwałdzie z dnia 26 marca 2009 r. w sprawie utworzenia Parku Kulturowego Warmińskiej Drogi Krajobrazowej Gietrzwałd – Woryty w gminie Gietrzwałd.
7. <http://www.kolej.one.pl> (13.08.2011 r.)

Fort Bema w Warszawie – jako przykład zagospodarowania zabytkowego obiektu militarnego

Anna Różańska, Małgorzata Kaczyńska

Bem's Fort in Warsaw as an Example of Stocking a Historical Military Object

Wprowadzenie

Introduction

Teren Polski jest wyjątkowym pod względem liczby zlokalizowanych na nim nowożytnych fortyfikacji polskich, rosyjskich, pruskich, niemieckich, austriackich i francuskich. Stanowi swoisty skansen budowli militarnych. Dawne systemy obronne nie mają już dziś żadnego znaczenia wojskowego. Rośnie natomiast ich rola urbanistyczna, społeczna historyczna i kulturowa. Jako obiekty w większości objęte ochroną konserwatorską wymagają spójnego i efektywnego systemu ochrony. W realiach dzisiejszego miasta kompleksowa ochrona licznych i rozległych elementów twierdzy napotykać może na wiele przeszkód. Do najczęściej występujących i najtrudniejszych do rozwiązania zaliczyć można: nawarstwienia urbanistyczne zacierające dawne układy militarne i utrudnienia wynikające z możliwości odtworzenia ich przebiegu, rozległość fortyfikacji, nowe funkcje, niekorzystna forma własności (wielu właścicieli nawet jednego fortu) utrudniająca wprowadzenie form ochrony.

Jednym z licznych przykładów fortyfikacji zlokalizowanych na terenie Polski jest twierdza Warszawa. Jest to twierdza pierścieniowa, której centralną część stanowi Cytadela oraz dwa pierścienie fortów. W pierścieniu wewnętrznym znajduje się fort P-Parysów zwany też fortem Bema będący przedmiotem niniej-

szego opracowania (ryc. 1). Celem artykułu jest nakreślenie problemów ochrony dziedzictwa kulturowego związanego z twierdzą Warszawa poparte przykładem konkretnych działań w odniesieniu do fortu Bema. Jest to fort stosunkowo dobrze zachowany, przedstawiający dużą wartość zabytkową a zatem winien podlegać kompleksowej ochronie konserwatorskiej. Czy jednak sam fakt dużej wartości zabytkowej, historycznej, kulturowej i ustanowionej prawnej opieki konserwatorskiej fortu jest wystarczający do rzeczywistej jego ochrony?

Krótki zarys historii twierdzy Warszawa

A short outline of Warsaw Fortress history

Twierdza Warszawa powstała stopniowo. Najpierw, w latach 1832-1834, wybudowano Cytadelę oraz fort Śliwickiego na Pradze. W latach 1847-1865 wokół Cytadeli wzniesiono sześć fortów. Od 1883 roku rozpoczęto budowę zewnętrznego pierścienia twierdzy, który obejmował prawy i lewy brzeg miasta, wznosząc fort A oraz forty numerowane od I do XIV. Trzy lata później przystąpiono do budowy wewnętrznego pierścienia twierdzy na lewym brzegu Wisły, w tym także fortu Bema [Królikowski 2002]. Kolejne lata (1889-1892) to ostatni etap rozbudowy twierdzy Warszawa.

Ryc. 1. a. Historyczny most po rekonstrukcji, b. Nowy most

Fig. 1. a. Historical bridge after reconstruction, b. New bridge

Wówczas lewobrzeżny pierścień wewnętrzny wzmocniono wałami międzyfortowymi oraz punktami oporu, zaś w pierścieniu zewnętrznym dobudowano fort Służew.

Natomiast prawobrzeżny pierścień wzmocniono budując dodatkowe punkty oporu oraz wysunięte na wschód dwa forty projektowanej linii obronnej Warszawa–Zegrze. Prawie

równoległe z ostatnimi pracami kończącymi budowę twierdzy przystąpiono do jej modernizacji i przebudowy, która rozpoczęła się w 1892 roku i trwała do końca XIX stulecia [Głuszek 2009]. Ale już w 1909 roku rosyjskie dowództwo podjęło decyzję o likwidacji twierdzy. Wsadzano urządzenia obronne w fortach, a prawobrzeżną linię twierdzy systematycznie rozbierano. W 1915 roku Rosjanie opuścili Warszawę pozostawiając fortyfikacje w dużej mierze zdewastowane. W okresie międzywojennym obiektom twierdzy Warszawa przypisano różne funkcje, ale wszystkie należały do jednego właściciela – Skarbu Państwa reprezentowanego przez Magistrat. Tereny zniszczonych fortów przeznaczono pod zabudowę mieszkaniową, na niektórych założono parki miejskie, w forcie Bema i Czerniaków zlokalizowano fabrykę amunicji, w innych przedsiębiorstwa handlowe, a w forcie Mokotów radiostację [Głuszek 2009]. Dla potrzeb rozwijającego się miasta wykorzystano także drogi dawnej twierdzy. Ich przebieg niewiele został zmieniony, natomiast część dróg fortecznych poszerzono i zmodernizowano ich nawierzchnię. W system komunikacji miejskiej włączono drogi dośrodkowe – promieniste, do których zaliczyć należy między innymi ulice: Marymoncką, Powązkowską, Górczewską, Grójecką, Puławską, Czerniakowską, Radymińską czy Modlińską. Drogi rokadowe, np. Kondratowicza czy Lazurowa także umiejętnie wpisano

w urbanistykę miasta [Królikowski 2002]. W projekcie urbanistycznego rozwoju Warszawy wykorzystano także zieleni forteczną. Na terenach powojennych zaprojektowano promieniste kliny napowietrzające, wsparte na radialnym układzie zieleni fortów wewnętrznego pierścienia twierdzy Warszawa [Pałubska 2009a]. Podczas działań drugiej wojny światowej umocnienia pozostałe z dawnej twierdzy rosyjskiej, zwłaszcza jej wewnętrznego pierścienia, służyły jako punkty oparcia dla żołnierzy wrzeźnia. Po zakończeniu działań wojennych wszystkie obiekty twierdzy formalnie należały do wojska, ale niestety na skutek braku właściwego użytkowania popadały w ruinę. W latach 90. XX wieku Agencja Mienia Wojskowego rozpoczęła wyprzedaż pojedynczych obiektów twierdzy inwestorom prywatnym. Zmiany struktury własnościowej twierdzy przekreśliły odważne koncepcje wykorzystania linii pierścieni fortecznych jako osnowy miejskiego systemu zieleni, którą zaproponował Tadeusz Tołwiński na początku XX wieku w swoim projekcie regulacji urbanistyki Warszawy [Pałubska 2009a]. Skomplikowany układ własności obiektów twierdzy Warszawa oraz stosunkowo duże przekształcenia w dawnej komunikacji fortecznej i budynkach zaplecza stanowił także duży problem przy opracowywaniu projektu parku kulturowego jako formy kompleksowej ochrony twierdzy.

Ochrona konserwatorska twierdzy

Conservator's protection of Warsaw Fortress

Spośród 56 dzieł fortecznych do obecnych czasów zachowały się 33 w różnym stopniu i stanie, w tym pięć szczytkowo. W stosunkowo dobrym stanie zachowały się fortyfikacje Cytadeli oraz większość obiektów twierdzy lewobrzeżnego pierścienia. Największym zniszczeniom uległy forty na prawym brzegu miasta. Duże zmiany nastąpiły także w systemie komunikacji fortecznej. Dynamiczny rozwój miasta oraz konieczność przystosowania dróg do obowiązujących wymagań technicznych i transportowych spowodowały likwidację lub gruntowne przebudowy dróg rokadowych, dojazdowych i fortecznych [Głuszek 2009]. Ale mimo tych wszystkich zmian warszawska twierdza nadal stanowi cenny zabytek o specyficznych wartościach naukowych, historycznych, architektonicznych, przyrodniczych, krajobrazowych i kulturowych.

Do lat 70. XX wieku w praktyce konserwatorskiej obowiązywała zasada ochrony poszczególnych dzieł twierdzy bez możliwości spojrzenia na jego miejsce i rolę w całym systemie obronnym [Głuszek 2009]. Nowe możliwości ochrony twierdzy pojawiły się w latach 70. ubiegłego

wieku, gdy zniesiono cenzurę wiekową dla traktowania jako przedmiotu ochrony obiektów powstałych po 1850 roku. Jednocześnie w teorii konserwatorskiej rozszerzony został zakres ochrony na obiekty techniki powojennej czy przemysłowej. Rozszerzeniu uległo także pojęcie przedmiotu ochrony od zabytku do dziedzictwa kulturowego i krajobrazu kulturowego. Większą wagę przywiązywać zaczęto także do ochrony prawnej w ramach dokumentów planistycznych sporządzanych na różnych szczeblach planowania przestrzennego. Prawna ochrona twierdzy Warszawa możliwa była dopiero w 2000 roku. Uchwała Rady Miasta (Uchwała nr XX/203/2000) nakładała na warszawskie gminy obowiązek objęcia ochroną fortyfikacji twierdzy przy sporządzaniu miejscowych planów zagospodarowania przestrzennego. Uchwała ta nie dawała możliwości prowadzenia jednolitej i spójnej polityki rozwoju przestrzennego miasta, a kwestie ochrony fortyfikacji pozostawiała do decyzji władz gmin. Dwa lata później uchwała ta przestała obowiązywać ze względu na zmianę ustroju miasta, a nowego dokumentu w tym zakresie nie wypracowano [Pałubska 2009b].

Obecnie twierdza Warszawa podlega ochronie prawnej według zapisów ustawy o ochronie zabytków i opiece nad zabytkami z 2003 roku na podstawie wpisu do rejestru zabytków, poprzez ustalenie ochrony w miejscowych planach zagospodarowania przestrzennego

oraz poprzez utworzenie parku kulturowego. Aktualnie w rejestrze Wojewódzkiego Konserwatora Zabytków znajduje się Cytadela, 11 fortów, 10 fragmentów zespołów koszarowych lub magazynowych. Skuteczna planistyczna ochrona twierdzy nie jest możliwa ze względu na niewielkie pokrycie miejscowymi planami zagospodarowania przestrzennego obszaru Warszawy. Obowiązujące plany pokrywają zaledwie 12% terenów zakwalifikowanych do ochrony w granicach projektowanego parku kulturowego, 30% to plany w przygotowaniu, natomiast 58% terenów nie posiada obowiązujących planów miejscowych. Dla pozostałych terenów obowiązują zapisy w Studium uwarunkowań i kierunków zagospodarowania przestrzennego m.st. Warszawy z 2006 roku. Ustalenia w Studium określają całościowo politykę przestrzenną miasta w od-

niesieniu do koncepcji utworzenia parku kulturowego na obszarach dawnej twierdzy rosyjskiej [Pałubska 2009b]. Wypracowana w końcu lat 90. XX wieku koncepcja ochrony obiektów twierdzy przewidywała nadanie im funkcji ekstensywnych usług rekreacji, kultury czy taniej bazy noclegowej. Próba utworzenia systemu rekreacyjno-usługowego oraz zielonego pierścienia na bazie dawnej twierdzy Warszawa wymagało większego zainteresowania ze strony władz administracyjnych miasta. Niestety jedynie władze Bemowa i Żoliborza prowadziły działania zmierzające do przejęcia obiektów [Molski 2009]. Agencja Mienia Wojskowego, będąca wówczas właścicielem twierdzy wykorzystała tę sytuację i wyprzedawała pojedyncze obiekty prywatnym inwestorom mając w tym zakresie dużą swobodę [Różańska, Rybak 2007; Pałubska

2009b]. Niestety, tak prowadzona kilkanaście lat temu polityka w odniesieniu do twierdzy Warszawa w dużym stopniu determinuje dzisiejsze uwarunkowania prowadzenia kompleksowej jej ochrony. Skomplikowana struktura własnościowa, wtórne podziały własnościowe oraz zapisy w miejscowym planie znacznie ograniczają skoordynowanie działań konserwatorskich i kompleksową ochronę twierdzy [Molski 2009].

Fort Bema

Bem's Fort

Położony jest w dzisiejszej dzielnicy Bemowo między ulicami Powązkowską a Obrońców Tobruku. Pierwotnie nazwany fort P-Parysów zmienił nazwę na fort Bema w okresie międzywojennym. Fort ten jest jedną z budowli wewnętrznego pierścienia dawnej twierdzy Warszawa. Powstał jako fort artyleryjski, a jego zadaniem była obrona północno-zachodniego odcinka twierdzy oraz funkcja magazynowa. Do naszych czasów przetrwały wszystkie budowle fortu prócz północnej poterny, natomiast wał forteczny został częściowo zniwelowany i przekształcony. Fort Bema jest dziś jednym z najlepiej zachowanych obiektów twierdzy.

Tereny fortu Bema w projektowanym parku kulturowym są określone jako Zespół Powązkowski [Pałubska 2009b]. Grunty, na których leży fort Bema, w większości są wła-

Ryc. 2. Armata jako element militarny

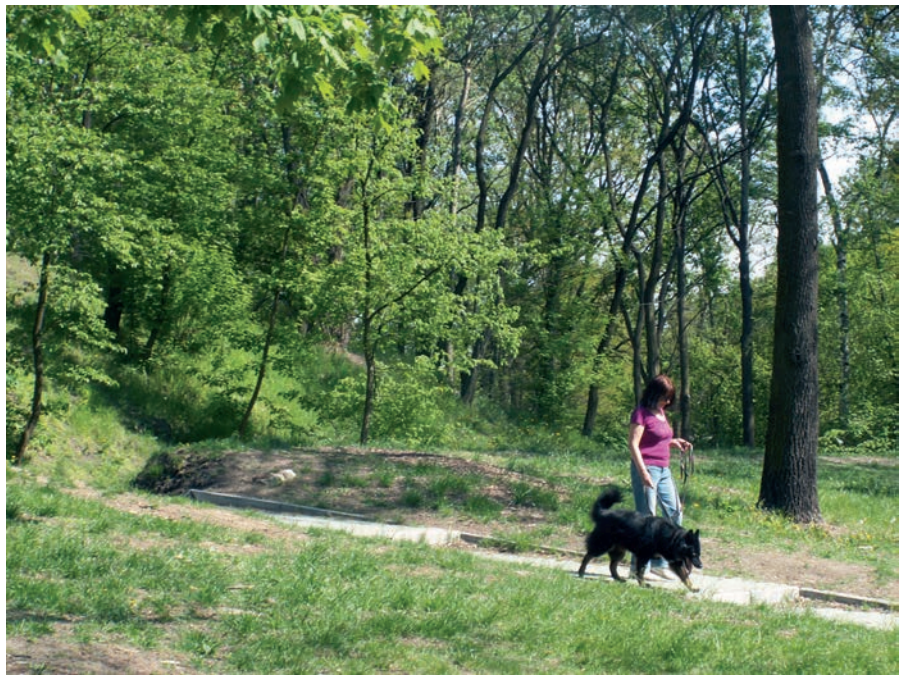
Fig. 2. Cannon as a military element

Ryc. 3. Różne formy aktywności

Fig. 3. Various activities

snością miasta lub skarbu państwa natomiast charakter władania nimi jest dość zróżnicowany. Teren fortu w obrębie wału w całości należy do miasta stołecznego Warszawy. Bardziej skomplikowana jest struktura własności gruntów otuliny fortu czyli dawnej jego esplanady. Poszczególne działki należą do Skarbu Państwa (i jest ich najwięcej), miasta stołecznego Warszawy, dzielnicy Warszawa Bemowo i jedna działka jest własnością parafii rzymskokatolickiej. Natomiast podmiotów władających, bądź będących wiecznym użytkownikiem jest znacznie więcej. Są to między innymi Wojskowe Zakłady Lotnicze, Zarząd Dróg Miejskich, Polski Związek Działkowców oraz wiele korporacji developerskich [strona intern.]. Tak skomplikowana struktura władania terenem sprawia, że nie jest możliwe wypracowanie spójnej koncepcji ochronno-konserwatorskiej dla tej części fortu Bema, co owocuje dużym zróżnicowaniem zagospodarowania tego terenu, wykazującym we fragmentach cechy bałaganu przestrzennego.

Przyjęty przez władze dzielnicy Bemowo projekt zagospodarowania fortu Bema, w obrębie fosy i wału fortecznego, wpisują się w ogólne zasady tworzenia parku kulturowego na obszarze dawnej rosyjskiej twierdzy. Fort ma pełnić funkcję centrum rekreacyjno-wypoczynkowego. Funkcja ta częściowo realizowana jest także w otulinie fortu, gdzie zlokalizowano korty tenisowe i duży plac zabaw dla dzieci. Do fortu

Ryc. 4. Fragmenty fortu Bema

Fig. 4. A part of Bem's Fort

prowadzą trzy wejścia przez mostki poprowadzone nad fosą wypełnioną wodą. Jeden z nich jest rekonstrukcją mostu historycznego, natomiast dwa pozostałe są elementami nowymi, pozwalającymi dogodnie wejść na teren fortu od strony osiedli mieszkaniowych (ryc. 2). Zachowana wojskowa architektura oraz częściowo tylko zmienione wały forteczne nadają temu miejscu specyficzny charakter, w którym czuje się ducha przeszłości. Militarny charakter obiektu starano się podkreślić wprowadzając na wały forteczne dwie armaty (ryc. 3). W obrębie fortu wprowadzono jedynie niewielkie zmiany, które dotyczyły przede wszystkim dostosowania jego terenu do pełnienia nowej funkcji rekreacyjno-wypoczynkowej. Oczyszczono fosę i wypełniono ją na całej długości wodą. Wzdłuż fosy, po zewnętrznym jej zarysie, poprowadzono utwardzone (kostką betonową) ścieżki spacerowe, które wyposażono

w ławki, kosze na śmieci oraz latarnie. Pozostałe drogi na terenie fortu są ziemne utwardzone lub gruntowe. Ich przebieg wydaje się być spontaniczny, nie planowany, powstały na skutek swobodnego użytkowania tego terenu. Jedynie alejka biegnąca wokół wewnętrznego brzegu fosy nosi cechy celowo zaprojektowanej. Urozmaicony przebieg nasypów fortecznych, duże zróżnicowanie ich wysokości, swobodnie prowadzone ścieżki oraz pokrycie roślinne zbliżone do naturalnego, sprawiają że użytkownicy czują się tu swobodnie i prowadzą różne formy aktywności fizycznej czy wypoczynku biernego. Fort jest miejscem chętnie odwiedzanym przez matki z dziećmi oraz osoby starsze, które preferują łatwo dostępne miejsca biernego wypoczynku. Z biernej aktywności korzystają także wędkarze łowiąc ryby w fosie. Aktywny wypoczynek dorosłych, młodzieży oraz starszych dzieci skupia się przede wszystkim na wałach fortu, gdzie można jeździć na rowerze, „wspinać” się na koronę wału, uprawiać biegi, a zimą zjeżdżać na sankach czy biegówkach (ryc. 4). Niewielka ingerencja w forcie i oszczędnie wprowadzona nowa infrastruktura przystosowująca go do pełnienia funkcji rekreacyjno-wypoczynkowej pozwoliła zachować jego pierwotny charakter militarny oraz walory przyrodnicze (ryc. 5). Warto nadmienić, że obszar fortu leży na dawnych terenach potencjalnej roślinności zbiorowiska grądowego (Tilio-Carpinetum) i kontynentalnego

boru mieszanego (Pino-Quercetum), które istniały tu jeszcze w połowie XIX wieku. Wraz z budową obiektów militarnych i późniejszym rozwojem miasta szata roślinna tego obszaru uległa degradacji [Sudnik-Wójcicka 1987]. Obecna roślinność fortu jest wynikiem działalności człowieka i jej skład gatunkowy znacznie odbiega od typowych gatunków zbiorowisk potencjalnych. Jednak przy nasilającej się presji urbanizacji jest cenna i należy ją chronić [Dzięciołowski i inni 2007].

Podsumowanie

Conclusion

Twierdza Warszawa niezaprzeczalnie stanowi istotny obiekt militarnego budownictwa o dużym znaczeniu historycznym i kulturowym. Gdy przestała być obiektem militarnym, wydaje się że stanowiła dla właścicieli niechcianą spuściznę. Wprawdzie wyznaczano jej nowe funkcje, niektóre nawet o znaczeniu miastotwórczym (koncepcja T. Tołwińskiego oparcia systemu zieleni Warszawy na pierścieniowym układzie twierdzy), to dopiero w 2000 roku podjęto kroki zabezpieczające ją od dewastacji i podjęto próby kompleksowej jej ochrony. Jednak nawarstwienia przestrzennych przekształceń obiektów twierdzy, skomplikowany system własności oraz długi okres niespójnej polityki w odniesieniu zarówno do poszczególnych elementów twierdzy jak

i do całego układu fortyfikacyjnego, dziś stanowią poważne utrudnienia dla właściwej ochrony konserwatorskiej. Proponowane zapisy, zgodnie z obowiązującą ustawą w niektórych przypadkach pozostają jedynie jako teoretyczne, których w rzeczywistości nie można zrealizować. Tak jest choćby z zapisem dotyczącym ochrony twierdzy poprzez wpis do miejscowego planu zagospodarowania przestrzennego. Proponowany projekt utworzenia parku kulturowego nie do końca spełnia istotę tej formy ochrony konserwatorskiej. Przede wszystkim brak w nim połączenia w jeden system wszystkich zachowanych i podlegających ochronie elementów twierdzy. Obecne uwarunkowania własnościowe oraz przekształcenia urbanistyczne uniemożliwiają utworzenie układu spinającego wszystkie chronione obiekty twierdzy, co powoduje że ma ona charakter wyspowy a nie płaszczyznowy. Przykład fortu Bema ukazuje także pewne niedociągnięcia w ochronie. Wprawdzie władze dzielnicy konsekwentnie dążyły do uregulowania spraw własnościowych terenu fortu, opracowania projektu zagospodarowania i jego realizację, to sukces jest niepełny. Zagospodarowanie terenu fortu należy uznać za dobry przykład ukazujący, że wcale nie trzeba przeznaczać pokaźnych środków ani wprowadzać wyszukanych elementów wyposażenie aby skutecznie chronić obiekt i utrzymać jego genius loci. Natomiast brak opieki konserwatorskiej i ochronnej bu-

dowli militarnych znajdujących się na terenie fortu, które stanowią bardzo ważny jego element jest czynnikiem negatywnym i dużym uszczerbkiem dla pozytywnego kreowania wizerunku zabytkowego fortu.

Fotografie wykonały autorki.

Photographs made by authors.

Anna Różańska, Małgorzata Kaczyńska
Katedra Sztuki Krajobrazu,
Szkoła Główna Gospodarstwa Wiejskiego
w Warszawie
Landscape Art Department,
Warsaw University of Life Sciences –SGGW

Literatura

1. Dzięciołowski R., Janyszek S., Szubert A., 2007, *Fortyfikacje oczami przyrodnika. Jak chronić to co cenne?* [w:] A. Wilkaniec, M. Wichrowski (red.) *Fortyfikacje w przestrzeni miasta*, Wydawnictwo Akademii Rolniczej im. Augusta Cieszkowskiego w Poznaniu, Poznań, s. 113-119.
2. Głuszek C., 2009, *Fortyfikacje twierdzy Warszawa jako przedmiot ochrony konserwatorskiej, wartości zabytkowe* [w:] K. Pałubska (red.) *Zespół XIX-wiecznych fortyfikacji. Twierdza Warszawa*. Miasto Stołeczne Warszawa, Biuro Stołecznego Konserwatora Zabytków, Warszawa, s. 11-15.
3. Królikowski L., 2002, *Twierdza Warszawa*, Wydawnictwo Bellona, Warszawa.
4. Molski P., 2009, *O idei utworzenia parku kulturowego zespołu XIX-wiecznych fortyfikacji twierdzy*

Warszawa [w:] K. Pałubska (red) *Zespół XIX-wiecznych fortyfikacji. Twierdza Warszawa*. Miasto Stołeczne Warszawa, Biuro Stołecznego Konserwatora Zabytków, Warszawa, s. 9-10.

5. Pałubska K., 2009a, *Funkcjonowanie systemu fortyfikacyjnego twierdzy Warszawa w strukturach miejskich* [w:] K. Pałubska (red.) *Zespół XIX-wiecznych fortyfikacji. Twierdza Warszawa*. Miasto Stołeczne Warszawa, Biuro Stołecznego Konserwatora Zabytków, Warszawa, s. 17-21.

6. Pałubska K., 2009b, *Dotychczasowe działania zmierzające do utworzenia parku kulturowego zespołu XIX-wiecznych fortyfikacji twierdzy Warszawa* [w:] K. Pałubska (red.) *Zespół XIX-wiecznych fortyfikacji. Twierdza Warszawa*. Miasto Stołeczne Warszawa, Biuro Stołecznego Konserwatora Zabytków, Warszawa, s. 23-30.

7. Różańska A., Rybak K., 2007, *Twierdza Warszawa, Twierdza Poznań – rola fortyfikacji w kształtowaniu zieleni miejskiej* [w:] A. Wilkaniec, M. Wichrowski (red.) *Fortyfikacje w przestrzeni miasta*, Wydawnictwo Akademii Rolniczej im. Augusta Cieszkowskiego w Poznaniu, Poznań, s. 164-170.

8. Sudnik-Wójcicka B., 1987, *Flora miasta Warszawy i jej przemiany w ciągu XIX i XX wieku*, cz. 1. Wydawnictwo Uniwersytetu Warszawskiego, Warszawa.

9. http://www.twierdzawarszawa.pl/twierdzawarszawa_katalog.php, dostęp maj 2011.

Discreet Landscapes of Fortifications

Dra en Arbutina, Zofia Mavar, Helena Alfirević Arbutina

Dyskretny
krajobraz
fortyfikacji

Introduction

Wprowadzenie

From an ancient history fortifications in landscape were imposing and dominant structures. They were constructed as being strong in their material form, but also the same in their symbolic appearance from the time that they had been created until recent years. Their strong symbolism was and still is present even if they were just ruins or if they stood intact in the landscape.

But even more, those structures were often the dominant part of a landscape. That visual domination made a note that put an accent to the life of every inhabitant or even a visitor of certain territory or even made a lasting definition and quite unique description of that landscape and in that respect made it different among others.

Those first fortifications (ancient or medieval) varied in shapes, construction and some of the landscape positioning, but in the landscape

they remained highly visible and influential in terms of social interactions (and even political mythology). Those building were real center of communities in terms that there was the palace of the ruler, position of the holy shrines or just the position of refuge in the time of need. Old fortifications were structures that reflected economic power of the ruler and also political context and respect of the whole country or state within.

In the most early history position above the enemy meant early warning and also dominant position in waging the defense. To climb on the hill for the attackers was tiresome and rather risky task. To conquer few dozens of meters in height difference meant that strength for fighting will be spent futile and that during the process defenders could pore on the attackers' whole array of projectiles.

In that early prehistoric time the whole aspect of fortification was connected with the solitary fortified post that is in some cases just the small military outpost and in some cases big or even huge settlement or town.

Fig. 1. Coastal defense position (infantry bunker) on the island of Veliki Brijun built after WW II (photo by Z. Mavar, 2011)

Ryc. 1. Nadbrzeżny schron bojowy na wyspie Veliki Brijun budowany po II wojnie światowej (fot. Z. Mavar, 2011)

Defended statically and often isolated from any outside help, people in those fortifications depended even on maintaining some level of visual harassment in the landscape to be able to deter the possible attacker.

But the solitary defenses as points in the landscape soon in the past evolved to the fortified line and even to the fortified landscape, as those lines of fortifications become even more organized. The Roman limes or the Chinese Great wall are still evident in that respect. When the Roman Empire conquered the waste Mediterranean areas protection of the isolated sites still posed as imperative task. But in those times the philosophy of fortified landscape or the foundation of the Limes had begun to emerge in the European history. The string of fortified positions, communications and continuous line of defenses, mainly walls, moats and palisades emerged as a landscape feature on the near east, in the eastern and western European landscapes and as far as north in the Scotland.

The position of those landscape is so protracted from the north of the Europe in Scotland though much of the western and southeast Europe to the near or middle east. Towers, walls, moats, ramparts or just the palisades were built in continuous order to provide the defenses and safety in those earliest historical times with much landscape authority. On top of the mountain ridges they had been visible from the space even (as the Great Wall of China still is).

In those early time the blades, clubs, spears and arrows together with stone projectiles and hot oil or even bitumen made the first weapons available for attacking or defense. Those weapons depended strongly on the physical strength of the man than used them. The bigger the man the stronger the impact was. It was also the higher he stands, the better chance to survive and to blow the lethal blow he will have.

It was the time when one had to think and practice viable defense meant to stand on the high ground, well above the enemy. To stand on the hill was the primary choice. Until the emerging of the artillery, the main defense in the time of cold weapons was powerful and continuous fortified wall mostly circular or rectangular in shape, in some cases even along the polygonal trace.

It was time when wood in the form of palisades were used in the places that were abundant by it, or the mud brick dried on the sun in places where mud and sun were available in the same amount (as in Mesopotamia and Egypt) or the stone in the places that had it available and the workforce had the means to shape it and use it (as in the most of the Greece, near East or on the Croatian coast). With all of this materials, the aim was to make higher and stronger (and it meant thicker) walls that had the position well above the possible attacker. To enhance that the fortifications had even better chances to survive they had often been placed on the higher

ground (on the natural hills, mountain tops, or slopes where the relief allowed, or the artificial mounds made from layers of previous settlement in the Mesopotamia or medieval artificial mounds for the keeps).

Until the emerging of broad firearms usage in the process of warfare, the construction of fortifications relied mostly on wood, stone, baked brick, earth or unbaked brick. Along with the material construction, in principal form, did not change much through millennia. The systems of additional constructions had been enlarged such as moats, ramparts, hidden obstacles, or even few rings of walls, but the idea remained the same, as to be higher above the potential enemy.

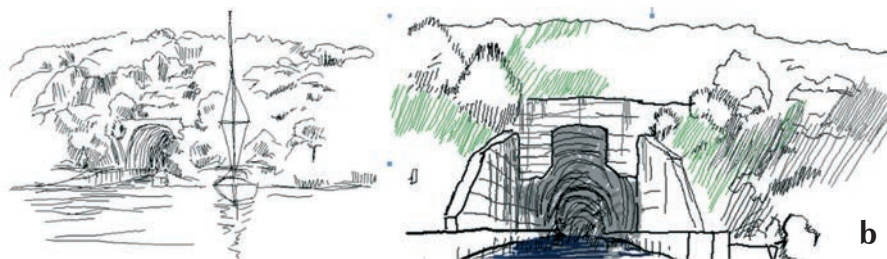
Art of war inevitably evolved and changes appeared in wagging the attack, but not so until development of artillery made the final difference. Artillery with more firepower and range changed the tactics of attack and defense so that inevitably forced renewal of fortifications, renewal of existing fortifications and development of new types of fortification structures and even the forming of the complex fortified systems. In mid of the 15th century fall of Constantinople had been the turning point in notion that height and thickness of the fortified walls was not enough anymore. The fortified walls are strengthened and finally changed in shape completely. With the wall new inner and outer fortification elements emerged (bastion system of fortifica-

Fig. 2. Entrance to the underground marine shelters that were built after the WW II along the Croatian coast at discrete locations Dugi otok island, Vis, Lastovo and many others (2.a – Drawing by D. Arbutina; 2.b – Source: Republic of Croatia – Ministry of Defence

Ryc. 2. Schron przybrzeżny dla floty Jugosłowiańskiej marynarki wojennej (budowano po II wojnie światowej wzdłuż chorwackiego wybrzeża na dyskretnych lokacjach wysp Dugi otok, Vis, Lastovo i wielu innych), (2.a – rys. D. Arbutina; 2.b – Źródło: Ministerstwo Obrony Republiki Chorwacji)

a

b

tion with extended trace and strong earth infill was introduced) and the fortification structure becomes more complex. New schools of fortification architecture are developed and those presented different approach to the fortification development (for instance famous Vauban school of fortification architecture). The art of fortification architecture and construction was in the focus not only military thinkers, but also civil experts (as architects or builders).

In that Renaissance time, fortifications became more close to the earth, thickness of the defense position was supplemented by the broad

and not so high bastions (new typology that substituted the high towers in older fortifications). Battlements of the old fortification had been too narrow for the artillery to manage, and walls were too vulnerable to the strong recoil of any of the early guns (and those early guns did not have any recoil amortization apparatus attached to it, so the horizontal forces were quite strong after any shot). The new fortifications were, because of the artillery, lower and wider than their predecessors and defenders depended on their guns to keep the possible attacker on the safe distance from the fortifications itself,

as to provide that attackers' artillery did not pose any threat to the lines of fortified walls of the defending positions. In that time position on the higher ground was still the advantage if the artillery had been possibly to deploy within the fortifications itself, because the higher ground of otherwise quite lower fortifications meant that the line of sight and line of fire or the defending artillery had been prolonged as much as possible according to those early technical means. Political situation in Europe from 17th century and constant competition in the development of attack principles and equipment was the main input for the development of more and more complex systems of fortifications. In that respect even new defense fortifications are developed with the broad scope of constructions that are classified among the lines of their tactical position in the defense system, character of defense possibilities, construction materials that had different resistance or durability or even different building technology (application difference of those materials used).

Range of that artillery rose from under a kilometer to the distance of two even three and more kilometers and with it, the systems of defenses and their fortifications extended outside with the walls enclosed space in even more and more broad area. Systems of fortifications became more and more complex and they depended more and more on the fire support from other part of the defenses than

to the banal physical connection that walls had been provided in the past. In the 18th century the Fort was developed as a solitary structure for the isolated defense. It was designed and built in different forms of layout according to the terrain topography. At first it was engaged separately, but afterwards forts are arranged in the defensive groups on some distance from the core of the fortification ensemble (as it was the case in Paris) and such fortification system produces different and specific character in the landscape in general.

With the development of the artillery, the fortifications became closer to the earth and less and less visible, their landscape positioning became more than hidden and that process evolved the fortification of presence that had been surrounded not with the glory and threatening appearance, but with the silence and secrets. Those fortifications became discreet and almost invisible, but present in the landscape in many ways and on many places. With the emerging of the bore artillery around year 1860. it was crucial in finding new solutions for defense, so the defensive activities were shifted to the defensive line or even few defensive lines away from the fortification core (it was the case with the fortification

of the town of Antwerp from 1860.–1870.). That system of fortification was often applied from the second half of the 19th century and was of much importance during the World War I. Development of the artillery and new siege equipment and techniques (HE shell and mortars) urges the modernization (or development) existing fortification systems and application of the new construction techniques and materials (concrete, steel or reinforced concrete). The role of the defensive formations (defensive fortification groups) had been reinforced (main fort, batteries of heavy or light artillery, auxiliary artillery batteries, defense strongpoint's and trenches for the infantry defense and protection) and with it much broader territory is commandeered for the purpose of fortifying. With the development of the aviation in the WW I all those historic systems lose their importance. It was the time when the main defensive position was fortified line (as a continuous front line) and main defensive position was fortified region. That region was consisted from well fortified positions whose organization and construction was well suited to the terrain on what they are constructed (as it was the case with the Maginot line or Siegfried line). Fortifications were constructed

with smaller silhouette and become closer to the ground with less and less visibility and their positioning in the landscape becomes more concealed. It was the process where the fortifications lost their ornament and threatening appearance and become surrounded with the secrecy and silence. Fortifications of such new type become discreet and almost invisible but present in the landscape on many places and in many ways. In the wake of the World War II fortifications were dug well under the ground and forts are replaced by the bunkers in the fortified regions. First fighting experiences in the WW II emphasized the great importance of the underground construction. Development of the nuclear weapons and more and more profound technical means changes the approach to the issue of fortification and such structures almost completely disappear from the landscape. After the WW II permanent fortifications are dug into the ground and under there they are extended and made more and more complex but resistant to the possible nuclear blast. Fortified regions are after the WW II extended and made more complex for possible defenses with the well camouflaged array of underground fortifications resistant to the nuclear attack.

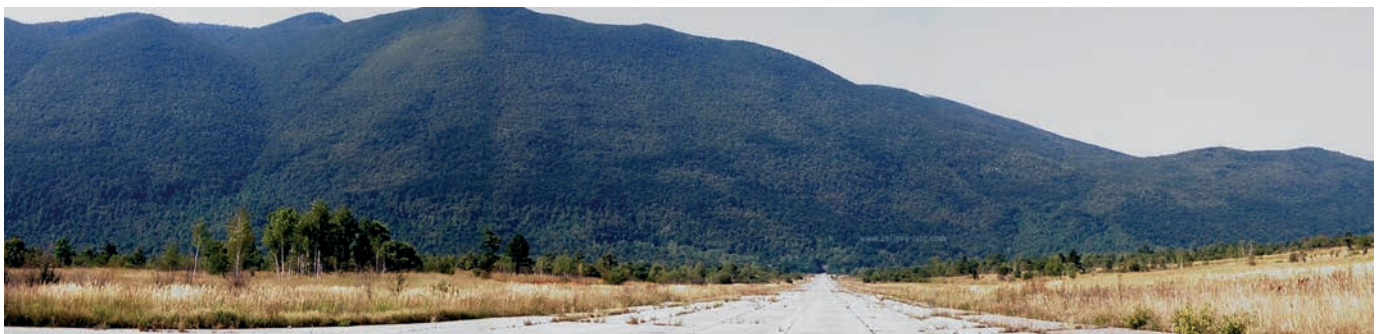

Fig. 3. Discrete landscape of the Željava air force base – airport runway and entrance to the underground part under Lička Pleševica mountain. The base was built from year 1954. until 1968. and it was destroyed in the year 1992. Source: www.zeljjava-lybi.com

Ryc. 3. Dyskretny krajobraz bazy lotniczej Željawa – pas lotniczy i wejście do podziemnych pomieszczeń pod masywem górskim Lička Pleševica, budowanej w latach 1954-1968, a zniszczonej w roku 1992. Źródło: www.zeljjava-lybi.com

Fig. 4. Position of the Italian defense system in Zadar that was built in the years close to the WW II (photo by D. Arbutina, 2011)

Ryc. 4. Zadar – fortyfikacja włoskiego systemu obrony budowana w przeddzień II wojny światowej (fot. D. Arbutina, 2011)

Fortifications in Croatian Landscape

Fortyfikacje w chorwackim krajobrazie

In the prehistoric time Croatia had the number of hill forts that commandeered the landscape high above the plains or the sea. From the hinterland to the coast and on the island are still visible traces of such positions. On the island of Veli Brijun, the position of such hill fort dominates the secluded bay beneath it and in the Istria or Dalmatian hinterland those structures above the small plains still possess the notion of atavistic safety. They did not possess the idea of sup-

porting the permanent settlements, but provided the safety in the time of need and crisis. Their walls were of stone without any mortar used and they presented the landscape features that now, thousands of years after their creation look like they had been there as natural phenomena. Their position was in connection with the defense of settlements, communication routes and strategically important locations (ports, river crossings, important road junctions etc.)

So exposed close to the sea coast prehistoric settlements in the central portion of the Croatian hinterland were much more fit into the natural landscape, as they had been within the forests or close to the rivers and they did not have any structures

Fig. 5. Croatian army field fortifications from The Homeland war (1991-1995) that are dug into the hills on the opposite side of the front line (not exposed to the enemy). The positions are well presentable from the road that from the Velebit Mountain goes to the town of Zadar (near the town of Obrovac and one of its former industrial facilities that are now dismantled). Field fortified positions were constructed from reinforced concrete precast elements that were just assembled on the site where the large hole was dug. After positioning the concrete elements and all necessary construction the whole fortification was just covered with the large quantities of earth and stones (drawing by D. Arbutina)

Ryc. 5. Chorwackie fortyfikacje z okresu wojny 1992-1995 wkopane w łańcuch górski po drugiej stronie linii frontu (nie narażonej na wroga). Stanowiska bojowe są dobrze widoczne z trasy drogi, która schodzi z górskiego masywu Velebit w kierunku miasta Zadar (w pobliżu miasteczka Obrovac i byłych obiektów przemysłowych). Fortyfikacje były wykonane z prefabrykowanych elementów betonowych i postawione nad wykopany wielkim otworem. Po ustawieniu betonowych elementów i niezbędnych konstrukcji całość była przykryta dużą ilością ziemi i kamieni (rys. D. Arbutina)

that will be viable to withstand the devastating effect of time. Nevertheless even those had fortified features that could be traced even today. So, on the Vučedol area the earliest settlement had some sort of the defenses in the form of palisades, moats and ramparts, but positioning of the settlement well above the Danube River made it quite dominant in the landscape. High ground of that one of the oldest settlements in Croatia makes the landscape position crucial in its defensive abilities and social posture. It was highly visible and landscape dominant in that the oldest period of human settling in the Croatia.

In the respect of the development of the first civilizations small settlements grew in size and they needed the position for the population that is safe and easily defendable. In the middle ages some of the prehistoric patterns evolved and changed, but idea stayed the same, to be high on the hills and to dominate through the landscape with their isolated position. Here on the Croatian coast, few towns developed on the peninsular positions that protracted deep into the Adriatic Sea, such as Poreč, Rovinj or Zadar, where their position often posed in the landscape view especially the one from the sea. Their silhouettes were and still are the intriguing factor when you approach them from the sea or even from the land. They had the fortifications that were superimposed to the leveled appearance of the sea and the coast around them. In many of preserved

Fig. 6. Ammunition depot Kamenjak close to the Medulin (Istria) that was built after WW II (photo by Z. Mavar, 2009)

Ryc. 6. Magazyn amunicji wydrążony w skale na lokacji Kamenjak w pobliżu miejscowości Medulin (Istria), budowany po II wojnie światowej (fot. Z. Mavar, 2009)

fortified historic structures on the Croatian soil more than one presents ancient fortification systems, among them some even from the ancient Greek and Roman times, and even more from the Byzantine and Venetian times (Pharos-Stari Grad on island of Hvar with Greek remains, Split-Roman period, Bribir-Roman period, island of Palacol-Byzant, Prezid-Roman, Zadar – with the array of Roman, medieval and Venetian fortification remains and constructions etc.). In some cases only peripheral elements of some more recent fortifications are preserved (Split, Šibenik, Zadar and Pula with more recent bastion system fortification preserved in some extent).

According to the landscape value of the fortified structure towns in Istria and along the Croatian Adriatic coast must be emphasized. With those examples some of the bastion type fortresses for the defense from the medieval and later Turkish threat on the coast and in the hinterland must be specified (as in Split, Šibenik and Zadar on the coast or Karlovac, Slavonski Brod and Osijek in the Croatian hinterland).

From the end of the 19th century till nowadays they evolved into discrete structures often forgotten and hidden. Aim of the paper is to present those recent structures (from the end of the 19th century till last decade of the 20th century) and their position in Croatian landscapes that is not appreciated at all.

Croatian discrete and secluded fortifications

Chorwackie dyskretne i ukryte fortyfikacje

Memory to be made aware of

Potrzeba świadomości o zabytku

Fortifications within present Croatian borders could in the European context be considered as something quite interesting during the assessment of different European fortification systems especially considering state strategic position within framework of historical and political details. As a Case study locations that shaped some of the Croatian history in last more than 100 years are defined by structures that in historic represent historic groups of secluded fortifications. History and political changes made the fortifications in the Croatian landscape inevitable. They had been maintained, newly built and in recent years hidden. Through the changes and till today they had been part of the military installations and because of that seclude from the daily life. Now they had been rediscovered as they are military abundant and are

not in use any more, so they become the burden and potential.

All those fortifications are made in different times and as many other fortifications all around the world they had been maintained, modernized, upgraded, abandoned, destroyed and rebuilt or complexly remodeled. Today many of them are

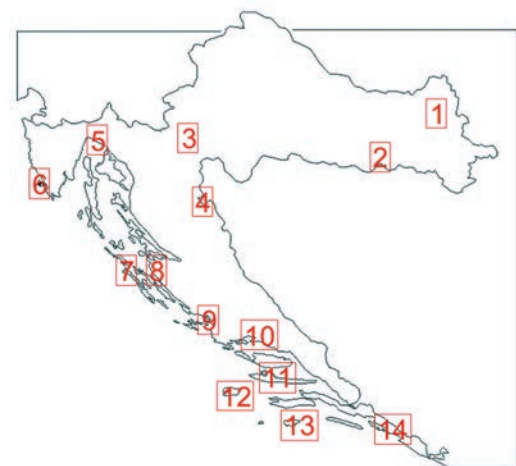

Fig. 7. Map of Croatia with selected areas with presentable and preserved fortifications (drawing by D. Arbutina)

Ryc. 7. Mapa Chorwacji z oznaczeniem wybranych dyskretnych fortyfikacyjnych krajobrazów i elementów (rys. D. Arbutina)

1. Osijek
2. Slavonski Brod
3. Karlovac
4. Lička Pleševica (Željava Air force base)
5. Rijeka
6. Fortified area/region – Fortress Pula
7. Island of Dugi otok
8. Zadar
9. Šibenik
10. Split
11. Hvar
12. Vis
13. Lastovo
14. Dubrovnik

secluded from everyday life and well hidden because they had been part of the military infrastructure almost until this day. Military made them maintained in basic fashion and even such rudimental upkeep provided state of relatively decent preservation. Now they are out of the military commission and they become burden for armed forces that are not as numerous as it was in the past. With the burden of maintaining the potential of such structures is evident even for the military personnel. Numerous abandoned forts or fortified positions, naval or air force bases, together with underground shelters, bunkers, above ground or underground depots, connecting tunnels, barracks and exercise areas provide the material part of the eventful history of the southeast of the Europe and because of that their value is priceless. Among those discreet structures many of them are undetected by the conservation experts. Among those undetected structures many are underground facilities and fortified positions that had been up to the recent day under the military jurisdiction or still are today under military commission.

Mysterious underground structures existed in earliest fortifications, but in those structures that had been built immediately before the WW I underground facilities become more and more important. In that respect Pula fortifications are great and well preserved example. Smaller systems of underground facilities connect isolated artillery positions built just

before the outbreak of WW I. In that time impressive network of underground corridors and underground spaces had been constructed under the older and later parts of the town of Pula in the total length of around 40 km. Construction of interconnected underground shelters (52 in total) enabled terrain configuration. That system was upgraded up to the beginning of WW II. They are in generally well preserved condition so there is great interest to present them or to use them all in some peacetime purposes

Fantastic underground world was built during the existence of Yugoslav federation with such frantic intensity that as much as 40 facilities were constructed during the period of Cold War up to the last decade of the 20th century. Among those underground facilities 5 outmost interesting and fascinating are within Croatian borders. According to the geostrategic estimations the most important was complex of Željava air force base that had capability to withstand nuclear blast. It was built on the Croatian border with Bosnia and Hercegovina. Huge military complex in Željava included 5 runaways and huge underground shelter that had the capability to host few dozens of aircraft and few hundreds of air force personnel for more than a month. The underground facilities are dug well under the Lička Pleševica Mountain with the radar arrays on the top of the mountain 1650 meters above the sea level. Facilities that had the capabilities to withstand nuclear blast and to

support the life of people inside with their airplanes for more than a month was carelessly destroyed in 1992 and now stands forgotten, deserted and shamelessly ruined with so much other underground facilities, even when we estimate that cost for the Željava construction alone was more than 8.5 billion dollars.

Conclusion

Wnioski

When we encounter those most recent fortifications their presence is often noticed but suppressed as something distant and not relevant for the life as it was or as it is today. Their value is not appreciated at all because they are left without their original use. Their presence is not recognized as something interesting even in historical terms because they were constructed within time period that is so recent and as such is not jet so interesting. In some cases those structures once distant and secret, now become attractive and exposable. They become the bait for adventurers that stroll by foot in the mountains or sail across the Adriatic coast. Their discoveries become sporadic as these structures emerge on the sight in the same fashion. They are in many cases in the middle of attractive and inbuilt land and therefore provide the opportunity for real estate speculations or just the building infill (as this is the case on the Brijuni islands). Or they still have the threatening appearance

and are avoided with fear (as it is with the Bihać air force base and all of its underground installations that are still threaten with mines and explosives).

But with this all they are witnesses' of the times that had been and therefore deserve the respect and maintenance in some level to be able to provide the same evidence for generations to come.

Those areas, structures and spaces have the significant dimensions but discrete and imposing positions. They also have the symbolism of that passing time and symbolism many of absurd and even dangerous ideas. With all that symbolism and because of it they are as is stated:

1. Fortification and their discrete landscape are relevant in space and relevant as elements in future spatial planning efforts. It means that their presence is spatially significant and that they are still provided with some importance in processes of the spatial planning. They possess the qualities that deserve special guidelines or restrictions in the planning, preservation and redevelopment process.

2. Fortification and their discrete landscape unfortunately have their symbolism ignored or with shame suppressed. Their appreciation is problematic even if some of the painful but necessary morals could be extracted from their presence as materialization of some ideas and actions.

3. Fortification and their discrete landscape have their presence

still to be discovered and acknowledged and with it they have to be treated in manner that will provide their preservation. That preservation should not be secluded just to some of their most prominent features (buildings without their landscape surroundings are as much absurd as bunkers preserved on the parking lots or in the middle of the street or even private backyard). They do exist but with no visual integrity. It is just the prosthetic in the preservation idea. Their preservation should be pin pointed one (there is no need to preserve all of them, as they are by definition expendable and multiple, but the lines or systems must be preserved in that possible conservation actions what could mean that multiple structures will be protected), but their preservation could be restricted (if that restriction will provide some quality action to take place) on the examples that will be possible to seclude from the changing landscape and to preserve landscape of their own. The fortification landscape is in that sense crucial in preservation activities and must be protected in the same way as the solitary fortification structures.

Dražen Arbutina

Polytechnic of Zagreb – Department of Civil Engineering, Croatia
Politechnika w Zagrzebiu, Chorwacja

Zofia Mavar

Ministry of Culture of the Republic of Croatia
Ministerstwo Kultury Republiki Chorwacji

Helena Alfirević Arbutina

Sirrah projekt, Croatia

Bibliography

1. Beritić L., 1962, *Obalna utvrđenja na našoj obali* [in:] Pomorski zbornik, JAZU, Zagreb, pp. 217-263.
2. Brzoskwinia W., Czech P., 2001, *Fortyfikacje Twierdzy Pula – bazy austro-węgierskiej floty wojennej (1850-1914)*, Teka Komisji urbanistki i architektury o/PAN w Krakowie, Kraków.
3. Kruhek M., 1984, *Stvaranje i utvrđivanje obrambene granice na Kupu u toku XVI i XVII stoljeća* [in:] *Wojna Krajina – Zbornik radova*, Zagreb.
4. Mavar Z., 2000, *Prilog identifikaciji i zaštiti arhitekture fortifikacija na prostoru Hrvatske* [w:] *Hrvatske obalne utvrde u 19. i 20. stoljeću*, Split, pp. 13-20.
5. Piplović S., 1988/1989, *Fortifikacijski sustav Pule iz 19. stoljeća – potreba detaljnijeg istraživanja i zaštite* [in:] *Godišnja zaštite spomenika kulture Hrvatske*, Zagreb, pp. 187-201.
6. Suić M., 2003, *Antički grad na istočnom Jadranu*, wydanie 2, Zagreb.
7. Szabo G., 1920, *Sredovječni gradovi u Hrvatskoj i Slavoniji*, Zagreb.
8. Žmegač A., 2000, *Bastioni kontinentalne Hrvatske*, Zagreb.
9. Žmegač A., 2009, *Bastioni Jadranske Hrvatske*, Zagreb.
10. www.zeljava-lybi.com

The Turia River Park (Valencia) – part 1

Galan Vivas, Juan José

Park nad rzeką
Turia (Walencja)
– cz. 1

Fig. 1. View of the city of Valencia and the river Turia (VAN DEN WYNGAERDE, A., 1563)

Ryc. 1. Widok miasta Walencja i rzeki Turia (VAN DEN WYNGAERDE, A., 1563)

This article is the first part of the presentation. The second part will be published in the next issue of the journal.

Introduction

Wprowadzenie

since its foundation by the Romans in the 2nd C B.C., the city of Valencia established an intense and particular relationship with the unpredictable river Turia, a river embracing the town and which watered the fertile surrounding lands by means of a complex system of channels created at the Moorish time and extended in the following centuries.

During the Middle Ages and due to the frequent and damaging

floodings, the local authorities created the “Fabrica de Murs i Valls”, a municipal institution in charge of the construction and maintenance of the river embankments and bridges, all of them, elements that nowadays are part of the city heritage and that define a powerful and impressive space, framing the old town, crossing the whole city and linking some of its most outstanding buildings, gardens and public spaces.

The devastating flooding of the year 1957 marked a before and after, and following the development principles of that time, and the little knowledge of ecological issues, the river Turia was diverted with a mammoth project that completely removed the water from the old riverbed. The linear void left in the city rema-

Fig. 2. Map of the city of Valencia and the river Turia (TOSCA, T.V., 1738)

Ryc. 2. Mapa miasta Walencja i rzeki Turia (TOSCA, T.V., 1738)

ined empty and useless for decades and was object of different proposals, mainly orientated to the creation of a transport corridor within it.

In 1973 and when the plan for the creation of a highway and rail station on the former riverbed was almost approved, the social protests achieved to stop the plan and the Minister of Civil Works accepted its transformation in a public green area, starting the proceedings for its donation to the Municipality with the condition of implementing the works before a 10 years period.

A series of technical studies and global proposals for the Turia were developed then by different professionals and collectives, and, in 1976, the amendments to redefine the old river as a “park with a unitary treatment and with a natural character” were successfully included in the Local Strategic Plan.

In 1979, and following a national contest for the design of the River Turia Park, an exhibition of the 13 running bids was hold in Valencia, but, since the prize was not awarded, in 1981, Ricardo Bofill receives the commission to prepare an Integral Plan for the riverbed and, in 1982, after an intense public participation process and social debate; his masterplan was presented, receiving some critics due to its very formal character, high maintenance requirements and the lack of a continuous course of water. A first step has been given though, and in 1983 the Town Council decides to split the river park in dif-

Fig. 3 and 4. Model and 3D image showing the plan to construct a highway in the old Turia riverbed, Valencia Strategic Plan, 1966

Ryc. 3 i 4. Model i obraz trójwymiarowy pokazujący plan budowy autostrady w starym korycie rzeki Turia, plan strategiczny Walencji, 1966

ferent stretches and commissions the development of each partial design to a series of local teams, with the only condition of keeping some global concepts from the Bofill’s masterplan, and letting them the freedom to change the Bofill’s neoclassical patterns.

The decision of dividing the Turia Park in a sequence of independent gardens, with their limits generally marked by the existing or new bridges, remains now as one of the most controversial aspects when the whole park is analyzed... it was at the same time the cause of the diversity and lack of unity of the park and somehow it hindered the definition of some global park systems like, the one concerning the water.

The River Turia Park

Park nad rzeką Turia

Global description

Opis ogólny

The river Turia Park has a total length of about 8,5 kilometres of uninterrupted and traffic free green space. Its section changes considerably along its course, passing

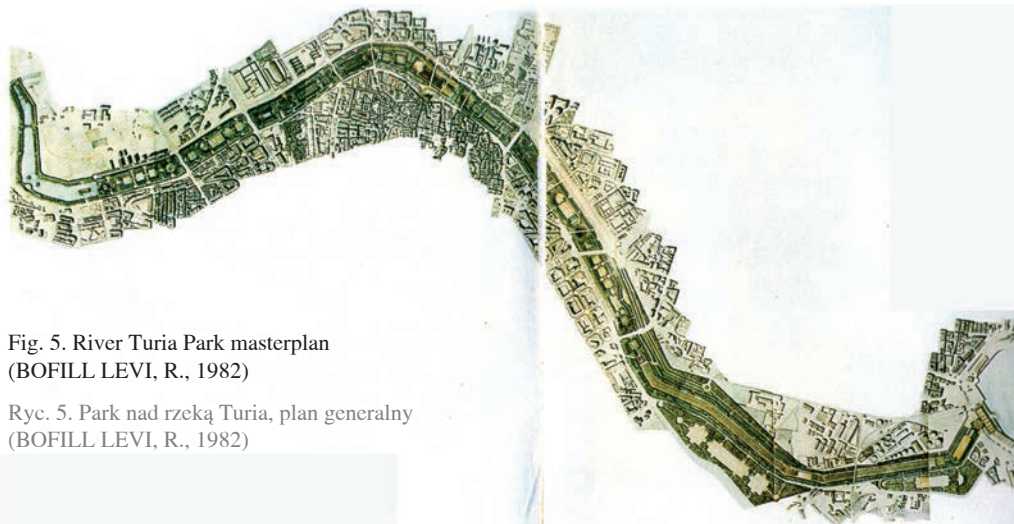
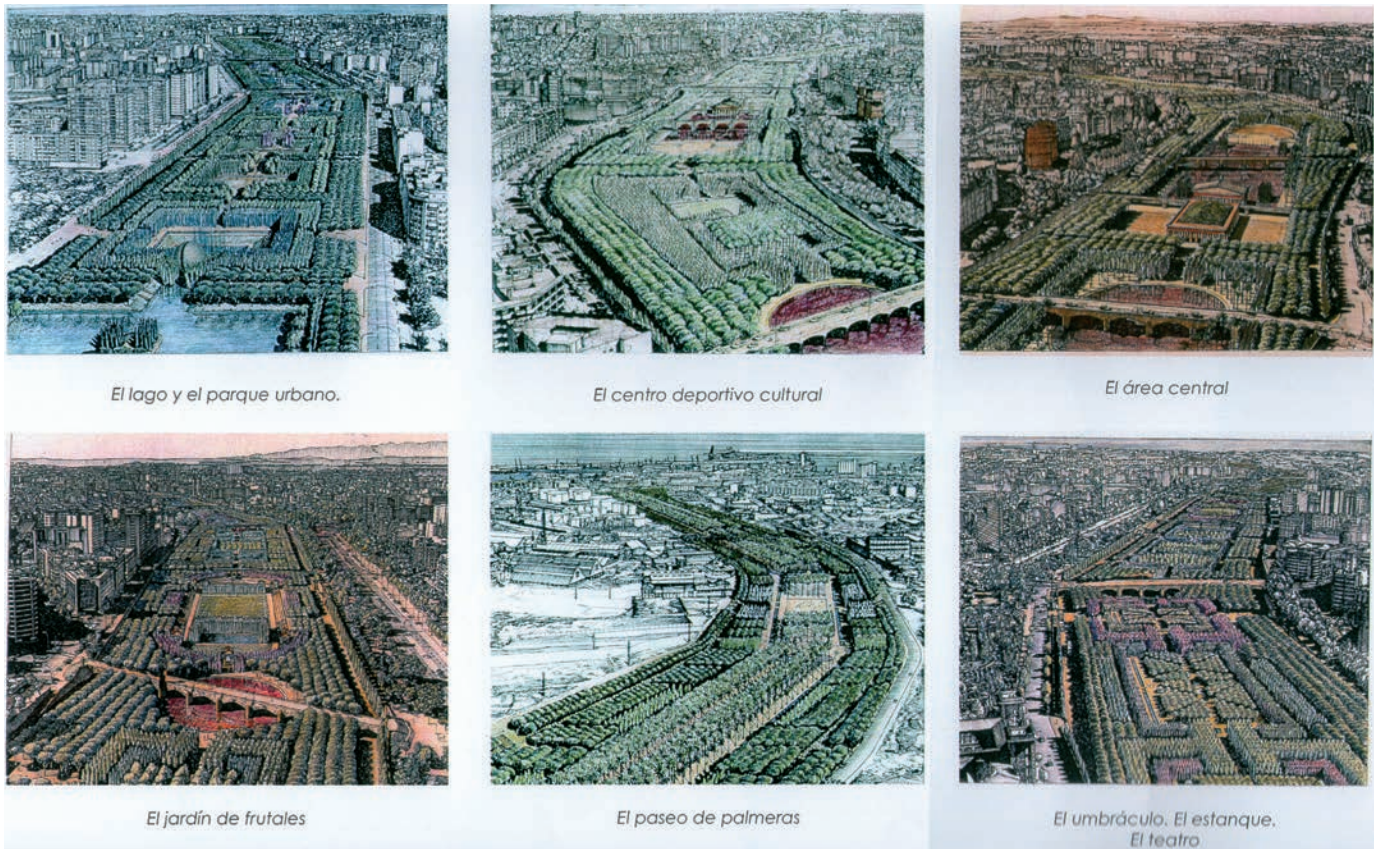

Fig. 5. River Turia Park masterplan (BOFILL LEVI, R., 1982)

Ryc. 5. Park nad rzeką Turia, plan generalny (BOFILL LEVI, R., 1982)

Fig. 6. Perspective drawings of the river Turia Park Masterplan (BOFILL LEVI, R., 1982)

Ryc. 6. Rysunki perspektywiczne parku nad rzeką Turia, plan generalny (BOFILL LEVI, R., 1982)

from a box-like profile in the first and middle parts to a more subtle topography in the final stretches. Its general position, 4 meters under the city level, creates a noise free space and, in spite of its limited average width (140 meters) and its closeness to the parallel busy avenues, the users have the feeling of being in an isolated green corridor flanked by the imposing masonry embankments and some of the most important city buildings which act as reference points.

The park has been constructed in different phases and according to a subdivision in 18 sectors, of which, the number 17 and 18, located by the old river mouth, are still pending of implementation. These sectors are basically separated by the 17 old and new bridges which cross the river and that create a sequence of clear

landmarks, showing, indirectly, the character of the districts that the park crosses.

Apart from the green matrix and the system of pathways and bicycle lane which connect the different sectors, the river Turia Park allocates a series of specific areas including

sport facilities, a lake, a series of ponds and disconnected courses of water, service areas, children playgrounds, the City of Arts & Science and some public or administrative buildings like the Music Palace, a Police Station and the Museum of the River Turia Landscapes. The location of all

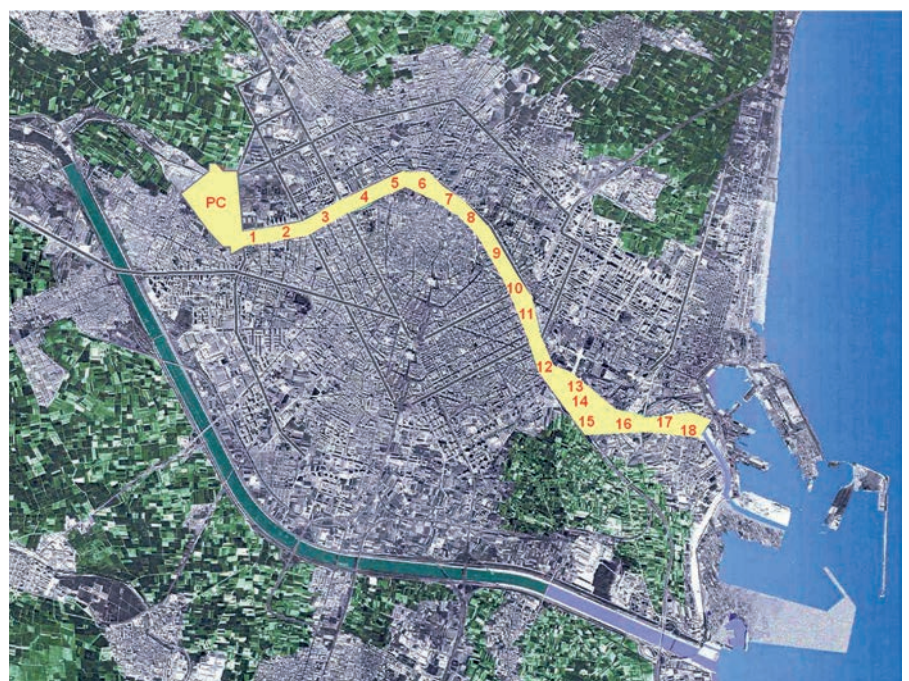

Fig. 7. The river Turia Park and its different stretches (MEDINA PILES, A., 2010)

Ryc. 7. Park nad rzeką Turia i jego różne odcinki (MEDINA PILES, A., 2010)

Fig. 8. Valencia's primary transport system (LOZANO ESTEBAN, S., 2010)

Ryc. 8. Podstawowy system transportu w Walencji (LOZANO ESTEBAN, S., 2010)

these areas along the obsolete riverbed, sustains a continuous and intense activity within it, independently of the contrasting character of each stretch.

But the use of the river park cannot be understood without considering what happens on its two sides, where, two fast traffic roads create a strong physical barrier with the rest of the city, hindering the development in the adjoining buildings of services and activities complementing the ones existing in the park, that somehow, appears as an independent and isolated space, probably as a consequence of its difficult transversal connections and its location, 4 meters under the city level. This topographical condition seems to be at the same time its main virtue and weakness and is not an obstacle for its intense use during the weekends and week day evenings, when people, massively, "go down to the river" for jogging, cycling, having a stroll, resting, playing football or picnicking.

The great potential of the Turia River Park as backbone of the urban green system and as public transport corridor are two aspects that require also a further consideration and which are negatively influenced by the heavy traffic and by the absence of a specific clean transport system, promenades and bicycle lanes on its sides. Even, the pedestrians coming from some adjoining parks, like the Valencia Botanic Garden or the Viveros, find big difficulties to descend to the Turia Park or are "invited" to enter through some tunnels.

Fig. 9. Valencia's Park system (LOZANO ESTEBAN, S., 2010)

Ryc. 9. System parkowy Walencji (LOZANO ESTEBAN, S., 2010)

The river Turia Park may play also an essential role in the Regional Green Infrastructure, a system, that according with the Landscape Policy and Territorial Plan for the Valencian Region (23.000 km² and 5.110.000 inhabitants), must incorporate and

link the main natural, rural and urban open spaces of the whole region, protecting and facilitating their public use.

In order to fulfil this role and considering both the important population of the Valencian Metropoli-

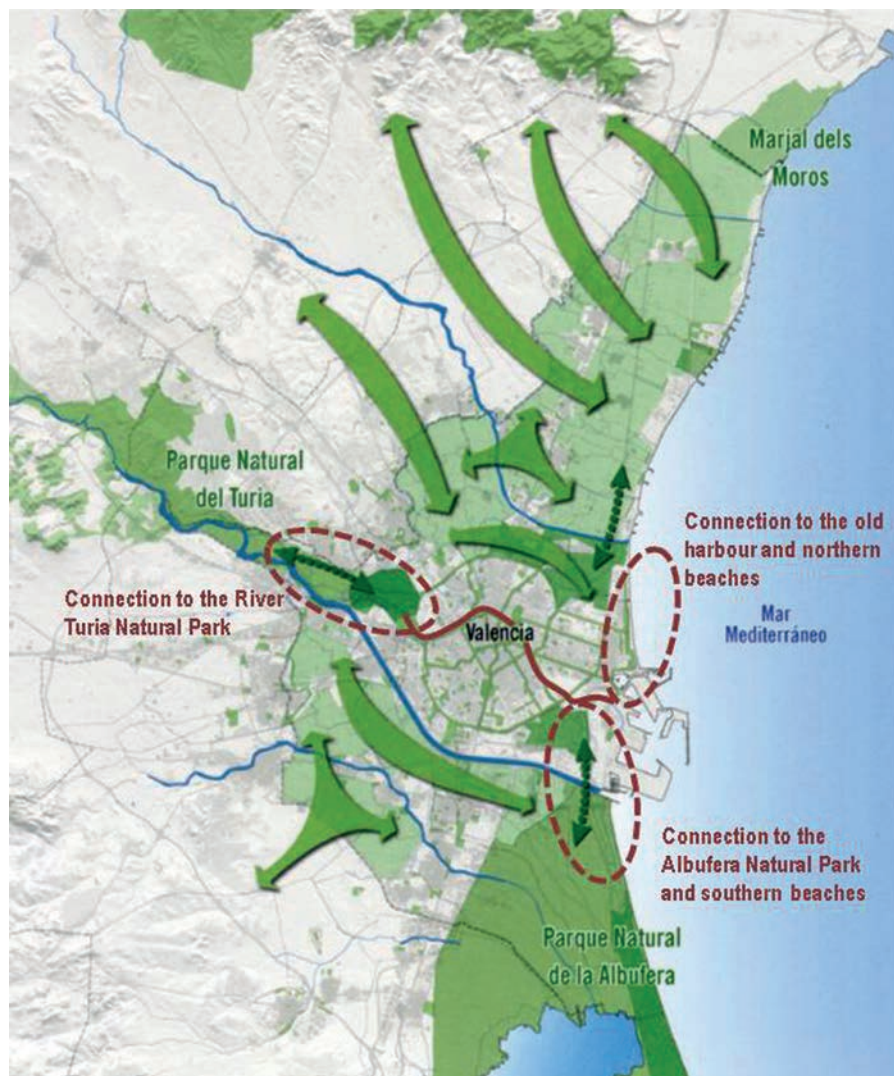

Fig. 10. Green Infrastructure in the metropolitan area of Valencia (MUÑOZ CRIADO, A., 2009)

Ryc. 10. Zielona infrastruktura na wielkomijskim obszarze Walencji (MUÑOZ CRIADO, A., 2009)

tan Area (1.500.000 people) and its exceptional context, including two natural areas of international interest (Park Natural of the River Turia and Park Natural de la Albufera), and a protected cultural landscape (Huerta de Valencia), the river Turia park should articulate its connections to these spaces and channel the adequate flow of citizens to them.

The before mentioned connections affect mainly to the two ends of the river Turia Park and should be resolved in a masterplan affecting, on one hand to the coastal line and the old river mouth and, on the other, to a strong inter municipal link with the river Turia Natural Park. The complexity of these two areas, where important infrastructural corridors, the city harbour and protected agricultural or natural areas are located, require a global and transversal approach and should, necessarily, respond, both in size and character, to the importance of the pieces that they are connecting.

Fig. 11 and 12. Pending ends of the river Turia Park. Mouth of the old river (left, from the Valencia's Park's and Garden's Guide, MEDINA PILES, A., et al, 2010) and upstream connection (right, from the Strategic Plan for the Huerta of Valencia, MUÑOZ CRIADO, A., 2009)

Ryc. 11 i 12. Niezakończony odcinki krańcowe parku nad rzeką Turia. Ujście starej rzeki (widok z lewej strony, z "The Valencia's Park's and Garden's Guide", MEDINA PILES, A., i inni, 2010) i połączenie w górę rzeki (widok z prawej strony, z „Plan Strategiczny dla regionu Huerta de Valencia”, MUÑOZ CRIADO, A., 2009)

Fig. 13. Stretches of the river Turia Park (MEDINA PILES, A., et al, 2010)

Ryc. 13. Obszary parku nad rzeką Turia (MEDINA PILES, A., i inni, 2010)

Sectors description

Opis sektorów

As explained before, the river Turia Park is divided in a series of stretches designed by different teams. In the following lines it is explained in a systematic way the main characteristic of each of them:

HEAD PARK (Parque de Cabecera)

- Dimensions and location:** With a total length of 1km and an average width of 200 metres, this 15 hectares park marks the western end of the River Turia Park and is flanked by the new Valencia's zoopark. The contact with the city takes place through gentle slopes going down to the central areas.
- General description and character:** Its flowy and hydromorphic paths, central water course, landform, retaining walls and masses of trees, arranged following the typical section of a mediterranean river, evoke a riparian context and are dominated by an extensive lake and by a hill with commanding views over the city.

Fig. 14. Valencia's Head Park (from the Valencia's Park's and Garden's Guide, MEDINA PILES, A., et al, 2010)

Ryc. 14. Główny Park Walencji (z "The Valencia's Park's and Garden's Guide", MEDINA PILES, A., i inni, 2010)

Fig. 15. Valencia's Head Park (source: Bingmaps, 2010)

Ryc. 15. Główny Park Walencji (źródło: Bingmaps, 2010)

Fig. 16. Stretches nr 1, 2 & 3 of the River Turia Park (from the Valencia's Park's and Garden's Guide, MEDINA PILES, A., et al, 2010)

Ryc. 16. Obszar nr 1, 2 & 3 parku nad rzeką Turia (z "The Valencia's Park's and Garden's Guide", MEDINA PILES, A., i inni, 2010)

Fig. 17. River Turia Park: Stretch 1
(source: Bingmaps, 2010)

Ryc. 17. Park nad rzeką Turia: Obszar 1
(źródło: Bingmaps, 2010)

- **Uses:** The area presents extensive lawns by the lake and more intimate places amongst the embracing topography. The park is massively used by runners, cyclists and people resting, playing or enjoying the wildlife and habitats around the lake and the central watercourse
- **Connections:** The park should become the gate to the River Turia Natural Park and is adequately connected to the surrounding districts.

STRETCH 1

- **Dimensions and location:** This 225 m long and 140 metres wide stretch is laterally limited by stone embankments which define a box like section.
- **General description and character:** The stretch is defined by a rotated grid and does not present an specific character or design.
- **Uses:** Area mainly used to accommodate children's playgrounds.
- **Connections:** Stretch flanked by a small district park and by the car park of a shopping mall.

STRETCH 2

- **Dimensions and location:** This 560 m long and 140 metres wide stretch is laterally limited by stone embankments which define a box like section. Its western end is marked by a historic stone river dam (Azud de Rovella) and a new pedestrian bridge.

- **General description and character:** The water, in channels, aqueducts, pools and cascades, define the main geometry of the park and is accompanied by a hilly landform which intersects the viaducts and by a system of paths which flow parallel and perpendicular to the main axis. The planting reinforces the above mentioned geometry and includes evergreen species, mainly pines and deciduous trees in the central areas.
- **Uses:** Children playgrounds and an agora in the eastern end, sport facilities in the central area and a police station over the dam located in the western end.
- **Connections:** Stretch flanked by districts developed in the XXth century and crossed in its eastern end by the 2nd city ring, a hard and uninviting system of roads with narrow sidewalks.

STRETCH 3

- **Dimensions and location:** A 500 m long and 140 metres wide stretch that is also laterally limited by vertical stone embankments.
- **General description and character:** Geometry defined by an orthogonal grid that accommodates sport facilities and resting areas. The whole stretch is dominated by a central olympic athletics

track surrounded by stands and pergolas. Water is not present with the exception of some ponds under the bridges that, as in other stretches of the river park, provide some interest to these dark and shady areas, and avoid the presence of homeless camps.

- **Uses:** Sport, strolling, jogging, cycling and resting.
- **Connections:** The presence of two tunnels carrying most of the traffic on both sides of the park relieves considerably the pressure over the people entering the park from the surrounding districts and public facilities (sport center of La Petxina). The park is crossed in its eastern end by the 1st city ring, with its wide, tree planted and inviting central boulevards.

STRETCHES 4 & 5

- **Dimensions and location:** A 1 km long and 145 metres wide stretch laterally limited by vertical stone embankments. The area is flanked by a dense programme of cultural and commercial areas (Valencia Botanic Garden, Museum of Modern Art (IVAM) and Museum of Ethnology on the southern side and Central Bus Station and New Center shopping mall in the new districts by the northern side).

Fig. 18. River Turia Park: Stretch 2 (source: Bingmaps, 2010)

Ryc. 18. Park nad rzeką Turia: Obszar 2 (źródło: Bingmaps, 2010)

Fig. 19. River Turia Park: Stretch 3
(source: Bingmaps, 2010)

Ryc. 19. Park nad rzeką Turia: Obszar 3
(źródło: Bingmaps, 2010)

● **General description and character:** The river Turia Park incorporates in these stretches a more organic geometry with wandering paths and a hilly topography inspired in natural patterns. The planting is completely based in a combination of lawns and mediterranean forest, which is substituted by deciduous river trees along the central axis although water is not explicitly present. The street furniture and equipments attend also to a rustic, forest like style

● **Uses:** Strolling, jogging, cycling, resting and picnicking. There is a rugby pitch in the eastern end and a cafeteria in the central part.

● **Connections:** The exit of the traffic tunnel coming from the west creates a very serious barrier which blocks the connection of the river park with the Botanic Garden. Conversely, the creation of a tunnel near the Arts bridge diminish the traffic on the eastern side and improves the connection of the park with the Museum complex and with the boulevard surrounding the old town and the demolished city walls.

Galan Vivas, Juan José

Universidad Politécnica de Valencia; DE
INSAUSTI MACHINANDIARENA, Pilar;
Universidad Politécnica de Valencia, August
2011

Fig. 21. River Turia Park: Stretch 4
(source: Bingmaps, 2010)

Ryc. 21. Park nad rzeką Turia: Obszar 4
(źródło: Bingmaps, 2010)

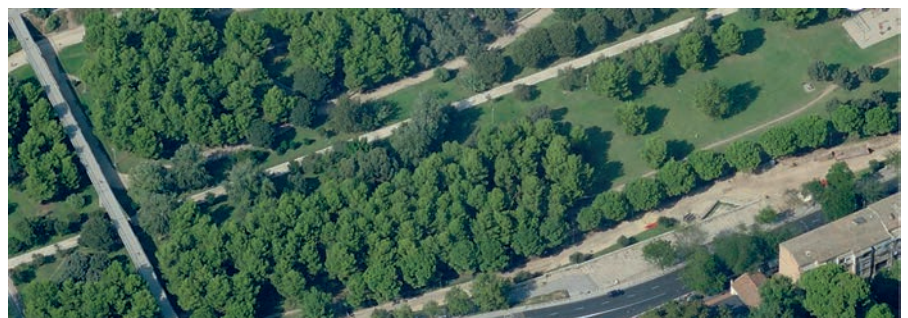

Fig. 20. Stretches nº 4, 5 & 6 of the River Turia Park (from the Valencia's Park's and Garden's Guide, MEDINA PILES, A., et al, 2010)

Ryc. 20. Obszar nr 4, 5 & 6 parku nad rzeką Turia (z "The Valencia's Park's and Garden's Guide", MEDINA PILES, A., i inni 2010)

Bibliography

1. *Annual Report*, 2003, Fundación Municipal de Jardines y Parques Singulares de Valencia.
2. BINGMAPS (maps & aerial pictures, <http://www.bing.com/maps>), 2010.
3. Bofill Levi R., 1982, *River Turia Park masterplan*, Ayuntamiento de Valencia.
4. De Insausti Machinandiarena P., 2006, *Paisajes del Turia*, Universidad Politécnica de Valencia, Valencia.
5. Lozano Esteban, S., 2010, *Proyecto Final de Máster*, Máster en Jar-

dinería y Paisaje de la Universidad Politécnica de Valencia.

6. Medina Piles A., 2010, *Guía de jardines históricos y parques urbanos*, Ayuntamiento de Valencia, Valencia.
7. Muñoz Criado, A., 2009, *Plan de la Huerta de Valencia*, Generalitat Valenciana, Valencia.
8. Tosca, T. V., 1738, *View of the City of Valencia (Valentia Edetanorum vulgo del Cid)*.
9. *Valencia Strategic Plan*, 1966, Ayuntamiento de Valencia.
10. Van den Wyngaerde A., 1563, *View of the City of Valencia*.

Wieś cesarska Kadyny - analiza układu przestrzennego

Urszula Knercer-Grygo

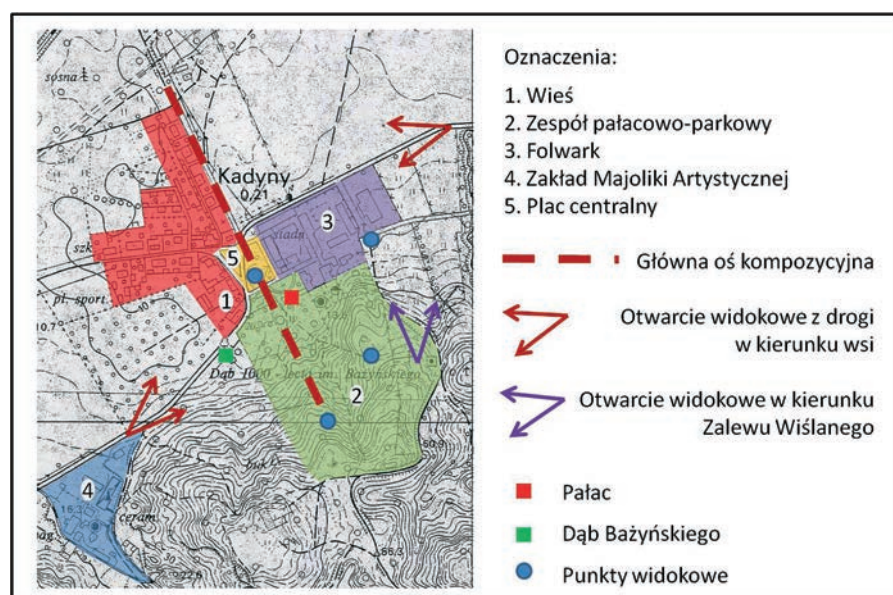
The Imperial
Village of
Kadyny - Spatial
Layout Analysis

Wstęp

Introduction

Położona nad Zalewem Wiślanym wieś Kadyny posiada wybitne wartości architektoniczne, przyrodnicze i krajobrazowe. Jest to miejscowość o bogatej historii, usytuowana w niezwykle, niemal górskim krajobrazie Wzgórz Elbląskich i zachowanym dawnym morskim brzegiem klifowym, tworzącym deniwelacje dochodzące do 50 m. Kadyny wyróżnia ciekawa, niepowtarzalna, dopracowana w najdrobniejszym detalu architektura willowa z przełomu XIX i XX wieku.

Nazwa Kadyny pochodzi od wczesnośredniowiecznej, pruskiej nazwy Caddien¹. Początki majątku sięgają XIII wieku, kiedy należał on do zakonu krzyżackiego. W XV wieku w wyniku nadań powstał tu majątek rycerski, którego właścicielami w przeciągu wieków byli przedstawiciele znaczących w historii rodów, między innymi hetman Johann Theodor von Schlieben, fundator klasztoru franciszkanów i budowniczy obecnego pałacu, następnie starosta Tolkmicki Jan Ignacy Działyński, w końcu XVIII wieku majątek należał do rodziny Schwerinów, a następnie stał się własnością Birknerów. W latach 1898-1945 był

Ryc. 1. Układ przestrzenny wsi

Fig. 1. Villiage's spatial layout

letnią rezydencją cesarza Niemiec – Wilhelma Fryderyka II i jego rodziny.

Kadyny zachowały historyczny układ przestrzenny. Tworzy go pięć głównych elementów: zabudowa wsi, folwark, zespół pałacowo-parkowy, zabudowa dawnego Zakładu Majoliki Artystycznej oraz otaczający krajobraz. W obrębie układu przestrzennego poszczególne elementy są ze sobą ściśle powiązane – kompozycyjnie i widokowo (ryc. 1).

Położenie i walory przyrodnicze

Settlement and natural values

Kadyny położone są w północno-zachodniej części województwa warmińsko-mazurskiego, w gminie Tolkmicko nad brzegiem Zalewu Wiślanego na Wysoczyźnie Elbląskiej.

Wysoczyznę Elbląską tworzą: falista i pagórkowata morena denna oraz liczne wzgórza. Kadyny należą do strefy krawędziowej tejże Wysoczyzny. Znaczna wysokość względna przyczyniła się do powstania głębokich rozcięć erozyjnych w postaci jarów i wąwozów o głębokości do 60 m. Wzgórza morenowe stanowią kontrastowe zestawienie ze stromymi ścianami jarów. Przechodzą one w kierunku południowym, wschodnim i zachodnim w rozległą morenową wyżynę. Wszystkie te elementy nadają krajobrazowi różnorodny

charakter – od płaskiego, równinnego do typowo górskiego².

Walory przyrodnicze Wysoczyzny Elbląskiej, urozmaicona rzeźba terenu, rzadko spotykane elementy krajobrazowe przyczyniły się do utworzenia obszarów chronionych: Parku Krajobrazowego Wzniesienie Elbląskie, trzech rezerwatów: „Pióropuszowy Jar”, „Buki Wysoczyzny Elbląskiej” oraz „Kadyński Las”, na którego obszarze znajduje się znaczny fragment parku przypałacowego w Kadynach.

Wysoczyzna Elbląska na swoim obszarze ma wiele prawnie chronionych drzew pomnikowych lub drzew o okazałych wymiarach pomnikowych wyróżniających się wśród otoczenia oraz odznaczających się indywidualnymi cechami. W samym parku kadyńskim znajduje się 15 drzew ustanowionych jako pomniki przyrody³.

Układ przestrzenny wsi

Village's spatial layout

Układ ruralistyczny Kadyny w dniu 13 kwietnia 1990 roku został wpisany do rejestru zabytków województwa warmińsko-mazurskiego pod numerem rejestru 145/90. Zespół pałacowo-parkowy wraz z zabudową gospodarczą stanowi nieodłączną część tego układu i wraz z nim objęty jest ścisłą ochroną konserwatorską. Ochrona nie dotyczy krajobrazowej części parku, która objęta jest formą ochrony przyrody w postaci

Ryc. 2. Panorama wsi Kadyny z drogi dojazdowej od strony Elbląga

Fig. 2. Panorama of Kadyny village, view from Elbląg's Road

utworzonego w 1972 roku rezerwatu „Kadyński Las”.

Miejscowość składa się z dwóch wyodrębnionych układów przestrzennych. Pierwszy znajduje się na północnym zachodzie i tworzy go zabudowa wiejska usytuowana na terenach nizinnych zajętych przez podmokłe łąki oraz naturalny masuw leśny. Część południowo-wschodnią Kadyn tworzy zespół pałacowo-parkowy wraz z rozległym folwarkiem.

Ryc. 3. Kadyny. Widok na plac centralny stanowiący węzeł kompozycyjny układu przestrzennego wsi

Fig. 3. Kadyny. The view of central square- the composition point of village's spatial layout

Ryc. 4. Kadyny. Przykładowa zabudowa wzniesiona w stylu gotyku angielskiego

Fig. 4. Kadyny. Illustrative building in English gothic style

Ryc. 5. Kadyny. Dawny dom starców, wg projektu Steinbrechta

Fig. 5. Kadyny. Former Nursing house, designed by Steinbrecht

Ryc. 6. Kadyny. Dawna gospoda wzniesiona w konstrukcji ryglowej

Fig. 6. Kadyny. Former Tavern in Tudor construction

Ryc. 7. Kadyny. Gorzelnia w zespole zabudowy folwarczej

Fig. 7. Kadyny. Distillery in ensemble of farm buildings

W kierunku wsi prowadzą dwa szerokie otwarcia widokowe (ryc. 2). Pierwsze od strony południowo-zachodniej (z szosy od Elbląga) i od strony północno-wschodniej (szosa od strony Tolkmicka) widok z tej strony obejmuje zabudowania folwarczne oraz wieś. Tereny otwarte, poza fragmentem obejmującym Zalew, na linii horyzontu zamknięte są linią lasu, dochodzącą od strony wschodniej do zabudowań wsi, a od strony zachodniej do założenia pałacowo-parkowego, gdzie dawny park obecnie przenika się z kompleksem leśnym.

Wieś posiada układ przestrzenny typu ulicówki, której zabudowa usytuowana jest wzdłuż prostokątnych do siebie dwóch traktów związanych centralnym placem (ryc. 3).

Plac obsadzony starodrzewem gatunku lipa drobnolistna *Tilia cordata* i jesion wyniosły *Fraxinus excelsior*, stanowi główny węzeł kompozycji całego układu ruralistycznego. W jego centralnej części znajduje się studnia obudowana w formie altany. Stanowi ona lokalny akcent architektoniczny.

Wokół placu od strony północnej i zachodniej usytuowane są zabudowania wsi, od strony wschodniej folwark, którego zabudowa obejmuje budynki administracyjno-mieszkalne oraz gospodarcze uformowane wokół dwóch podwórz. Stronę południową zamyka pałac z towarzyszącymi budynkami: oranżerią i „domem kawalerów” oraz parkiem. Pałac oddzielony jest od

zespołu budynków gospodarczych prostopadle usytuowanym do niego spichlerzem (obecnie całkowicie przebudowanym).

Plac stanowi również węzeł komunikacyjny, gdzie zbiegają się wszystkie drogi – dwa podstawowe trakty do Elbląga i w kierunku Braniewa, jak również dwie drogi boczne, wzdłuż których usytuowane są pozostałe zabudowania wiejskie. Powstały one na początku XX wieku, kiedy na polecenie cesarza Wilhelma II sprowadzono do Kadyn berlińskich architektów, którzy pod kierunkiem Steinbrechta, znanego z realizacji regotyżacji zamku malborskiego, rozpoczęli przebudowę wsi. Stare budynki wymieniono na nowe nadając im charakter willowy, projektując większość w stylu gotyku angielskiego z epoki wiktoriańskiej (ryc. 4). Domy mieszkalne wykonane zostały z czerwonej cegły i przeznaczone były dla dwóch rodzin. Każdy dom został ogrodzony i posiadał zabudowę gospodarczą – komórkę, wędzarnię, oborę na jedną krowę. Zabudowę mieszkalną uzupełniły obiekty użyteczności publicznej wznoszone z kolei w stylu nawiązującym do budownictwa zakonu krzyżackiego, między innymi są to: budynek poczty, dom starców i chorych (ryc. 5) oraz szkoła. Jednorodna, na pozór identyczna architektura, różni się między sobą rozwiązaniami architektonicznymi detalami. Dzięki materiałowi, zastosowaniu konstrukcji w postaci muru pruskiego, nowo wzniesione obiekty tworzą harmo-

nijny zespół z obiektami wcześniej wzniesionymi (ryc. 6). Z dawnych budynków zachowano XVII-wieczny pałac, spichlerz, oranżerię, karczmę z początku XVIII wieku, odwach, w którym stacjonowała żandarmeria oraz kuźnię z 1823 roku. W zespole zabudowy folwarcznej wzniesiono browar oraz gorzelnię (ryc. 7). Z polecenia cesarza zmodernizowano kadyńską cegielnię, tworząc w roku 1899 Kadyński Zakład Majoliki Artystycznej wyposażony w 1902 roku w nowoczesne urządzenia⁴.

Cesarz wybudował w Kadynach również kościół ewangelicki. Materiały pod budowę pochodziły z miejscowego zakładu ceramicznego. Budowa ukończona została w 1917 roku. Świątynia była wspaniale wyposażona, posiadała świetną akustykę. Kościół nazywany Świątynią Pokoju, mimo dobrego stanu technicznego, z niewiadomych przyczyn rozebrano w 1958 roku⁵.

Wieś wraz z majątkiem połączona jest główną osią kompozycyjną przebiegającą z północy na południe. Wyznaczała ona układ części parkowej założenia i przebiegała od dawnego Placu Jubileuszowego usytuowanego na wzniesieniu w południowej części parku krajobrazowego, w kierunku północnym poprzez plac centralny do drogi prowadzącej nad Zalew Wiślany. W chwili obecnej jest ona prawie nieczytelna, a niegdyś stanowiła centrum krystalizacji, zarówno dla francuskiej, jak i angielskiej części parku. Oś ta, była w regularnej czę-

ści ogrodu aleją, natomiast w części parku krajobrazowego szeroką na 12 metrów przesieką.

Drugą ważną oś kompozycyjną przebiega wzdłuż drogi w kierunku wschodnio-zachodnim. Stanowi ona północną granicę zespołu pałacowo-parkowego oraz oddziela rezydencję od folwarku. Zaczyna się na zachodzie od „Domu kawalerskiego”, przebiega przez „Dom bramny”, a kończy na miejscu zwanym „Trzema krzyżami”. Od południa aleję akcentuje początkowo szpaler jesionowy *Fraxinus excelsior* oraz zabytkowe ogrodzenie przypałacowe z dwiema bramami, w dalszej części dodatkowo wyznaczona jest poprzez nasadzenia dębów szypułkowych *Quercus robur*.

Dodatkowymi elementami, istotnymi dla kompozycji parku, są dwie osie boczne. Oś zaakcentowana obustronnie szpalerami grabowymi oraz podmurówką dawnego ogrodzenia dzieląca park na, nadal widoczne, dwie części: nizinną – dawny ogród francuski oraz wyżynną dawny park krajobrazowy. Oś przebiegająca od sadzawki w centralnej części dawnego ogrodu regularnego w kierunku kaplicy rodowej Birkenów usytuowanej na wzniesieniu Muldenberg w części krajobrazowej założenia parkowego.

W parku krajobrazowym znajdują się otwarcia i punkty widokowe kompozycyjnie łączące majątek z wsią i otaczającym krajobrazem. Główne otwarcie widokowe znajduje się we wschodniej części parku. Przy

Ryc. 8. Otwarcie widokowe ze Wzgórza Muldenberg w kierunku Zalewu Wiślanego

Fig. 8. The open view from Muldenberg Hill toward Vistula Lagoon

Ryc. 9. Kadyny. Pomnikowy Dąb Jana Bażyńskiego

Fig. 9. Kadyny. Monument Oak of Jan Bażyński

Ryc. 10. Widok na pałac. Stan istniejący dawnego ogrodu francuskiego

Fig. 10. The view of palace. Present state of former French style garden

wyjściu ze wzniesienia Muldenberg na polanę, rozciąga się przepiękny widok w kierunku Zalewu Wiślanego (ryc. 8).

Miejsca stanowiące punkty widokowe, to plac z kaplicą rodową Birknerów oraz trzy tarasy wraz z placem Jubileuszowym. Z nich rozpościerał się widok na całe założenie pałacowo-parkowe, wieś Kadyny i okolice. Obecnie widok ten został zasłonięty w wyniku sukcesji roślinności wysokiej.

Wieś Kadyny obfituje w wyjątkową, niepowtarzalną architekturę. Jednakże, ze względu na rangę jaką spełniał, dominantę architektoniczną stanowi pałac usytuowany na osi bocznej, przebiegającej wzdłuż drogi wyznaczającej zachodnią granicę placu. Widok na pałac w chwili obecnej zasłonięty jest roślinnością wysoką gatunku świerk pospolity *Picea abies*⁶.

Dominantą przyrodniczą, objętą ochroną pomnikową, jest najstarszy w regionie, najprawdopodobniej

jeden z największych w kraju, dąb „Jana Bażyńskiego”⁷, liczący około 690 lat, mający 26 m wysokości i 993 cm w obwodzie⁸. Usytuowany jest on przy drodze wjazdowej do wsi od strony południowej (ryc. 9).

Negatywne zmiany w układzie przestrzennym zespołu pałacowo-parkowego

Negative changes of spatial layout in palace-garden ensemble

Zespół pałacowo-parkowy jest czytelnym i nierozłącznym elementem układu przestrzennego wsi. Niestety, od połowy XX wieku założenie parkowe weszło w okres negatywnych przemian i zaniedbań, co doprowadziło do dewastacji i zatarcia wielu elementów bogatej kompozycji ukształtowanej w XIX wieku. Całkowitemu zniszczeniu uległa część francuska, zachowały się tylko nieliczne jej elementy. Dewastacji uległ dawny układ komunikacyjny, nasadzenia w najbliższym sąsiedztwie pałacu i oranżerii oraz dawny staw, powstały liczne ubytki i przerosty w alejach oraz szpalerach, pogorszeniu uległ stan zdrowotny drzewostanu. Wprowadzane są również nowe elementy programu użytkowego, zakłócające historyczny układ ogrodu francuskiego (ryc. 10).

Są to: odkryty basen znajdujący się tuż obok elewacji bocznej dawnego spichlerza, boisko do gry w piłkę siatkową, mini skatepark, przypadkowe nasadzenia itp. W części krajobrazowej parku częściowemu lub całkowitemu zatarciu uległy dawne aleje spacerowe oraz zasłonięte zostały otwarcia widokowe. Degradacji uległy dawne akcenty architektoniczne świadczące o zaplanowanej kompozycji, część ścieżek spacerowych zarosła bądź został zmieniony ich przebieg. W całym parku krajobrazowym widoczna jest sukcesja roślinności wysokiej. Kolejnym czynnikiem wpływającym destrukcyjnie na stan zachowania architektury i parku była zmiana użytkowania budynków: Domu Kawalerskiego i oranżerii w połowie XX w. Przeznaczono je na budynki mieszkalne, w wyniku czego zmienione zostały ich elewacje oraz układ wewnętrzny. Doprowadziło to w znacznej mierze do zatracenia cech stylowych budynków, jak i zatarcia dawnej kompozycji ogrodowej w bezpośrednim ich sąsiedztwie.

Znaczną uciążliwość związaną z rewaloryzacją zespołu pałacowo-parkowego stanowi złożony problem ochrony konserwatorskiej. Do rejestru zabytków wpisany jest zespół ruralistyczny Kadyny, w którego obrębie znajduje się pałac, oranżeria, „Dom kawalerski” oraz część dawnego parku francuskiego. Wpis ten nie dotyczy obszaru parku krajobrazowego. Ta część zespołu stanowi teren rezerwatu przyrody, który rządzi się prawami ustalonymi

dla przyrodniczych terenów chronionych. Ze względu na uregulowania prawne pojawia się więc problem rewaloryzacji całości parku pałacowego.

Po II wojnie światowej majątek kadyński stał się własnością państwową. Przyczyniło się to do braku odpowiedniej opieki nad obiektem oraz jego powolnej destrukcji. W chwili obecnej (stan z 2011 roku) znajduje się ono w posiadaniu 5 właścicieli i podzielone jest na 10 działek geodezyjnych. W znacznym stopniu ogranicza to postrzeganie zespołu pałacowo-parkowego jako architektonicznej, przestrzennej i funkcjonalnej całości. Taka sytuacja może utrudniać współpracę i podejmowanie decyzji związanych z pracami rewaloryzacyjnymi. Zwiększa ona rozbieżność w programach użytkowania, różnicuje poziom zabiegów mających na celu ochronę obiektu⁹.

Podsumowanie

Conclusion

Wieś Kadyny posiada układ przestrzenny z początku XX w. W większości zachowana została architektura wraz z oryginalnymi detalami. Z pewnością można powiedzieć, iż mimo silnej presji ze strony turystyki, nie uległa ona dewastacji, nie została wprowadzona dysharmonijna zabudowa. Mimo niejednokrotnych prób zabudowy centralnego placu zachował się on w niezmięnionej formie do dziś. Przetrwaly

nasadzenia drzew na placu, jak i dawne nasadzenia alejowe wzdłuż poszczególnych dróg. Podczas przeprowadzonych wizji terenowych nie stwierdzono zagrożeń zewnętrznych wpływających na stan zachowania wsi. Tak korzystna sytuacja związana jest z usytuowaniem Kadyn wraz z otaczającym krajobrazem na obszarze Parku Krajobrazowego Wysoczyzny Elbląskiej oraz wpisem układu ruralistycznego wsi do rejestru zabytków. Dzięki temu wieś chroniona jest przed źródłami szkodliwych oddziaływań znajdujących się w jego najbliższym sąsiedztwie. Nie zachodzą tu negatywne zmiany w uwarunkowaniach przyrodniczych, nie ma miejsca zanieczyszczenie środowiska przyrodniczego czy niewłaściwe zagospodarowanie przestrzenne otaczającego terenu widokowo i kompozycyjnie związanego z zabytkowym obszarem.

Niestety, nie można powiedzieć tego o samym zespole pałacowo-parkowym, który, ze względu na szereg niekorzystnych czynników, nie doczekał się do dziś rewaloryzacji i podlega ciągłej destrukcji. Doprowadziło to nie tylko do zniszczenia dawnego ogrodu francuskiego i części krajobrazowej, ale również do częściowego zatarcia powiązań kompozycyjnych i widokowych pomiędzy poszczególnymi elementami układu przestrzennego wsi. Zły stan zachowania, wyróżniającego się niegdyś, założenia parkowego, jest tym bardziej wyraźny, wręcz rażący, iż pozostała część wsi w przeciwień-

stwie do panującej powszechnie w Polsce dysharmonii krajobrazowej i architektonicznej, zachowała swój niepowtarzalny historyczny charakter i układ przestrzenny.

Fotografie wykonała autorka.

Photographs made by author.

Urszula Knercer-Grygo

Katedra Architektury Krajobrazu
i Agroturystyki
Uniwersytet Warmińsko-Mazurski w Olsztynie
Department of Landscape Architecture and
Agroturism
University of Warmia and Mazury in Olsztyn

Przypisy

¹ Gawryluk M., 1998, *Studium historyczno-konserwatorskie zespołu pałacowo-parkowego z folwarkiem i wsią w Kadynach*. msp, Elbląg, s. 5.

² Dąbrowski S., Polakowski B. 1999, *Obszary chronione i pomniki przyrody województwa warmińsko-mazurskiego*. Mazur Trading, Olsztyn, s. 41.

³ Gawryluk M., 1998, op. cit., s. 46.

⁴ Ibidem, s. 7.

⁵ Barton D., 1997, *Przewodnik krajoznawczy po Wysoczyźnie Elbląskiej*. TEKST, Elbląg, s. 116-124.

⁶ Knercer U., 2006, *Koncepcja rewaloryzacji zespołu pałacowo-parkowego w Kadynach i jego adaptacji dla potrzeb współczesnych*. Praca magisterska pod kier. dr inż. Anny Majdeckiej-Strzeżek, Archiwum Biblioteki Szkoły Głównej Gospodarstwa Wiejskiego w Warszawie, s. 96.

⁷ Jan Bażyński- kasztelan elbląski, rycerz warmiński, właściciel Kadyn w latach 1431-1459.

⁸ Gawryluk M., 1998, op. cit., s. 46.

⁹ Knercer U., 2006, op. cit., s. 106.

Rewaloryzacja ogrodu Branickich w Białymstoku jako element budowy tożsamości miasta

Dorota Sikora

The Restoration of
Branickis' Garden
in Białystok as an
Element of Building
the City Identity

Znaczenie
Ogrodu Branickich
w kontekście
uwarunkowań
urbanistycznych

The meaning of Branickis'
Garden in the context of
urban conditions

Białystok jest miastem ukształtowanym w wieku XVIII, a więc stosunkowo młodym, nie ma tu średniowiecznych murów miejskich, gotyckich świątyń czy starówki w rozumieniu starówek Krakowa, Gdańska czy Wrocławia. Kluczowym obiektem Białegostoku, wokół którego budowana jest obecnie tożsamość miasta, jest ukształtowana z ogromnym rozmachem rezydencja pałacowo-ogrodowa, zwana „Wersalem Podlaskim”¹. Powstała ona w XVIII w. dla hetmana wielkiego koronnego Jana Klemensa Branickiego (1689-1771), właściciela Białegostoku². Wokół rezydencji tej rozrastało się osiemnastowieczne miasto, powiązane kompozycyjnie i funkcjonalnie z pałacem i hetmańskimi ogrodami. W tej sytuacji nie dziwi fakt, że obecne władze Białegostoku, w imię kształtowania pozytywnego wizerunku miasta, postanowiły przeprowadzić w zespole pałacowo-ogrodowym kompleksowe prace konserwatorskie, których celem

jest przywrócenie temu obiektowi jego dawnej świetności.

Poniższy tekst stanowi próbę podsumowania dotychczasowych działań, związanych z rewitalizacją Ogrodu Branickich³. W działania te, koordynowane przez Urząd Miasta w Białymstoku, zaangażowanych było wiele podmiotów: Krajowy Ośrodek Badań i Dokumentacji Zabytków (obecnie Narodowy Instytut Dziedzictwa), Podlaski Wojewódzki Konserwator Zabytków, wielu projektantów różnych specjalności. Autorka poniższego tekstu opracowała koncepcję rewitalizacji ogrodu oraz część projektowej dokumentacji wykonawczej, a także koordynowała całość procesu od strony merytorycznej.

Zakres przeprowadzonych prac został w niniejszym tekście przedstawiony na tle historii Ogrodu Branickich, którą pokrótce opisano w pierwszej części artykułu. Historia ta stanowi uzasadnienie decyzji projektowych, podejmowanych na różnych etapach trwającego aktualnie procesu konserwacji tego obiektu.

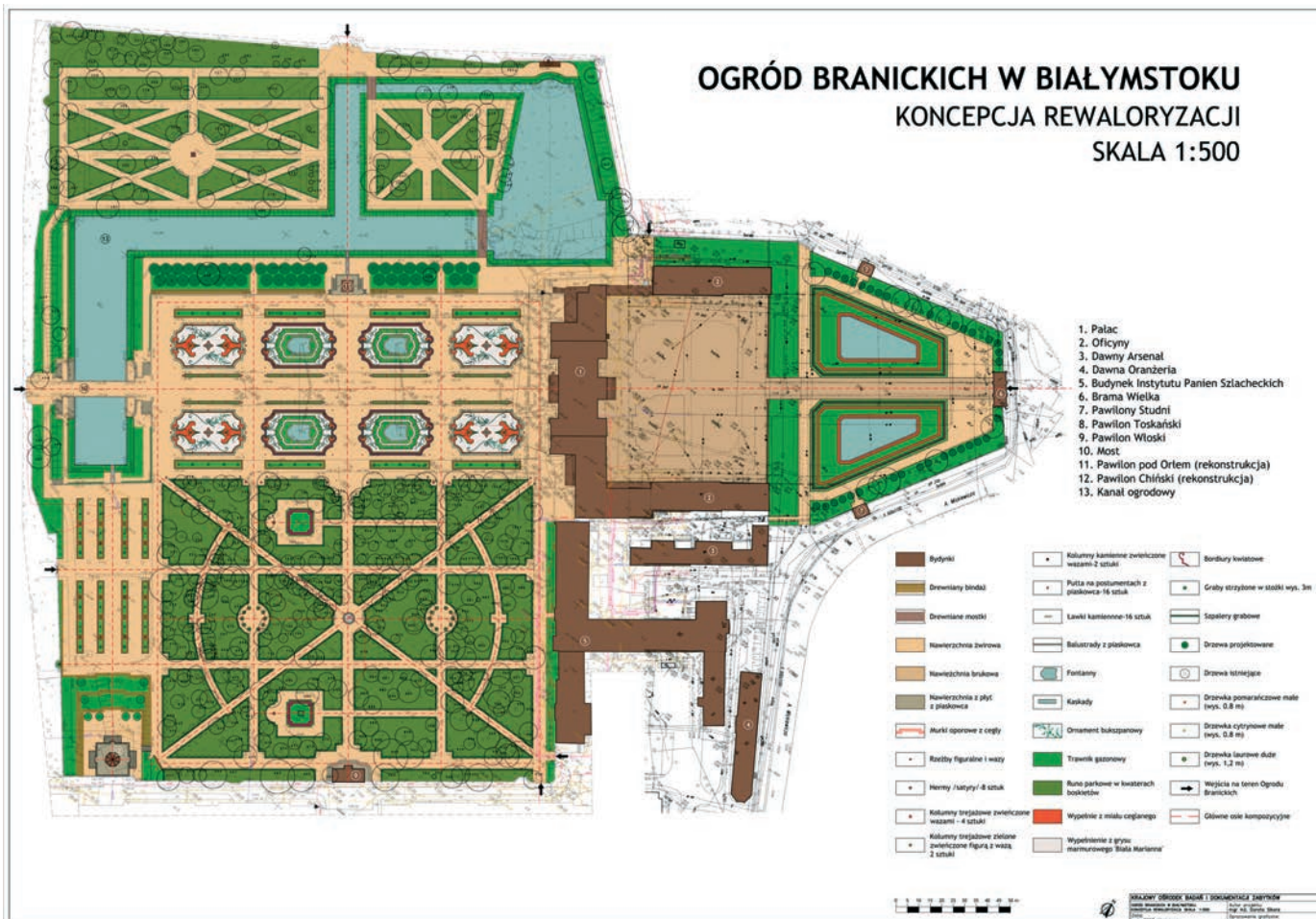
Rys historyczny
Ogrodu Branickich

The history of Branickis'
Garden

Jan Klemens Branicki przez ponad pół wieku (1720-1771) rozbudowywał i upiększał białostocki pałac i otaczający go ogród. Rezydencja

Ryc. 1. Koncepcja rewaloryzacji Ogrodu Branickich, autor D. Sikora, KOBIDZ, 2006 r.

Fig. 1. The concept plan of Branickis' Garden revalorization, author: D. Sikora, National Heritage Board of Poland, 2006

hetmańska wzbudzała powszechny podziw, a jej właściciela określano mianem „najrzędniejszego w Polsce magnata” [Niemcewicz 1868].

Do dziś pozostała nierozstrzygnięta kwestia autorstwa planu hetmańskiego ogrodu [Ciołek 1954]. Autorem koncepcji mógł być jeden z wybitnych ówczesnych architektów i inżynierów, których Branicki zatrudnił: Jan Zygmunt Deybel, Jan Henryk Klemm, Pierre Ricaud de Tirregaille czy Jakub Fontana. Każdy z nich miał niewątpliwie znaczący wkład w rozwój białostockiej rezydencji, w tym również tutejszego ogrodu. Sam hetman, ingerujący – jak to wynika z jego korespondencji

z oficjalistami – w bardzo szczególne kwestie natury techniczno-ogrodniczej, był również pomysłodawcą wielu zastosowanych w ogrodzie rozwiązań [Oleńska 1998].

Formę osiemnastowiecznego Ogrodu Branickich znamy dzięki zachowanym archiwaliom: rycinom Jana Henryka Klemma i Michaela Rentza, cyklowi rysunków Piera Ricauda de Tirregaille’a, wielu projektom budowli ogrodowych, inwentarzowi z 1772 r., opisom ówczesnych podróżników oraz przekazom kartograficznym.

Ogród został usytuowany na południowy zachód od pałacu i urządzony zgodnie z kanonami obowiązującej w XVIII w. w Europie mody.

Wjazd na teren rezydencji prowadził poprzez reprezentacyjną bramę oraz dwa dziedzińce: wstępny i honorowy. Za pałacem znajdował się salon ogrodowy z ośmioma bukszpanowymi parterami haftowymi, bogatą dekoracją rzeźbiarską, czterema fontannami i obszerną altaną trejżową – Pawilonem pod Orłem.

Na południowy wschód od pałacu znajdowały się boskiety, ozdobione fontanną umieszczoną na przecięciu dróg. Drogi boskietów pełniły, obok funkcji użytkowej, jednocześnie rolę osi widokowych, na zamknięciu których umieszczono rzeźby, bramy, pawilony.

Ryc. 2. Avant court po zakończeniu prac konserwatorskich, 2010 r.

Fig. 2. Avant court after restoration, 2010

Działania hetmana Branickiego nie ograniczały się tylko do terenu rezydencji, ale objęły również miasto Białystok z otaczającym krajobrazem. Rezydencja hetmańska została wpleciona w rozległą kompozycję krajobrazową z pałacami, pawilonami i punktami widokowymi, rozszanymi po okolicznych wzgórzach i dolinie rzeki Białej [Kowecka 1993].

Wraz ze śmiercią hetmana jego ogród zaczął powoli popadać w ruinę. Wdowa po nim – Izabela Branicka – nie była w stanie prowadzić prac budowlanych na tak szeroką skalę, jak jej zmarły mąż i ograniczyła się głównie do działań porządkowo-remontowych.

W roku 1702 spadkobiercy Branickiego sprzedali pałac wraz z otoczeniem królowi pruskiemu Fryderykowi Wilhelmowi III, a od 1808 r. rezydencja przeszła we władanie cara Aleksandra I, który w 1836 r. przeznaczył ją na szkołę dla dziewcząt – Instytut Panien Szlacheckich, funkcjonującą tu aż do I wojny światowej. Kolejnym zmianom właścicieli towarzyszyła dalsza degradacja ogrodu – rozrosły się nie pielęgnowane boskiety, partery zamieniono w trawniki, altany rozebrano, część rzeźb ogrodowych wystawiono na licytację a część wywieziono do ogrodów Petersburga. W 1836 r. na polecenie cara nastąpiła likwidacja oranżerii, z której drzewka i krzewy trafiły do Carskiego Siola, warszawskich Łazienek i Belwederu.

Pierwsze prace o charakterze porządkowym przeprowadzono

Południowy narożnik ogrodu zajmował, usytuowany na lekkim wyniesieniu, Pawilon Chiński i towarzyszący mu niewielki ogródek z topiarycznymi formami roślinnymi. Przez mostek, położony na wschód od tej budowli można było przejść do Zwierzyńca Daniela.

Na głównej osi założenia, na południowy zachód od pałacu, zbudowano arkadowy most. Za mostem kompozycja ogrodowa ciągnęła się dalej: znajdowały się tu układy parterów, wzdłuż których posadzono drzewa o piramidalnych formach. Na zamknięciu całości kompozycji od południowego zachodu wzniesiono glorię, pełniącą funkcję pawilonu widokowego oraz bramę do Zwierzyńca Jeleni. Ogród górny oddzielony był od ogrodu dolnego murem oporowym, zwieńczonym kamienną balustradą oraz położonym poniżej kanałem.

Ogród dolny także otrzymał zgeometryzowaną, regularną formę, chociaż drzewa tu rosnące nie były aż tak silnie formowane jak w ogro-

dzie górnym. W tej części ogrodu znalazła się wyspa na kanale oraz dwa pawilony: Pawilon nad Kanałem i Pawilon Toskański. W niedalekiej odległości od ogrodu dolnego znajdował się budynek hetmańskiego teatru.

Na wschód od pałacu ciągnęły się ogrody i dziedzińce, łączące cechy reprezentacyjne z użytkowym charakterem tych przestrzeni. Zgodnie z Inwentarzem z 1772 r. znajdowały się tu *Dziedziniec Kuchenny*, *Ogród przy Apartamentach Łazienkowych*, *Ogródek Maleńki za Pokojami Gościnnymi*. Jeszcze dalej na wschód znajdowały się *Oranżeria na Kwiaty*, *Figarnia*, *Domek Ogrodnika*, *Oranżeria Wielka*, *Oranżeria Druga Wielka* (zwana *Nowoprzymurowaną*), *Ogródek przed Oranżerią*, *Ogródek przed Domkiem Ogrodnika*, *Ogródek na Kwiatki*.

Hetmański ogród łączył się kompozycyjnie z otaczającymi go zwierzyńcami: Zwierzyńcem Jeleni, Zwierzyńcem Daniela oraz Zwierzyńcem Wielkim.

w Ogrodzie Branickich w okresie międzywojennym, kiedy pałac stał się siedzibą władz wojewódzkich. Niestety, w trakcie II wojny światowej zarówno pałac, jak i ogród uległy ponownie znacznym zniszczeniom. Powojennej odbudowie pałacu, prowadzonej pod kierunkiem białostockiego architekta Stanisława Bukowskiego, towarzyszyła rewaloryzacja ogrodu. Odmową zasługą ówczesnych konserwatorów było przywrócenie zarośniętemu i zdziczałemu ogrodowi jego barokowej dyspozycji przestrzennej. Niestety, ze względu na występujące wówczas braki materiałowe oraz ogólną atmosferę pośpiechu i aktywności, towarzyszącą większości ówczesnych prac konserwatorskich, rewaloryzacja Ogródu Branickich w zakresie rozwiązań szczegółowych została obciążona wieloma błędami. Najpoważniejsze z nich to rozebranie części zachowanych barokowych relikwii (np. fontanny ściennej nad kanałem czy płyt dennych osiemnastowiecznych fontann), powszechne stosowanie betonu zamiast piaskowca, brak dbałości o uszanowanie historycznej lokalizacji elementów zabytkowych (w wyniku czego, na przykład, kamienna balustrada ogrodowa znalazła się, po dość drastycznym przystosowaniu, na dachu pałacu – jako jego attyka), stosowanie nawierzchni asfaltowych i współczesnych latarni parkowych. Działania te upodobniły Ogród Branickich do typowego parku miejskiego lat 60. XX w.

Obecny stan Ogródu Branickich

The present state of Branickis' Garden

Ogród Branicki i teren dziedzińca wstępnego jest obecnie własnością komunalną, zarządzaną przez Urząd Miasta w Białymstoku. Pewną niedogodnością w planowaniu procesów konserwatorskich jest fakt, że pałac wraz z dziedzińcem honorowym oraz pasem terenu szerokości kilku metrów przed elewacją ogrodową pozostaje we władaniu innego podmiotu: Uniwersytetu Medycznego w Białymstoku.

Teren ogrodu użytkowany jest jako ogólnodostępny park miejski, przystosowany do potrzeb rekreacji biernej. Dziedziniec honorowy od wielu lat funkcjonuje jako nieformalny parking Uniwersytetu Medycznego⁴. Dziedziniec wstępny traktowany jest jako teren parkowy, wykorzystywany okazjonalnie jako miejsce imprez plenerowych.

Ogród Branickich wpisany jest do rejestru zabytków w ramach zespołu pałacowo-parkowego Branickich, obejmującego ponadto: pałac Branickich, dawny arsenał, dawną oranżerię, Pawilon Toskański, Pawilon Włoski, ogrodzenie z bramą wjazdową, pawilon-studnia I, pawilon-studnia II. Do rejestru wpisane jest również najbliższe otoczenie Ogródu Branickich, które stanowią parki miejskie, założone w XIX i XX

w. na obrzeżach dawnej rezydencji i przynależnych do niej zwierzyńców. Są to Park Stary, Park Planty, Zwierzyniec i Bulwary im. Zyndrama Kościółkowskiego. Parki te stanowią rodzaj strefy buforowej dla Ogródu Branickich.

Obecny stan ogrodu jest wypadkową zachowanych relikwii założenia osiemnastowiecznego, zaniedbań dziewiętnastowiecznych oraz powojennych prac konserwatorskich, przeprowadzonych przez Stanisława Bukowskiego. Relikwii osiemnastowiecznych jest stosunkowo niewiele. Stanowi je zespół waz i rzeźb ogrodowych, niektóre budowle (np. Brama Wielka i pawilony studni), fragmenty ogrodzenia. Wiele pozostałości osiemnastowiecznego ogrodu przetrwało natomiast w formie relikwii archeologicznych np.: fragmenty płyt dennych fontann, kaskad, murów oporowych, mury

Ryc. 3. Pawilon pod Orłem, 2011 r.

Fig. 3. Eagle Pavilion, 2011

Ryc. 4. Zakładanie parterów haftowych, 2011 r.

Fig. 4. Planting of the broderie parterres, 2011

taras dawnego Pawilonu Chińskiego, fundamenty Pawilonu nad Kanałem, kamienne obrzeża dróg w boskiatach. Nawarstwienia dziewiętnastowieczne to przede wszystkim ponad stuletni samosiew oraz budynek Instytutu Panien Szlacheckich, bezpośrednio przylegający do ogrodu. Nawarstwienia dwudziestowieczne to głównie obiekty powstałe w wyniku prac konserwatorskich, przeprowadzonych po II wojnie światowej: most nad kanałem, Pawilon Toskański, Pawilon Włoski (z wbudowanymi relikwiami osiemnastowiecznymi), betonowe fontanny i betonowa balustrada w salonie ogrodowym, ogrodzenie Ogrodu Branickich. Ogólny stan techniczny ogrodu i jego wyposażenia oceniano w końcu lat 90. XX w. jako zły, co stało się przyczyną podjęcia ponownych prac konserwatorskich.

Badania i projekty

The research and projects

Proces rewaloryzacji Ogrodu Branickich w Białymstoku rozpoczął się w 1997 r. z inicjatywy ówczesnego dyrektora Ośrodka Ochrony Zabytkowego Krajobrazu – dr Andrzeja Michałowskiego. Podstawę formalną prac stanowiło porozumienie zawarte w 1997 r. pomiędzy OZK, Urzędem Miasta w Białymstoku i Podlaskim Wojewódzkim Konserwatorem Zabytków, zobowiązujące strony do podjęcia działań na rzecz przeprowadzenia rewaloryzacji Ogrodu Branickich.

Prace projektowe poprzedziły liczne badania i prace analityczne, w tym badania archeologiczne, palinologiczne, nieinwazyjne (georadarem), kwerendy archiwalne, analiza wiekowa drzewostanu, ana-

liza kompozycji, analiza stopnia zachowania substancji zabytkowej, analizy porównawcze.

Na podstawie wyników badań i analiz w 2006 r. opracowano kompleksową koncepcję rewaloryzacji Ogrodu Branickich (autor: D. Sikora, KOBIDZ). Poniżej przedstawiono jej podstawowe założenia.

- Zgodnie z decyzjami podjętymi przez inicjatorów prac konserwatorskich w końcu lat 90. XX w., przyjęto, że generalną zasadą rewaloryzacji będzie dążenie do przywrócenia Ogrodowi Branickich formy przestrzennej z czasów Jana Klemensa Branickiego;
- Wierność barokowym wzorcom we współczesnych rozwiązaniach projektowych ma dotyczyć zarówno układu przestrzennego, jak i rozwiązań materiałowych.
- Podstawę dla decyzji projektowych, podjętych w koncepcji rewaloryzacji będą stanowiły analizy zachowanych w terenie relikwów dawnej kompozycji, przekazy archiwalne, wyniki badań archeologicznych, studia porównawcze z obiektami analogicznymi;
- Dopuszczono możliwość zachowania pewnych późniejszych nawarstwień stylowych, uznanych za szczególnie cenne ze względów artystycznych lub społecznych np. nowego wystroju tzw. Ścianki Parawanowej z wizerunkiem Matki Boskiej Ostrobramskiej oraz utrzymania obecnego, pomniejszonego

w stosunku do stanu z XVIII w., terytorium ogrodu;

- Mając świadomość, że Ogród Branickich musi funkcjonować we współczesnych realiach i że musi być dostosowany do znacznie większej frekwencji niż w XVIII w., dopuszczono wprowadzenie elementów współczesnej infrastruktury technicznej: odwodnienia, systemu sztucznego nawadniania, systemu monitoringu, oświetlenia (iluminacji) obiektów kubaturowych.

Koncepcja rewaloryzacji znalazła swoje rozwinięcie w dokumentacji budowlanej i wykonawczej, obejmującej między innymi zagadnienia drogowe, rekonstrukcję altany trejżowej – Pawilonu pod Orłem, odbudowę fontann, odtworzenie kamiennej balustrady salonu ogrodowego i kamiennych ław, konserwację osiemnastowiecznego wystroju rzeźbiarskiego, odtworzenie partiórów haftowych i innych elementów roślinnych (szpalery, rabaty brzeżne).

Zakres i finansowanie współczesnych prac konserwatorskich

The range of conservation works and their financing

Ogród Branickich w Białymstoku jest od lat uważany za wielki, niewykorzystany turystyczny potencjał miasta. Mimo tej świadomości

podjęcie decyzji o rozpoczęciu kompleksowej rewaloryzacji tak dużego obiektu było wyzwaniem przerażającym możliwości radnych aż trzech kadencji. Być może dlatego działania zmierzające do przywrócenia temu obiektowi dawnej świetności trwają już prawie 15 lat. W pierwszym etapie prac – do 2009 r., małymi krokami, udało się jednak wiele zrobić. Zrekonstruowano 4 partery haftowe, odrestaurowano siedem zachowanych do dziś architektonicznych elementów założenia ogrodowego oraz przeprowadzono kompleksową konserwację 18 rzeźb ogrodowych. Wartość przeprowadzonych wówczas prac wynosiła ponad 3,5 mln zł. W porównaniu do tej kwoty zewnętrzna pomoc finansowa wyglądała dość skromnie. Składały się na nią: uzyskana w 1998 r. dotacja z budżetu Wojewódzkiego Konserwatora Zabytków w Białymstoku w wys. 15 tys. zł na rekonstrukcję pierwszego z bukszpanowych parterów oraz dotacja uzyskana w latach 2007-2008 ze środków Ministra Kultury i Dziedzictwa Narodowego, o łącznej wartości 138 tys. zł pochodząca.

Równolegle, z niewielkimi przerwami prowadzono bieżące prace pielęgnacyjne zabytkowej zieleni, wydając rocznie 100 do 200 tys. zł. Podejmowane w latach następnych próby poszukiwania środków zewnętrznych kończyły się niepowodzeniem. Dlatego też z nadzieją przyjęto informację o uruchomieniu środków Norweskiego Mechanizmu Finansowego i Mechanizmu Fi-

nansowego Europejskiego Obszaru Gospodarczego. Programy te dawały możliwość uzyskania bezzwrotnej pomocy na realizację projektów z zakresu ochrony dziedzictwa kulturowego. Niestety, szybko okazało się, że Białystok nie mógł z tej pomocy skorzystać, ponieważ nie spełniał wymogów formalnych – nie posiadał dla tej części miasta ani miejscowego planu zagospodarowania przestrzennego, ani też lokalnego programu rewaloryzacji.

Dopiero gdy ogłoszono nowy podział funduszy strukturalnych, obejmujący okres finansowania 2007-2013, dający możliwość pozyskania środków unijnych w ramach regionalnych programów operacyjnych, władze miejskie Białegostoku podjęły decyzje o przyspieszeniu prac nad uzupełnieniem dokumentów programowych miasta i aktualizacji dokumentacji projektowej.

W 2008 r., w dwusetną rocznicę śmierci Izabeli Branickiej, rozpoczął się I etap prac realizacyjnych, który objął konserwację dwóch pawilonów studni, przylegających do *avant court*. Pawilonom tym przywrócono pierwotną formę architektoniczną, z wejściami od strony dziedzińców, a pod ich posadzkami urządzono lapidaria, w których eksponowane są relikty ceglanych struktur i detale kamienne, wydobyte w trakcie badań archeologicznych. Koszt tych prac pokryto w całości z budżetu miasta.

W zbliżonym okresie, w sierpniu 2008 r., magistrat rozpoczął

działania, mające na celu uzyskanie dofinansowania dla dalszych prac konserwatorskich, a mianowicie odtworzenia barokowego układu przestrzennego *avant court* i salonu ogrodowego, ze środków Regionalnego Programu Operacyjnego Województwa Podlaskiego na lata 2007-2013. Działanie 3.1. Rozwój atrakcyjności turystycznej regionu, II oś priorytetowa „Rozwój turystyki i kultury”. Wartość zadania oszacowano na 17, 5 mln zł, a kwota dofinansowania ze środków unijnych wyniosła 9 mln 700 tys. zł, co stanowiło 55% kosztów kwalifikowanych przedsięwzięcia. Zgodnie z podpisaną umową, zobowiązano się do zakończenia prac do grudnia 2011 r.

W latach 2009 r. rozpoczęto kolejny etap prac realizacyjnych. Objął on swoim zasięgiem dziedziniec wstępny, na którym przywrócono nawierzchnie żwirową i kamienną („kocie łby”), wykonano dwie obszerne kwatery z trawiastymi wgłębnikami, w których zrekonstruowano fontanny, wymieniono alejowe zaдрzewienie na obrzeżach dziedzińca.

W 2010 r. rozpoczęto działania w salonie ogrodowym. Prace objęły wyprofilowanie terenu, wykonanie nawierzchni żwirowej, odtworzenie czterech kamiennych fontann, rekonstrukcję kamiennej balustrady, rekonstrukcję Pawilonu pod Orłem, założenie ośmiu parterów haftowych (z bordiurami kwiatowymi), posadzenie stożków grabowych i formowanego szpaleru na granicy z boskietami, wykonanie

podziemnej infrastruktury, związanej z odwodnieniem nawierzchni oraz sztucznym podlewaniem parterów. Obecnie (maj 2011) prace te są na ukończeniu.

Na koniec należy dodać, że prace konserwatorskie prowadzone w Ogrodzie Branickich cieszą się akceptacją ze strony mieszkańców Białegostoku. Do rzadkości należą krytyczne uwagi czy sprzeciwy, chociaż, w ich trakcie wycięto kilkadziesiąt starych drzew. Jest to prawdopodobnie efekt bardzo szerokiej akcji informacyjno-promocyjnej, prowadzonej przez Urząd Miasta, skierowanej zarówno do mieszkańców, jak i do środowisk konserwatorskich. W ogrodzie od początku prowadzenia prac ustawione są tablice informacyjne, dużo wzmianek o postępie robót zamieszcza lokalna prasa, organizowane są spotkania z mieszkańcami⁵. We wrześniu 2010 r. roku zorganizowano międzynarodową konferencję, poświęconą konserwacji ogrodów barokowych, z udziałem przedstawicieli Ogrodu Wersalskiego, hiszpańskich ogrodów królewskich, specjalistów z Niemiec, Szwecji i Polski. Aktualnie w przygotowaniu jest publikacja książkowa, poświęcona Ogrodowi Branickich i jego konserwacji.

Fotografie wykonała autorka.

Photographs made by author.

Dorota Sikora

Szkoła Główna Gospodarstwa Wiejskiego
w Warszawie
Warsaw University of Life Sciences

Przypisy

¹ Określenie użyte po raz pierwszy przez Antoniego Friedricha Buschinga, niemieckiego podróżnika i geografa w Geografii Królestwa Polskiego i Wielkiego Księstwa Litewskiego w 1768 r.

² Korzenie tego miejsca sięgają znacznie głębiej w przeszłość, ale zarówno założenie pałacowo-ogrodowe jaki i miasto (centrum) obecną formą przestrzenną zawdzięczają Janowi Klemensowi Branickiemu.

³ Pałac Branickich, siedziba Uniwersytetu Medycznego w Białymstoku, również podlega aktualnie pracom konserwatorskim.

⁴ W 2011 r. ustawiono szlaban, ograniczający wjazd samochodów na pałacowy dziedziniec.

⁵ Przykładowo koncepcja rewaloryzacji prezentowana była w Ogrodzie Branickich, wieczorem, na ogromnym ekranie, na spotkaniu, na które przyszło tysiące białostoczan. Po prezentacji odbył się w ogrodzie koncert muzyki poważnej w wykonaniu Filharmonii Białostockiej, połączony z pokazem sztucznych ogni.

Literatura

1. Ciołek G., 1954, *Ogrody Polskie. Przemiany formy i treści*, Budownictwo i Architektura, Warszawa, s. 75-77.
2. Kowecka E., 1993, *Dwór Najwyższego w Polsce Magnata*, Instytut Archeologii i Etnologii Polskiej Akademii Nauk, Warszawa, s. 168-169.
3. Niemcewicz J. U., 1868, *Pamiętnik czasów moich*, oprac. J. Dłhm, 1957, t. I, Warszawa, s. 149-150.
4. Oleńska A., 1998, *Analiza kompozycji i dekoracji ogrodu przy pałacu Jana Klemensa Branickiego w Białymstoku* [w:] *Studia i Materiały, Ogród Branickich w Białymstoku, Badania, projekty, realizacja – 1998*, OZK, Warszawa, s. 23-76.

Secesyjne dekoracje roślinne w architekturze Rzeszowa

Karolina Konieczna, Barbara Krupa

Art Nouveau
Floral Motives in
the Decoration
of Architecture of
Rzeszow

*Natura jest wielką księgą,
z której możemy czerpać natchnienie*
Hector Guimard (1867-1942)

Wstęp

Introduction

Secesją określamy styl sztuk plastycznych przełomu XIX i XX wieku. Apogeum przypada na okres 1898-1902. W tym czasie miały miejsce liczne wystawy, które skutecznie przyczyniły się do rozpropagowania secesji. Szczególnie znamienne zdały się dwie – Wystawa Światowa w Paryżu w 1900 r. oraz Wystawa Architektury i Zdobnictwa w Turynie w 1902 r. Pierwsza z wymienionych w zdecydowanej większości była pod znakiem secesji, dlatego też styl ten nazwano *Style 1900* [Tschudi, Madsen 1977; Gutowski, Gutowski 2001].

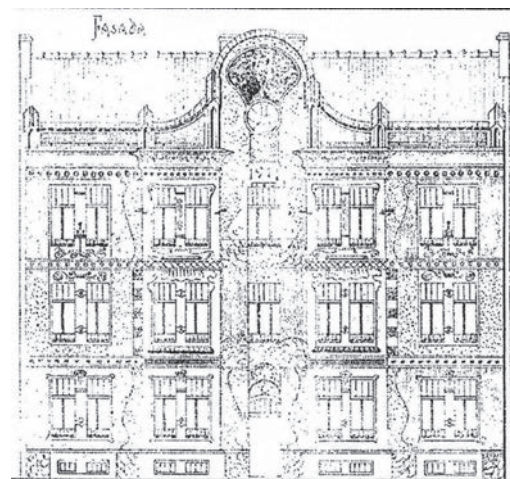
Rzeszów przełomu XIX i XX wieku

Rzeszów on the turn of 19th and 20th century

Rzeszów przełomu wieków, podobnie jak wiele miasteczek Galicji, pomimo ogólnej biedy, przeżywało okres rozwoju. W pierwszej dekadzie XX wieku liczba mieszkańców Rzeszowa zwiększyła się z 15 tysięcy do 23 tysięcy. Co prawda, było to po części efektem poszerzania granic miasta poprzez przyłączanie już zamieszkałych terenów, jednak i tak napływ nowej ludności był znaczny. Po wprowadzeniu autonomii zmieniły się potrzeby i obyczaje

miasta. Rzeszów zaczął się rozwijać, a po umieszczeniu w nim siedziby cyrkułu, powołano Radę Powiatową i Starostwo [Tondos 1997; Gutowski, Gutowski 2001].

Kształt rzeszowskiej architektury był wypadkową założeń inwestora i niezbyt wysokich aspiracji budowniczych. Ludność nie wykazywała szczególnych ambicji i niespecjalnie oczekiwała nowatorstwa. Kluczową rolę przy powstawaniu nowych budynków odgrywał albo inwestor albo wykonawca. Rola architekta była pomniejsza, a w XIX-wiecznej Polsce był on ceniony niż inżynier. Przykładem jest projekt domu Hermana Lubascha, autorstwa Piotra Emilewicza, który nie doczekał się realizacji, prawdopodobnie za zbyt modernistyczne założenia architektury. Do czasów współczesnych przetrwało niewiele obiektów, część uległa zniszczeniu bądź przekształceniu. Można tu przytoczyć projekt nieistniejącego, secesyjnego domu przy ul. Kraszewskiego 558/3, autorstwa wspomnianego wcześniej architekta i koncesjonowanego budowniczego (ryc. 1).

Ryc. 1. Projekt nieistniejącego domu autorstwa Piotra Emilewicza z 1911 roku przy ul. Kraszewskiego 558/3¹

Fig. 1. The concept of unrealised tenement house signed by Piotr Emilewicz in 1911 at 558/3, Kraszewski St.¹

Rzeszowska architektura była odzwierciedleniem działalności miejscowych twórców, którzy nie wpłynęli na kształt polskiej architektury i byli dalecy od nowych kierunków i nurtów. Projekty powstające w duchu nowych idei traktować można zarówno jako oddźwięk architektury wielkich miast, jak np. Krakowa czy Lwowa, jak również konieczność dopasowania się do obecnych wzorów architektonicznych [Tondos 1997; 1998].

Mocnym echem na kształcie ówczesnej architektury odbiła się budowa i rozbudowa instytucji wojskowych. Rozpoczęła się pod koniec lat 70. XIX wieku i była aktywna praktycznie do wybuchu I wojny światowej. Rzeszów miał wówczas pełnić funkcję zaplecza Twierdzy Przemyśl. Powstawały kompleksy wojskowe, koszary, magazyny, które poprzez obecność wojska, obciążały strukturę miasta i ograniczały jego przestrzeń. Zabudowa wojskowa nie wpłynęła korzystnie na aspiracje architektoniczne, jednak wiązała się z przybyciem ludności, w tym urzędników, wojskowych i różnych specjalistów. Wynikiem tego była konieczność tworzenia nowych lokali, w tym rozrywkowych i użytkowych. Widoczne było również zapotrzebowanie na lokale mieszkalne, gdyż stacjonujący w Rzeszowie austriacy oficerowie, pochodzący niejednokrotnie ze szlachty i arystokracji, szukali odpowiedniego lokum [Kotula 1985, Tondos 1997].

Ruch budowlany był też wynikiem powołania instytucji państwowych, takich jak dyrekcja skarbu i sąd obwodowy. Rozwój kolei w 1858 r., łączący Rzeszów z Krakowem i Wiedniem, a dwa lata później z Przemyślem, torował drogę do napływu nowych i świeżych informacji ze świata, dawał obraz nowych mód, inspiracji i potrzeb, jakie żywiło społeczeństwo [Kotula 1985, Tondos 1997].

Architektura Rzeszowa okresu autonomii galicyjskiej, w porównaniu z innymi wielkimi miastami, prezentuje się dość ubogo. W Rzeszowie długo utrzymywał się styl klasycystyczny i zabudowa „sielska”, a powstające budynki charakteryzowały się skromną i historyzującą ornamentyką. Na początku XX wieku nowocześniejsze formy wprowadzano w budowlach użytku publicznego, takich jak banki i towarzystwa. Można tu wymienić projekt gmachu Towarzystwa Wzajemnych Ubezpieczeń z 1902 r. T. Hoffmanna, jak i instytucji bankowych: projekt z 1905 r., tego samego autora, filii banku austro-węgierskiego oraz Banku Kasy Oszczędności, którego autorstwo przypisuje się wykształconemu we Lwowie Janowi Perosiowi. Czystych stylowo budynków jest garstka, zdecydowana większość jest kompilacją stylów. Założenia *Art Nouveau* mieszają się z motywami eklektycznymi, najczęściej neobarokowymi bądź neoklasycystycznymi. Secesyjne obiekty Galicji to zaledwie 15%-20% nowego budownictwa. Wiele budow-

li posiada cechy secesji w postaci kilku detali, co sprawia, że trudno ocenić, czy dany obiekt komponuje się w ramy stylu, czy tylko nosi jego ślady. Pojawia się pytanie o celowość tego zabiegu. Czy jest świadomym procesem tworzenia w nowym stylu, czy tylko wykorzystaniem pewnej jego części do dalszego tworzenia w idei historyzmu [Gutowski, Gutowski 2001, Tondos 1998].

Najsilniej na Galicję oddziaływała wiedeńska odmiana secesji. Austriacka forma nie odcina się całkowicie od roślinnej ornamentyki, jednak ją dość ogranicza i niejednokrotnie geometryzuje. Wg Wallisa *klaniała się formom geometryczno-kryształicznym, ograniczała motywy roślinny i redukowała ornament do minimum*. Należy pamiętać, że to podejście było bliższe tylko części wiedeńskich secesjonistów i postulował je Josef Hoffmann. Tacy artyści, jak Wagner czy Olbrich, nie rezygnowali z ornamentu roślinnego. Motywy roślinne najczęściej umieszczano w medalionach lub fryzjach, rzadziej stanowiły niezależny element. Często było też zjawisko sięgania przez lokalnych architektów do żurnali i wzorników, w celu zapoznania się z ówczesnymi trendami i niejednokrotnie zaczerpnięcia motywów w celu powtórzenia ich w realizowanych projektach. Punktem odniesienia były takie ośrodki jak Lwów i Kraków, jednak nie odbiły się one istotnie na kształcie rzeszowskiej architektury. [Wallis 1974; Gutowski, Gutowski 2001].

Przykłady dekoracji roślinnych

Example of floral decoration

Początków rzeszowskiej secesji należy upatrywać w projekcie budynku Tadeusza Stryjeńskiego, powstałego w latach 1900-1901, w którym siedzibę miała Rada Powiatowa, mieszcząca się przy ul. Sokoła 13 (obecnie biblioteka). Budynek utrzymany jest w idei nowego nurtu poprzez asymetrię zabudowy, jak i dodanie typowo secesyjnych elementów. Klatka schodowa i sień zostały przesunięte na prawo w stosunku do głównej osi. Nowoczesność budynku przejawia się w rozbiću jego struktury na segmenty oparte na funkcjonalności. Nad portalem, w kluczu przedstawiona głowa kobiety ujęta została liśćmi wawrzynu szlachetnego, natomiast szczyt elewacji frontowej, zwornik, udekorowany został stiukową ozdobą złożoną z gałązek roślinnych, kłosów zbóż i traw oraz narzędzi – symbolu ciężkiej pracy – grabi, kosy i sierpa (ryc. 2-4).

Kłosa zbóż są symbolem obfitości, daru życia, płodności. Pszenica jest alegorią chleba, dobrobytu i urodzaju, jak i nadzieją na lepsze czasy w tym trudnym dla Rzeszowa okresie. Wawrzyn jest motywem nawiązującym do klasycyzmu. Wawrzyn szla-

chetny (*Laurus nobilis* L.), pospolicie zwany laurem, występujący w stanie dzikim jako zimozielony krzew lub drzewo na obszarze śródziemnomorskim, poświęcony był Apollinowi oraz Gai. Z Grecji i Rzymu przywędrował zwyczaj dekorowania wieńcami laurowymi poetów, sportowców i wojowników, a jako symbol mądrości i chwały zdobiły głowy posągów i bogów [Kopaliński 2004; Makowska 2005; Hageneder 2006]. Kłosa zbóż zdobią także elewację Gmachu Towarzystwa Rolniczego w Krakowie, na Pl. Szczepańskim 8, projektu Sławomira Odrzywolskiego [Makowska 2005].

Stosunkowo czysta stylowo jest kamienica autorstwa Henryka Starka, budowana przez zakład Stanisława Majerskiego z Przemyśla. Zaprojektowana w 1909 r. dla Leona Różyckiego jest przykładem interesującego rozwiązania wnętrz, jak i dbałości o detale i dekoracje, utrzymane w zgodzie z nowym prądem. Elewację zdobi roślinny fryz znajdujący się pomiędzy oknem parteru a pierwszego pietra. Oś pionową wyznaczają dwa dęby o bardzo długich i wąskich pniach. Smukłe pnie drzew stanowią obramowanie okna, jak i wyznaczają jego granice. Koronę dębu tworzą ułożone na planie kwadratu naprzemianległe liście dębu z umieszczonymi w centralnej części żołędziami. Dobrze zachowany detal i wierne

odtworzenie cech morfologicznych rośliny pozwala wysunąć hipotezę, że jest to dąb szypułkowy (*Quercus robur* L.). Wnętrze fryzu wypełnia tylko pozornie symetryczny, stylizowany motyw roślinny, który nieśmiało próbuje zburzyć uporządkowany układ falistych listew.

Dąb jest emblematem zwierzchności, mocy i suwerennej władzy. W starożytnym Rzymie wieniec z liści dębowych *corona civica* ofiarowano żołnierzom, którzy uratowali życie współtowarzyszowi. Były symbolem wolności, potęgi i odwagi – można tu odnaleźć konotacje z wyzwoleniem od epok wcześniejszych, odwagą, którą trzeba było się wykazać, by zerwać z XIX-wiecznymi tradycjami [Kopaliński 2004, Hageneder 2006].

Kamienicę zdobią utrzymane w duchu secesji portale okien i drzwi. Do dnia dzisiejszego częściowo zachowało się bogate wyposażenie kamienicy. Na szczególną uwagę zasługują drewniane drzwi z oryginalną metaloplastyką. Ozdobne drzwi frontowe ze stylizowanymi motywami roślinnym, są potwierdzeniem syntezy sztuk, które *Art Nouveau* postulowało (ryc. 5-7).

Asymetryczność była jedną z cech nowego nurtu. Dążono do tworzenia asymetrycznych wnętrz, których charakter miał być widoczny w nieregularnej elewacji. Przykładem jest willa przy ul. Szopena 57, zbudowana, jak mówi data umieszczona w zwieńczeniu ryzalitu, w 1911 r. (ryc. 8-10). Motyw łuku podkowia-

Ryc. 2-4. Dekoracje biblioteki przy ulicy Sokoła 13

Fig. 2-4. Decoration of library at 13, Sokół St.

Ryc. 5-7. Dekoracja kamienicy i drzwi przy Pl. Śreniawitów 2

Fig. 5-7. Decoration of tenement house and door at 2, Śreniawitów Sq.

stego, jak i nerkowego okna, był elementem typowo secesyjnym. Okno ujęte półkoliście, podzielone jest na 3 części za pomocą szprosów. Charakterystyczny jest też ornament roślinny. Liście i owoce kasztanowca są tu motywem przewodnim. Swoją formą nie odzwierciedlają wiernie natury, nie podążają kierunkiem naturalizmu, jednak nie pozostawiają złudzeń co do klasyfikacji botanicznej. Takie świadome stylizowanie, bądź przestylizowanie było jedną z cech secesji. Ciekawy jest również motyw winorośli (dzikiego wina), umieszczony w niemiarywych płycinach pod oknem. Typowy dla *Art Nouveau* symbol winorośli, tutaj o symetrycznym charakterze, bardziej przedstawia cechy lokalnych twórców, ukazując ich oszczędność i prowincjonalność.

Podobną *swojskość* reprezentuje gipsowa elewacja na kamienicy przy ul. Jabłońskiego 8 (ryc. 11-12). Budynek datowany jest prawdopodobnie na rok 1913, opatrzony secesyjnymi roślinami, jednak w sposób nie do końca secesyjny. Wypełnienie 4 podokiennych płycin pierwszego piętra stanowią gałązki kasztanowca z owocami. Detal został bardzo dobrze uchwycony, jednak, wręcz lustrzane, odbicie nie dodaje elewacji secesyjności. Płyciny pomiędzy piętrami wypełniono wystylizowanymi gałązkami owocującej gruszy. Motywy mają charakter raportów, a długie, wijące się i stylizowane gałęzie, oprócz liści właściwych, posiadają wtrącenia innej rośliny, przywołując na myśl stylizowane liście akantu. Zastosowanie gruszy do dekoracji jest zabiegiem poniekąd bardzo wdzięcznym, jak i prawdopodobnie

rzadko spotykanym. Liście akantu są nawiązaniem do minionej epoki, po trosze obawą przed odejściem od znanych form, a po trosze łagodzeniem innowacyjności. Ówcześni projektanci z dystansem podchodzili do nowości, bezpieczniejszy był sprawdzony klasycyzm a społeczeństwo nie wywierało specjalnej presji wobec architektów.

Ornamenty roślinne w architekturze Rzeszowa utrzymane są głównie w charakterze detali. Wielokrotnie ukryte, jakby schowane. Przykładem jest dom własny jednego z prężniej działających architektów Rzeszowa, Tadeusza Mateusza Tekielskiego, na ul. 3 Maja 20. Wybudowana w 1910 r. na rzucie wielokąta dwupiętrowa kamienica, z wysokim szczytem flankowanym przez słupki opatrzone kulami, dwoma wykuszami opartymi na trójstopniowych krokwach, segmentowych oknach zamkniętych łukiem i niesymetrycznie rozmieszczonych węgach balkonowych, jest przejawem napływu nowych nurtów. Ornament roślinny został ograniczony do dekoracji monogramu właścicieli: T.T.J. (Tekielscy

Ryc. 8-10. Dekoracja willi przy ul. Szopena 57

Fig. 8-10. Decoration of tenement house at 57, Szopena St.

Ryc. 11-12. Dekoracja kamienicy przy ul. Jabłońskiego 8

Fig. 11-12. Decoration of tenement house at 8, Jabłoński St.

Ryc. 13-14. Dekoracja herbu Tekielskich i Dzierżyńskich

Fig. 13-14. Decoration of crest of Tekielscy and Dzierżyńscy

Tadeusz i Jadwiga) [Tondos 1997]. Przedstawia gałązki kasztanowca oplatające kartusz herbowy.

Kartusz herbowy z dekoracją nawiązującą do secesji jest zachowany w kamienicy Dzierżyńskich przy Pl. Śreniawitów 1. Wybudowana w latach 1904-1906 (1907?) i prawdopodobnie autorstwa, mieszkającego niedaleko i zatrudnionego przez Magistrat rzeszowski, budowniczego, Franciszka Stażkiewicza (ryc. 13-14).

Nad głównymi drzwiami na trapezowym frontonie znajduje się, wysunięta do przodu, trójkątna i pusta tarcza herbowa. Jest opleciona ornamentem złożonym z polnych kwiatów o poskręcanych łodygach. Na tym samym budynku odnaleźć można jeszcze inny motyw roślinny, oryginalnie wkomponowany. Okna pierwszego piętra opatrzone są ornamentem w formie bukietów z makówek. Obramowanie

przypominające czołgankę oraz religijne powinowactwo makówek nasuwa motywy gotyckie. Makówka w chrześcijaństwie symbolizuje sen niebiański, a umieszczana na ławkach kościelnych, symbolizuje zmartwychwstanie [Kopaliński 2004]. Czy autor projektując okienny ornament zakładał właśnie takie znaczenie dekoracji, tego niestety nie wiemy.

Secesyjne dekoracje roślinne obecne są także w obiektach tzw. małej architektury. Przykładem są balustrady balkonowe i ogrodzenia, niekiedy o bardzo znamienych dla secesji cechach. Metaloplastyka jest sztuką bardzo dawną, a jej początki sięgają ery brązu. Istotą jej jest plastyczna obróbka metalu, zarówno blachy cienkiej, jak i grubszej, grawerstwo, odlewnictwo, kowalstwo artystyczne, ślusarstwo, galwanotechnika, itp. [Knobloch 1957].

Kamienice opatrzone takimi balkonami odnajdziemy m.in. na ulicy Mickiewicza 17, Dąbrowskiego 3, Dąbrowskiego 4, Pl. Wolności 1 (ryc. 15-16), jak i ogrodzenia nagrobków, jednak za jedną z piękniejszych i w pełni oddających założenia secesji metaloplastykę można uznać ogrodzenie prywatnego domu na ulicy Kr. Augusta 16 (ryc. 17-18) Trójdzielne liście na długich i giętkich łodygach tworzą ramę, na której rozciągnięta jest metalowa siatka. Łodygi opatrzone są małymi owocami, przypominającymi jagody, a całości dopełnia emalia utrzymana w odcieniach typowych dla *Art Nouveau*.

Ciekawym przykładem jest również secesyjny nagrobek znajdujący się na Cmentarzu Pobitno. Położony w XIII dzielnicy cmentarza, posiada jedynie inskrypcję dotyczącą imienia zmarłej. Na gładkiej płycie nagrobnej, pośrodku znajdującego się w niej otworu, wyrasta krzew żywotnika. Dekoracją roślinną jest tutaj prawdziwy krzew, stylizowany na formę modną na Dalekim Wschodzie [Jarosińska 1992]. Obecnie modne bonsai, w czasach secesji było powszechnie stosowanym motywem (ryc. 19).

Podsumowanie

Summary

Art Nouveau jest międzynarodowym stylem w sztuce, architekturze i innych sztukach stosowanych, popularnym na przełomie XIX i XX

Ryc. 15-16. Przykład secesyjnej metaloplastyki przy ul. Dąbrowskiego 4 i Mickiewicza 17

Fig. 15-16. Example of Art Nouveau hammered metalwork at 4, Dąbrowski St, and 17, Mickiewicz St.

wieku. Piękno roślin zawsze inspirowało artystów i dawało pole do ich wyobraźni. Architektura Rzeszowa na przełomie wieków nie posiada ambicji nowatorskich a nowe budynki utrzymane są w lokalnym duchu.

Fotografie wykonały autorki.

Photographs made by authors.

Karolina Koniczna, Barbara Krupa
Katedra Agroekologii i Architektury Krajobrazu
Uniwersytet Rzeszowski, Rzeszów
Department of Agroecology and Landscape
Architecture
University of Rzeszów, Rzeszów

Przypis

¹ Projekt domu Piotra Emilewicza pochodzi z zbiorów Archiwum Państwowego w Rzeszowie, Akta miasta Rzeszowa, sygn. 1970.

Ryc. 17-18. Przykład secesyjnej metaloplastyki przy ul. Kr. Augusta 16

Fig. 17-18. Example of Art Nouveau hammered metalwork at 16, Kr. August St.

Literatura

1. Gutowski M., Gutowski B., 2001, *Architektura secesyjna w Galicji*, Wyd. DiG, s. 106, Warszawa, s. 106.
2. Hageneder F., 2006, *Magia i drzew*, Świat Książki, Warszawa, s. 224.
3. Janneau G., 1978, *Encyklopedia Sztuki Dekoracyjnej*, Wyd. Art. i Film., Warszawa, s. 315.

4. Jarońska M., 1992, *Cmentarz Pobiciński w Rzeszowie*, Towarzystwo przyjaciół Rzeszowa Resoviana, Rzeszów, s. 29.
5. Knobloch M., 1956, *Metaloplastyka*, Wyd. WPL, Warszawa, s. 269.
6. Kotula F., 1985, *Tamten Rzeszów czyli wędrówka po zakątkach i historii miasta*, KAW, Rzeszów, s. 398.
7. Kopaliński W., 2004, *Słownik symboli*, Oficyna Wydawnicza RYTM, Warszawa, s. 528.
8. Makowska B., 2005, *Motywy roślinne w dekoracjach krakowskich kamienic z przełomu XIX/XX wieku* [w:] *Wiadomości Botaniczne*, nr 49 (3/4), s. 5-14.
9. Tondos B., 1997, *Architektura Rzeszowa w dobie autonomii galicyjskiej*. Wyd. Akces, s. 108, Rzeszów.
10. Tondos B., 1998, *Architektura miejska* [w:] *Dzieje Rzeszowa. Rzeszów w czasach zaborów i niewoli (1772-1918)*. Tom II. Feliks Kiryk (red.), Kaw-Rzeszów, Rzeszów, s. 759.
11. Tschudi Madsen S., 1977, *Art Nouveau*, Wyd. Art. i Film., Warszawa, s. 314.
12. Wallis M., 1974, *Secesja*. Arkady, Warszawa, s. 253.
13. Wittlich P., 1987, *Secesja. Sztuka i życie*. Wyd. Art. i Film., Warszawa, s. 207.

Ryc. 19. Secesyjny nagrobek Stacha

Fig. 19. Art Nouveau grave of Stacha

Tożsamość miejsc w nowych czasach

Agnieszka Aleksandra Jaszczak

Identity of Places
in the New Times

Wstęp

Introduction

Krajobrazy kulturowe, w tym krajobrazy wiejskie, powstały jako wynik historycznych procesów kształtowania osiedli i czynników przyrodniczych oraz socjo-ekonomicznych. Krajobrazy te są postrzegane w układzie strukturalnym, na który składają się walory ekologiczne, historyczne, kulturowe, architektoniczne [Cavallo i in. 2010]. Wzorowanie się na śladach krajobrazu formowanego historycznie w odniesieniu do przestrzeni kształtowanej współcześnie wydaje się być właściwym sposobem na kontynuowanie tradycji miejsca. Program obejmujący wytyczne w kierunku odnalezienia cech historycznych i wdrożenia ich w praktyce jest stosowany w wielu krajach europejskich. Giacché [2010] wskazuje na powstanie narzędzi ułatwiających odwzorowanie elementów krajobrazu wiejskiego w okolicach Asyżu, w tym m.in. „Guidelines of Restoration of Assisi’s Landscape” oraz „Management Plan”. W pierwszym dokumencie, krok po kroku, opisane są materiały, typy zabudowy, wielkość i gatunki roślin oraz metody prac ochronnych w stosunku do jednostek krajobrazu, wcześniej wyróżnionych w planie. Jako przykład wprowadzenia w strukturę form tożsamych-drzew oliwnych, jednak bez tradycyjnej użytkowej funkcji, Giacché podaje współczesny parking położony na wzgórzach Asyżu. Gaj

oliwny ma tworzyć bowiem wrażenie wiejskości, powrotu do historii i tradycji.

Związki z otaczającą przyrodą, a także wpisanie układów wsi, architektury, infrastruktury, czy wreszcie komponowanie terenów zieleni w sposób funkcjonalny, ale i symboliczny od wieków były bardzo czytelne także w układzie Polski pn.-wsch., a w szczególności na terenach dawnych Prus Wschodnich. Dlatego też w procesie planowania przestrzeni „od nowa” w dalszym ciągu istotne jest odnalezienie tożsamości wspólnej dla mieszkańców wsi. Umożliwia to również zachowanie pamięci o krajobrazach, miejscach, ludziach dla następnych pokoleń. Ważna jest przy tym identyfikacja „obrazów” miejsc, cennych obiektów oraz obszarów, w tym przyrodniczych, kulturowych, a także wizualnych. Składają się one w jedną całość, a ich wzajemne relacje stanowią o harmonii przestrzeni krajobrazowej [Jaszczak 2010]. Zadanie powyższe wydaje się stosunkowo łatwe do realizacji w przypadku zachowania ciągłości historycznej, społecznej, kulturowej na danym obszarze, jak np. w przypadku przywołanego włoskiego przykładu. O wiele trudniej jest opierać myślenie o typowych regionalnych cechach krajobrazu w sytuacji, gdy obszar zamieszkuje społeczność napływowa, która została przesiedlona z innych części kraju. Taką sytuację mamy na Warmii i Mazurach. Przestrzeń przecież nie tak dawno zastana (okres powojenny),

ale obca (poniemiecka) i niechciana została przekształcona w mniejszym lub większym stopniu. I mimo, że sytuacja kraju w ciągu ponad dwóch dekad po okresie transformacji politycznej i ustrojowej zmieniła podejście współczesnych mieszkańców do krajobrazu wsi, nadal w „przestrzeni mentalnej” daje się odczuć konsekwencje „wymiany” społeczeństwa.

Przestrzeń wsi widziana (od)nowa

The space of village seen as a new one

Obszary wiejskie podlegają ciągłym zmianom. Dzieje się tak najczęściej z powodu coraz mniejszej wagi funkcji rolniczej w stosunku do mieszkalnej, usługowej, rekreacyjnej. W warunkach „nowej wsi” w granicach Polski pn.-wsch. szczególnie dostrzegalne jest zwiększone zainteresowanie użytkowaniem terenów w celach letniskowych, rekreacyjnych. Szczególne walory przyrodniczo-kulturowe, zwłaszcza w okolicach warmińskich, czy mazurskich jezior, lasów, stosunkowo niewielki udział przemysłu, dużych zakładów produkcyjnych, czy wreszcie mit wiejskiej sielanki i życia bez zmartwień stale przyciąga nowych mieszkańców, letników, turystów z miast. Z drugiej strony ta „nowa wieś” jest pozostawiona sama sobie z narastającymi problemami związanymi z bezrobociem, migracją

młodych ludzi za granicę, złym stanem technicznym infrastruktury, w tym drogowej, słabym dostępem do instytucji edukacyjnych, zdrowotnych, administracyjnych. Wydawałoby się więc niezwykle istotne sukcesywne programowanie rozwoju wsi, uwzględniające zapobieganie w sposób trwały pogłębiającym się problemom.

Obecnie przekształcenia obejmują m.in. układy miejscowości, tkankę architektoniczną, obiekty sakralne, techniczne, użyteczności publicznej, formy zieleni. Jak stwierdza Adamczyk [2004] do czynników powodujących przekształcenia dodać można współczesne trendy w projektowaniu przydomowych terenów zieleni. Zauważyć można dużą różnorodność form ogrodów przydomowych na wsiach i swobodę ich stosowania, co sprawia, że krajobraz wiejski zyskuje zupełnie odmienny niż kilkanaście lat temu charakter i wygląd [Adamczyk, 2004].

O ile zmiany w kształtowaniu przestrzeni wsi są uzasadnione ekonomicznie, czy mają na celu rozwój materiałowo-technologiczny oparty na zasadach ekologii i ochrony, należy je popierać. Natomiast te nieuzasadnione i bezpodstawne, które prowadzą do deformacji bądź zubożenia walorów przyrodniczych, czy kulturowych są już nie do zaakceptowania. W ostatnich latach przyływ środków (głównie unijnych) finansujących inwestycje związane z udoskonaleniem infrastruktury, a także zagospodarowaniem wsi był niezwykle ważny z punktu widzenia wielofunkcyjnego rozwoju. Jednakże sposób planowania, wykonania, jakości, a tym samym wykorzystania funduszy nie zawsze wydaje się być zadowalający. Zauważalne jest to przede wszystkim w kwestii aranżacji terenów zieleni czy miejsc użyteczności publicznej. Wiele inwestycji realizowanych jest sztampowo, bez indywidualnego podejścia, kontekstu

Ryc. 1. Sposób zagospodarowania miejsc o charakterze rekreacyjnym wraz z placami zabaw we wsiach gminy Biskupiec (woj. warmińsko-mazurskie). Realizacja przy dofinansowaniu ze środków EU

Fig. 1. Management of places with recreational character including playgrounds in Municipality of Biskupiec. Realization supported by EU financing

Ryc. 2. Sposoby odwzorowania ogrodów wiejskich w zagrodach Muzeum Etnograficznego w Olsztynku. Zajęcia terenowe dla studentów kierunku architektura krajobrazu, UWM w Olsztynie

Fig. 2. Methods of modeling of rural garden in farmsteads of Ethnographic Museum in Olsztynok. Terrain classes for students of landscape architecture, UWM in Olsztyn

regionalnego, wzorców architektonicznych, kompozycyjnych, czy roślinnych. Co więcej wybór firmy projektowej, czy wykonawczej wiąże się głównie z kryterium najniższej ceny, a nie jakości. Obiekty są więc powielane, przestrzenie we wsiach o różnym potencjale kulturowym są traktowane jednakowo, ku uciesze mieszkańców, bo przecież lepiej skorzystać i dostać „coś” np. katalogowy, tani plac zabaw, niż nie uzyskać nic (ryc. 1). Należy zatem zadać pytania: Czy przestrzeń „nowej” wsi ma dążyć do zunifikowania, być jednakowa, nie odnosząca się do kwestii tożsamości miejsca? Czy brak powiązania z danym miejscem zastanym daje przyzwolenie na dowolną interpretację przestrzeni i odrzucenie kontekstów historycznych? Czy możliwe jest włączenie cech krajobrazu w proces planowania wsi „od nowa”?

Planowanie terenów użyteczności publicznej oraz terenów zieleni na wsi

Planning of public utility spaces and green areas in village

W XXI wieku, w dobie wędrówek, podróży, wielokrotnych zmian miejsc zamieszkania, ludzie inaczej odbierają przestrzenie tożsame dla poszczególnych regionów. Cechy

krajobrazu mające znaczenie dla lokalnej społeczności mogą być odmiennie postrzegane przez osoby z zewnątrz – obce [Jaszczak 2010]. Jak więc planować miejsca wspólne we wsi, parki, place, ogrody mające na celu utrwalenie kontaktów społecznych? Czy na obszarach wiejskich Warmii i Mazur warto odnieść się do wielowiekowej tożsamości, czy może stworzyć nowy wzorzec w kształtowaniu terenów zieleni?

I. Próba aranżacji dawnej i współczesnej przestrzeni prywatnej

a) Wzorzec ogrodów wiejskich – ujęcie historyczne.

Szczególnym problemem w odszukaniu i identyfikacji cech ogrodów wiejskich dawnych Prus Wschodnich, a w szczególności informacji na temat gatunków i odmian w nich stosowanych, jest mała liczba danych źródłowych na ten temat. Inwentaryzacja współczesnych przestrzeni

przyzagrodowych wydaje się być metodą mało wiarygodną, ze względu na zmiany w składzie gatunkowym, formach ogrodzeń, układzie kompozycyjnym. Dodatkowym problemem jest to, że po wojnie mieszkańcy przybyli z innych regionów Polski przywieźli także zwyczaje związane z aranżacją przestrzeni przyzagrodowej. Mimo to konieczna wydaje się próba całkowitego odwzorowania charakteru ogrodów wiejskich przy obiektach muzealnych, skansenach, w tym m.in. w Muzeum Etnograficznym w Olsztynku. Właściwą metodą w poszukiwaniu cech tożsamych dla ogrodów wiejskich jest kwerenda materiałów archiwalnych, także zagranicą, odczyt z dokumentacji fotograficznej oraz obrazów, a także bezpośredni wywiad środowiskowy z dawnymi mieszkańcami Warmii i Mazur. W ostatnich latach zrealizowano tu szereg prac inżynierskich i semestralnych na temat

Ryc. 3. Zastosowanie roślinności niskiej we współczesnych przedogródkach jako wyraz zachowania tożsamości miejsca

Fig. 3. Using of low vegetation in present-day front gardens as a sign of preservation of place identity

zagospodarowania przestrzeni zagrody w ramach zajęć z ruralistyki (ryc. 2). Odszukanie cech wspólnych w najmniejszej przestrzeni, jaką jest przedogródek oraz założenie takiego układu byłoby niezwykle pomocne w celach edukacyjnych, poznawczych, czy promocyjnych. Dużą rolę dostrzega się w procesie edukacji na poziomach różnych grup wiekowych.

b) Ogrody w układzie dawnej zabudowy o nowej funkcji

O ile w układach typowo historycznych lub zawierających tkankę

historyczną istotne jest szczegółowe odwzorowanie elementów ogrodu, o tyle w układach dawnej zabudowy z nową funkcją właściwe wydaje się być zastosowanie wybranych cech historycznych z nowym kontekstem. Warto nawiązać w przestrzeni zagrody do typowych jej części, wydzielając część przedogródka (z roślinnością niską, głównie bylinami, dwuletnimi i jednorocznymi, ziołami - ryc. 3), sadu i warzywnika, wskazując na charakterystyczny sposób grodzenia działki, stosując pojedynczy okaz drzewa jako „opiekuna domu”.

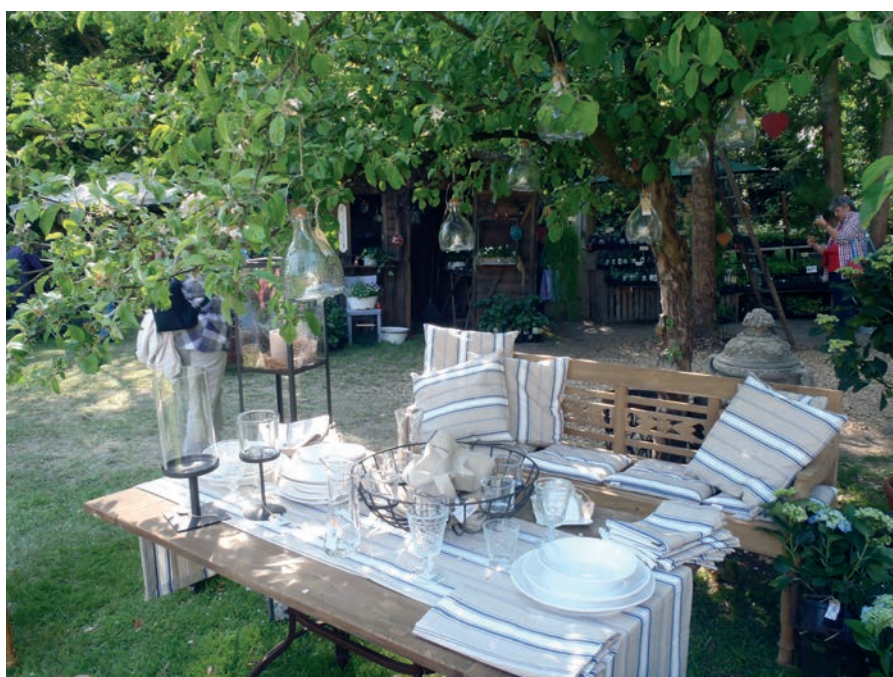
c) Ogrody w zabudowie współczesnej

W odniesieniu do zabudowy współczesnej celowe byłoby nawiązanie do wiejskości kompozycją, formą i stylem, lecz przy zastosowaniu form współczesnych, naturalnych, wpisujących się w ruralistyczny charakter. Przy doborze środków dozwolone jest zastosowanie nowoczesnych eko-materiałów, natomiast roślinność powinna współgrać z rodzimymi gatunkami (ryc. 4). Ważna jest również funkcja użytkowa roślin, warto więc wprowadzić drzewa i krzewy owocowe, warzywnik, ogród ziołowy, co odzwierciedla nowe podejście do wykorzystania własnych wytworów w kuchni.

II. Tereny zieleni o funkcji użyteczności publicznej na wsi

a) Parki wiejskie, place, skwery, zieleńce

Parki wiejskie są nadal jednym z najważniejszych elementów krajobrazu wsi warmińsko-mazurskiej. Mają zróżnicowany charakter w zależności od położenia, wielkości, układu kompozycyjnego, sprawowanej funkcji. Mimo to w próbach nowej aranżacji parków należy zwrócić uwagę na proporcje w składzie gatunkowym, wprowadzenie roślinności liściastej w przewadze nad iglastymi, zastosowanie form niskich na podbudowie bylin, roślin dwuletnich i jednorocznych oraz traw ozdobnych. Tymczasem w koncepcjach stworzonych na potrzeby

Ryc. 4. Przykład nawiązania do sielskiego charakteru wsi we współczesnej aranżacji, przy nowopowstałej zabudowie

Fig. 4. Example of reference to idyllic character of village with modern arrangements close to new buildings

Ryc. 5. Zrewaloryzowany park przy pałacu w Galinach jako doskonały przykład odwzorowania historycznych cech miejsca

Fig. 5. Revalorized park by palace in Galiny as a perfect example of modeling the historical features of place

realizacji programów rewitalizacji wsi dostrzega się wiele błędów, nie tylko w przedstawionej kompozycji, ale również w doborze gatunków, najczęściej iglastych. Podobnie jest z elementami małej architektury. Pojawiają się dostępne formy siedzisk, ogrodzeń, oświetlenia stylizowane na miejskie, co w żadnym wypadku nie nawiązuje do tradycji miejsca. W kształtowaniu mikro-przestrzeni w formie skwerów, czy zieleńców warto natomiast zastosować niewielkie krzewy, ewentualnie byliny, bez „wszędobylskich” żywotników. W układzie wsi duże znaczenie powinna mieć zieleń sakralna o charakterze symbolicznym. W programach odnowy warmińskich kapliczek oprócz odrestaurowania samych obiektów powinna pojawić się koncepcja nasadzeń drzew (w liczbie 2 lub 4), krzewów oraz bylin.

b) Parki historyczne – identyfikacja i odtworzenie cech, próba rewaloryzacji

W układzie Polski pn.-wsch. jest stosunkowo niewiele parkowych założeń rezydencjonalnych, pałacowych, czy dworskich na wsiach w porównaniu z innymi regionami Polski. Te, które pozostały po okresie powojennym, uległy znacznym przekształceniom lub ulegają postępującej dewastacji. Daje się jednak zauważyć przypadki szczególnej dbałości ich obecnych właścicieli, nie tylko w zakresie odrestaurowania obiektów, ale także w procesie rewaloryzacji parków (przykład obiektów

i parku w Galinach – ryc. 4, 5). Wskazuje się bowiem na konieczność przeprowadzenia ważnych, z punktu widzenia odwzorowania cech tożsamy, analiz archiwalnych, terenowych, szczegółowych inwentaryzacji, a na ich podstawie koncepcji rewaloryzacji. Końcowym etapem jest właściwa realizacja.

c) Zieleń przyuliczna – pielęgnacja alei przydrożnych

Zadrzewienia przydrożne są ważnym elementem przyrodniczym, kulturowym i wizualnym krajobrazu obszarów wiejskich Polski pn.

-wsch. Ich powstanie (zakładanie) uzależnione było i nadal jest od szeregu czynników i uwarunkowań wzajemnie ze sobą powiązanych. Należy więc nie dopuścić do obniżenia wartości przyrodniczej, kulturowej i krajobrazowej dróg i alei przydrożnych, jak również zachować historyczny układ dróg oraz tam, gdzie jest to możliwe, uzupełniać luki w alejach poprzez nasadzenie drzew (typowych gatunków stosowanych dawniej w regionie). Wskazane jest wprowadzanie nowych nasadzeń, zwłaszcza tam, gdzie nastąpiła ich całkowita wycinka. Ze względu na

Ryc. 6. Ogród bylinowy przy założeniach folwarcznych w Galinach

Fig. 6. Perennial garden by grange buildings in Galiny

uwarunkowania regionalne w rozwoju turystyki wiejskiej warto określić właściwe tendencje w zagospodarowaniu turystycznym, a także włączyć „drogi krajobrazowe” jako produkt w system turystyczny regionów [Jaszczak 2008].

d) Obszary sportu i rekreacji – nowe przestrzenie

Szczególne znaczenie ma dostosowanie terenów o charakterze sportowym i rekreacyjnym dla potrzeb mieszkańców oraz osób przyjezdnych w różnym wieku i sprawności ruchowej. W przypadku wskazań do planowania trudno odnieść się do ciągłości historycznej, są to bowiem miejsca generujące nowe funkcje, jednakże ważne jest dostosowanie formy do wiejskiego charakteru poszczególnych miejscowości. Dlatego też aranżacja np. placów zabaw, boisk sportowych, terenów przy szkołach, powinna być indywidualna według ich lokalizacji, skali przestrzeni, potrzeb użytkowników. Jak wynika z badań, są to najczęściej planowane miejsca, przy których brane jest pod uwagę finansowanie ze środków unijnych. Należy więc dołożyć wszelkich starań, aby przestrzenie te były prawidłowo przygotowane do użytku.

Podsumowanie

Conclusion

Współczesna przestrzeń wsi jest połączeniem tego, co składa się na spuściznę historyczną oraz

nowych form, funkcji, sposobów kształtowania nowego jej wizerunku. Odniesienie się do cech krajobrazu warunkujących kształtowanie się wsi w ciągu wieków w programach i projektach odnowy, ochrony stanu zachowania, tworzenia przestrzeni z nową funkcją jest więc właściwym sposobem na kontynuowanie tradycji miejsca. W pracy przeanalizowano zmiany w strukturze współczesnej wsi w oparciu o uwarunkowania Polski pn.-wsch. Wskazano, że o tożsamości miejsc stanowi szereg czynników. Najbardziej istotne związane są z historią i wspólnotą kulturową danych społeczności. O specyficznym kształtowaniu przestrzeni decyduje podobny odbiór wartości przyrodniczych i kulturowych, a także szacunek do tego, co otrzymane w spadku od dziadów i pradziadów. Próba identyfikacji elementów krajobrazu przez mieszkańców regionów o jednakowej tożsamości i zapisie historycznym wydaje się być jednak łatwiejsza, niż w tych o wielu kulturach i odmiennych tradycjach np. na Warmii i Mazurach [Jaszczak 2010]. Jednakże i tu warto odnaleźć tożsamość w nowych czasach, choćby przy odwzorowaniu cech w aranżacji terenów zieleni.

Literatura

1. Adamczyk J., 2004, *Ogrody przydomowe jako element kształtowania krajobrazu współczesnej polskiej wsi* [w:] *Krajobraz i ogród wiejski. Przyrodniczy i kulturowy krajobraz wiejski*, t. 3, s. 77.

2. Cavallo A., Marino D., Marrucci V., 2010, *The traditional agrarian landscape: the role of cultural landscapes between human factors and environmental characters* [w:] *Cultural Landscape*, ECLAS European Council of Landscape Architecture Schools, Istanbul Technical University, Department of Landscape Architecture, Istanbul, s. 51.

3. Giacché G., 2010, *Responses of cultural site of Assisi to maintain the agriculture* [w:] *Cultural Landscape*, ECLAS European Council of Landscape Architecture Schools, Istanbul Technical University, Department of Landscape Architecture, Istanbul, s. 95.

4. Jaszczak A., 2008, *Droga krajobrazowa jako produkt turystyczny*. Nauka Przyr. Technol. T. 2, Z. 4, Poznań.

5. Jaszczak A., 2010, *Wielokulturowe krajobrazy* [w:] *My i Oni. Interdyscyplinarne obrazy wielokulturowości*. Wyd. Nauk. UAM seria: Człowiek i społeczeństwo, s. 63-81.

Fotografie wykonała autorka.

Photographs made by author.

Agnieszka Aleksandra Jaszczak

Katedra Architektury Krajobrazu
i Agroturystyki,
Uniwersytet Warmińsko-Mazurski w Olsztynie
Department Of Landscape Architecture And
Agrotourism
University of Warmia and Mazury in Olsztyn

Rewaloryzacja krajobrazu miejskiego jako element rewitalizacji zdegradowanej przestrzeni publicznej na przykładzie Placu Wałowego w Gdańsku*

Miłosz Zieliński

Urban Landscape
Revalorization as a Part
of the Revitalization
of Degraded Public
Space on the Example
of Wałowy Square in
Gdańsk

Wstęp

Introduction

Miasta są środowiskiem życia dla wielu mieszkańców, dlatego problem jakości przestrzeni miejskich wydaje się być we współczesnym świecie jednym z najbardziej palących tematów. Globalizacja i idące za nią zagrożenie unifikacji przestrzeni, chaotyczna i bezplanowa urbanizacja, odśrodkowy rozrost i ciągłe dogęszczanie obszarów miejskich są zagrożeniem dla estetyki krajobrazu miejskiego oraz jakości życia mieszkańców. Piękno miasta, z początku wynikające z ukształtowania terenu i dostosowania miasta do warunków oferowanych przez przyrodę, później świadomie komponowane w czasach nowożytnych, gdzie determinanta estetyczna decydowała o postaci miasta rozumianej jako dzieło sztuki, w czasach industrializacji i nowoczesności zostało jakby zapomniane. Świat opanowany ideami ruchu nowoczesnego, podążając w myśl odrzucania tradycyjnego sposobu kreowania przestrzeni miejskich neguje ulice, pierzeje, place i skwery oferując blokowiska i autostrady w zamian. Dosłownie rozumiany funkcjonalizm i pragmatyzm pozbawił przestrzenie miejskie skali bliskiej człowiekowi [Kosiński 2008]. W miastach czasów ponowoczesnych obserwujemy ponowne zwrócenie uwagi w stronę przestrzeni publicznych – miejsc realizowania się życia ludzkiego.

Spacerując po polskich miastach trudno jednak oprzeć się wrażeniu, że ciągle mamy więcej do zrobienia niż już zrobionego. Ciągłe można odnaleźć „znijaczone” przestrzenie miejskie. Istnieje wiele przyczyn takiego stanu rzeczy. Jedną z nich jest niewątpliwie spuścizna komunistycznej doktryny, po której wszystko co wspólne czy publiczne rozumiane jest jako niczyje. Brak właściciela/i czy też osób utożsamiających się z daną przestrzenią – użytkowników świadomie powiązanych z miejscem, prowadzi do degradacji nie tylko przestrzeni publicznych, ale także do zatracania relacji interpersonalnych [Pawłowska 2001].

Innym problemem jest wiara (głównie samorządów) w uleczającą moc powierzchniowych remontów przestrzeni publicznych jako czynnika inicjującego rewitalizację przestrzeni miejskich lub utożsamianie tych działań. Wynika to z zamiennego używania słów regeneracja i rewitalizacja. W językach anglosaskich słowa te są synonimami. Regeneracja jednak jest tylko fizycznym poprawieniem przestrzeni bez jej ożywiania i może być jedynie składnikiem faktycznej rewitalizacji [Hrabiec 2010].

Jednak piękno przestrzeni miejskich może wynikać nie tylko z układu i jakości form je tworzących, ale także z ludzi czyli mieszkańców i potencjału jaki mogą wnieść do miasta. Dzieje się tak, ponieważ człowiek będąc twórcą krajobrazu, jest w istocie także jego elementem.

* Publikacja współfinansowana ze środków Unii Europejskiej w ramach Europejskiego Funduszu Społecznego – Politechnika XXI wieku – Program rozwojowy Politechniki Krakowskiej – najwyższej jakości dydaktyka dla przyszłych polskich inżynierów

Kreacja odbywa się na zasadzie łączenia czynnika przyrodniczego i kulturowego, w których wizualizuje się aktualny stan umysłu i kondycja ducha społeczeństwa. Bycie człowieka elementem krajobrazu jest tym ważniejsze, że człowiek, będący w polu widzenia, oddziałuje na zmysły silniej niż inne, nieożywione elementy [Jeleński 2007]. Kwestią tą w swojej pracy badawczej zajmuje się Jan Gehl. Podkreśla on rolę ludzi w przestrzeni publicznej przywołując skandynawskie powiedzenie, że „ludzie przychodzą tam, gdzie są ludzie” i sama obecność innych daje szansę zaistnienia relacji lub zdarzeń [Gehl 2009]. Miarą vitalności przestrzeni miejskich jest więc człowiek. Jego obecność nadaje przestrzeni miasta sens oraz wymiar estetyczny. Dobrze jest więc, kiedy próby rewaloryzacji krajobrazu miejskiego nie ograniczają się jedynie do zabiegów konserwatorskich czy też estetyzacji przestrzeni ale prowadzą do wytworzenia się warunków dla indywidualnego i społecznego rozwoju oraz rzeczywistego ożywienia przestrzeni miasta tak, aby uroda miasta, idąc w parze z użytecznością przestrzeni, przyczyniała się do uzyskania stałego efektu ożywienia [Jeleński 2009].

Uroda miasta jest wyrazem kultury społeczeństwa [Kosiński 2009], tym istotniejsze powinno być dla współczesnych pokoleń pochylenie się nad przestrzeniami dziś zdegradowanymi, a kiedyś będącymi materializacją myśli ówczesnych pokoleń. Jednak w dzisiejszych czasach

sama rewaloryzacja krajobrazu może okazać się działaniem zbyt powierzchownym i mało odpowiadającym potrzebom współczesnego człowieka. Potrzebne jest, aby rewaloryzacja materii wewnątrz urbanistycznych stała się jednym z elementów ożywienia obszarów miejskich. Innym elementem takiej reanimacji powinna być aktywizacja społeczności. Można osiągnąć ją przez wprowadzenie rewitalizacji kulturalnej. Dobrze jest, kiedy oba te elementy wykorzystane są synergicznie, jako asumpt do trwałego rozwoju i prawdziwego ożywienia przestrzeni publicznych w mieście.

Ilustracją dla takiego myślenia jest nagrodzona¹ konkursowa koncepcja dla Placu Wałowego w Gdańsku². Projekt ten zakłada

uczynienie manierystycznego charakteru wnętrza urbanistycznego, regenerację jakości przestrzeni publicznej i jej krajobrazową adaptację na scenę dla dziania się życia, wprowadzenie aktywatorów kulturalnych i pobudzenia społecznego, a wszystko to wyrastające z kontekstu przestrzennego, lokalnych tradycji i specyficznego *genius loci*.

Genius loci

Na wstępie warto wyraźnie podkreślić tożsamość lokalną Placu Wałowego jako miejsca o niezatartej własnej odrębności przy jednoczesnym bardzo silnym powiązaniu z centrum Gdańska. Związek ten czytelny jest zarówno w sferze symbolicznej – Plac Wałowy jako brama

Ryc. 1. Brama Nizinna widziana od strony północnej (fot. K. Martyna-Jakubowska)

Fig. 1. Nizinna Gate seen from the north (photo by K. Martyna-Jakubowska)

do miasta Gdańska – oraz czysto wizualnie – perspektywa z bastionu Św. Gertrudy ponad placem zwieńczona jest panoramą szczytów wież ratuszowych oraz katedralnych.

Sama nazwa – Plac Wałowy – tłumaczy pochodzenie tego wnętrza urbanistycznego. Położony pomiędzy broniącymi miasta wałami średniowiecznym oraz nowożytnym, plac do dziś zachowuje tę tradycję, nie tylko w nazwie, ale także w pozostałych zabytkach architektonicznych. Nieistniejąca aktualnie średniowieczna ziemna kurtyna rozpięta była pomiędzy dwoma basztami: Białą oraz Pod Zrębem i wraz z basztami stanowiła południową linię obwałowań tzw. Starego Przedmieścia. Kierunek ten wytycza współczesny przebieg północnej granicy placu, a baszty są cennym dziedzictwem kulturowym³. Za załączek Placu Wałowego można uznać placik przed bramą do miasta, przy baszcie Białej. Bardziej określony zarys plac otrzymał po wybudowaniu nowożytnych fortyfikacji. Elementy XVII wiekowej fortyfikacji determinowały urbanistyczny rozwój tej przestrzeni a zachowane są w pobliżu Placu Wałowego do dziś. Najważniejszymi obiektami są tu niewątpliwie ziemny Bastion Św. Gertrudy z zachowanymi kazamatami – broniący południowo zachodniego narożnika miasta, Brama Nizinna z 1626 roku (ryc. 1) oraz budynek tzw. Małej Zbrojowni powstały w latach 1643-1645 (ryc. 2), który był wówczas strategicznym magazynem ciężkich moździerzy

Ryc. 2. Gmach Małej Zbrojowni, powstały w latach 1643-1645 pierwotnie pełnił funkcje militarne, obecnie jest siedzibą gdańskiej Akademii Sztuk Pięknych. Stanowi istotny element w kompozycji urbanistycznej Placu Wałowego (fot. K. Jakubowski)

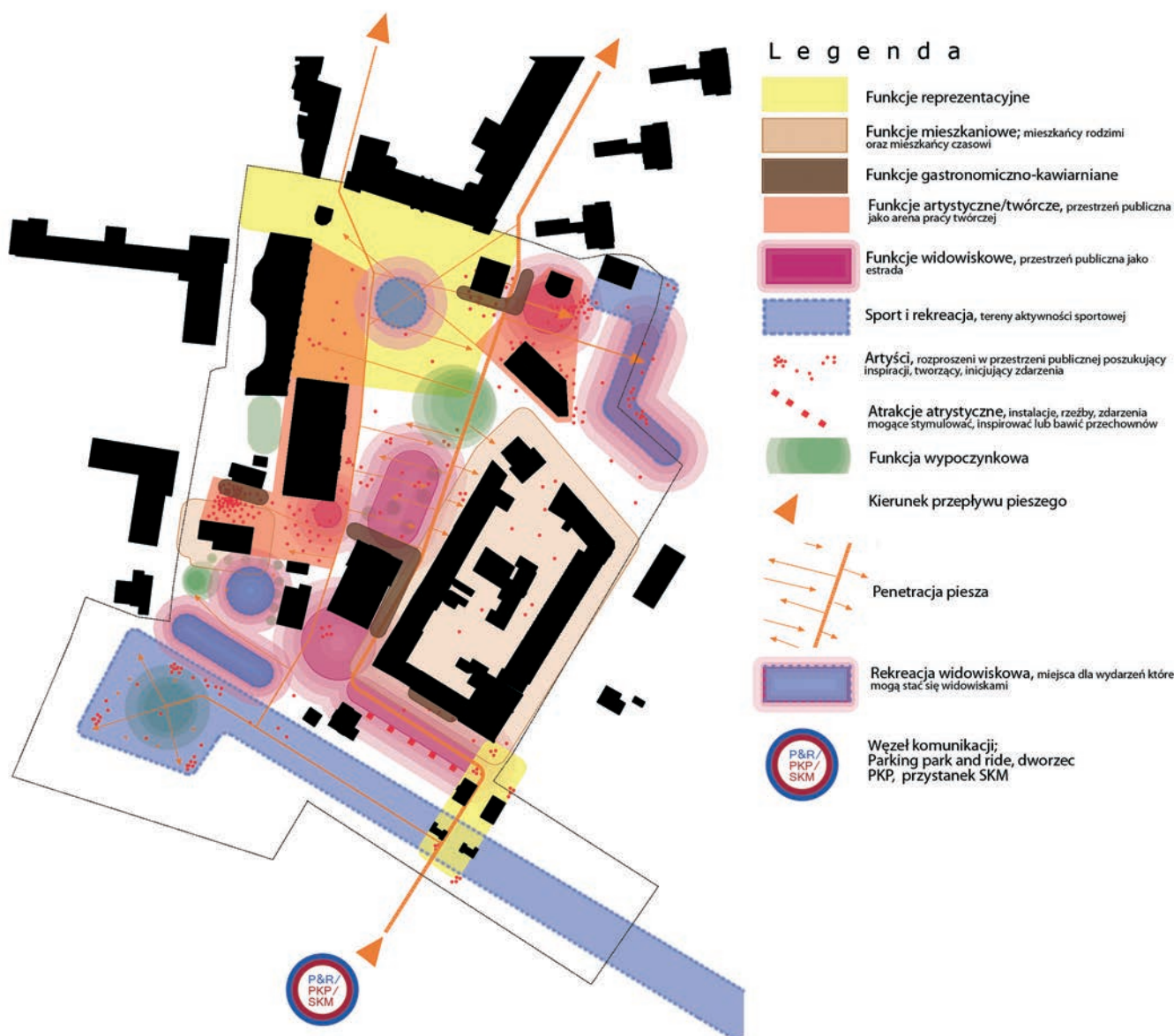
Fig. 2. Small Armoury building, built in the years 1643-1645 originally served as military headquarters. Now is the seat of Gdansk Academy of Fine Arts. Is an important element in Wałowy Square urban composition (photo by K. Jakubowski)

oraz dział [Friedrich 2008]. Nie da się zaprzeczyć, że budowa siedemnastowiecznych obwarowań przyczyniła się do wytworzenia charakterystycznej przestrzeni miejskiej, do której walorów należy zaliczyć położenie w pobliżu nabrzeża Motławy, bliskość bramy miejskiej, posiadanie własnego okazałego placu miejskiego z obiektem Małej Zbrojowni jako bryły wewnątrz. W okresie po drugim rozbiórze Polski Plac Wałowy został wyłączony z ogólnodostępnej przestrzeni publicznej i zagospodarowany został jako plac ćwiczeń militarnych. Plac odzyskał publiczny charakter pod koniec XIX wieku i stał się miejskim skwerem, lecz nigdy nie przywrócono mu wczesnonowożytnego charakteru prestiżowego publicznego wnętrza urbanistycznego [Kostarczyk 2010].

Dziedzictwo nowożytnej urbanistyki i inżynierii militarnej pozostaje niewątpliwym walorem miejsca. Innymi, bardziej współczesnymi wartościami są m.in.: bliskość urzędów, szkół oraz siedziba Akademii Sztuk Pięknych; dziewiętnastowieczny budynek dawnego lombardu tworzący swoją północną elewacją południową pierzeję placu i dzielący przestrzeń na mniejsze, kameralne wnętrza. Kolejnym ważnym atutem wzbogacającym wartość lokalną jest rozwijająca się tradycja obecności na Placu Wałowym zdarzeń związanych z corocznym festiwalem teatrów ulicznych FETA.

Potencjał dziedzictwa kulturowego i urbanistycznego tego miejsca jest ogromny i został on wykorzystany przy projektowaniu działań rewitalizacyjnych.

Wątek twórczy koncepcji

Creative concept

Estetyzacja

Aesthetics

Najbardziej namacalnym elementem – efektem pracy architekta krajobrazu – jest estetyzacja przestrzeni. W przypadku Placu Wałowego

oparta została na nadaniu jej kierunku myślenia jako o scenie dla dziania się życia. Słowo „scena” budzi skojarzenia z przestrzenią możliwości. Jeśli przestrzeń taka jest dobra, jest elastyczna dostosowując się do wymagań użytkowników, aktualnych warunków i procesów [Franta 2009]. Scena taka jest areną dla wydarzeń prowokowanych przez funkcje obiektów otaczającej zabudowy, inspirujący wygląd miejsca oraz widok innych użytkowników przestrzeni. Mozaika funkcji ge-

neruje konieczność splatania się różnych potrzeb i form aktywności tworząc tym samym szanse zaistnienia nowych relacji międzyludzkich (ryc. 3). Dzięki temu przestrzeń publiczna jest ramą dla zdarzeń, spotkań, doświadczeń i przeżyć. Obiekty będące zapleczem danej funkcji generują aktywności typowe. Przecinanie i przenikanie się różnych aktywności daje szansę wytworzenia kolejnych, wcześniej nieprogramowanych zdarzeń. Aktywność jednych jest atrakcją dla drugich [Gehl 2009].

Ryc. 3. Schemat ukazujący zasięg programowanych aktywności oraz relację pomiędzy nimi. Przepływ aktywności ma charakter dynamiczny. Źródło: archiwum autora

Fig. 3. Diagram showing the range of programmed activities and the relationship between them. The flow of activity is dynamic. Source: the author's archive

Przykładowo jeżeli studenci ASP wyjdą ze swoją pracą w przestrzeń publiczną, da to możliwość zwykłym ludziom spotkania z innym punktem widzenia i zweryfikowania swojego wyobrażenia na temat pracy innego człowieka, w tym wypadku artysty. Proponowana w przybliżonej koncepcji aranżacja miejskiego krajobrazu zakłada szerokie możliwości kreacji i modyfikacji przez użytkowników ramy, w której ma nastąpić spotkanie. Nie jest tu proponowane konkretne rozwiązanie lecz kanwa, na której rozgrywać się ma proces tworzenia i modyfikowania, zależnie od aktualnych potrzeb.

Plac Wałowy ma szansę stać się ważnym punktem na planie Trójmiasta. Może znów być „bramą”. Lokalizacja po południowej stronie placu istotnego węzła komunikacyjnego (parking park&ride, przystanek SKM, dworzec kolejowy) czyni z opracowywanej przestrzeni pierwszą atrakcją na kierunku do centrum. Oznacza to, że Plac Wałowy powinien stać się pierwszym salonem miasta. Symbolika bramy nabiera tu jeszcze większego znaczenia, kiedy uświadomimy sobie, że Gdańsk będąc miastem portowym od dawien dawna był „bramą kraju”, platformą wymiany handlowej, kulturowej, intelektualnej. Powyższe tropy z lokalnej tradycji portowej ale także militarnej, której wyraźnie wyczuwalny duch otacza przestrzeń, stały się podstawą dla oparcia głównego wątku twórczego niniejszej koncepcji.

Płaszczyzna podstawy placu została pokryta delikatną siatką szyn, tworząc tym samym subtelny rysunek nawierzchni, ale przede wszystkim osnowę dla mobilnych platform (ryc. 4). Pomysł na system szyn i zestawialnych platform wywodzi się ze skojarzeń z krajobrazem portowym i fortecznym. Platformy, jak drewniane skrzynie przesuwane niegdyś na terenie portu po rozładunku, czy też skrzynie ze sprzętem

wojskowym przenoszone na placu przed zbrojownią, są teraz elementem modyfikowalnej aranżacji placu. Użytkownicy mogą przemieszczać platformy i zestawiać je zależnie od potrzeby. Raz platformy zsunięte na środek placu są sceną widowiskową lub parkietem tanecznym, innym razem stają się wybiegiem mody, kiedy indziej swobodnie rozsunięte są intymnymi gabinetami ze stolikami gdzie pijąc herbatę przyglądamy się

Ryc. 4. Widok placu od strony północnej. Platformy pozwalają na różnorodne wykorzystanie przestrzeni publicznej. Źródło: archiwum autora

Fig. 4. View of the Wałowy Square from the north. Platforms allow for multiple use. Source: the author's archive

Schemat przykładowych ustawień 10 mobilnych platform

Schemat stałych przestrzeni widowiskowych

pracy siedzącego opodal malarza, albo są przestrzenią czasowej wystawy artystycznej (ryc. 5). Atrakcyjne, mobilne i w pełni adaptowalne wyposażenie placu daje szansę na podniesienie jego rozpoznawalności, czyniąc go atrakcyjnym celem. Platformy na stalowych kołach, mimo swojego ciężaru, można śmiało pchnąć w przód po szynach, tak jak proces rewitalizacji ma szansę pchnąć Plac Wałowy w czas jego nowej świetności. Pojedyncza platforma jest drewnianym kwadratowym podestem o boku 6 m i wysokości 1 m. Aby udostępnić platformę może-

my korzystając z ukrytych wewnątrz mechanizmów w łatwy sposób przystosować ją, jak na rycinie 6.

Charakterystyczny nieregularny kształt placu powinien zostać zachowany, gdyż właśnie ta odmienność buduje tożsamość lokalną tego miejsca. Niemniej jednak wydaje się, że przestrzeń wymaga choćby symbolicznego zaznaczenia „centrum” [Norberg-Schulz 2000]. Oznaczenie takie potrzebne jest dla zorganizowania przestrzeni przed wejściem do Małej Zbrojowni (siedziby ASP) jako miejsca centralnego. Wynika to nie tylko z warunków funkcjonalnych

Ryc. 5. Schemat obrazujący przykładowe możliwości ustawień platform w zależności od potrzeby adaptacyjnej.
Źródło: archiwum autora

Fig. 5. Scheme illustrating the possibilities of mobile platform setting.
Source: the author's archive

ale także z uwarunkowań kompozycyjnych. Zaznaczone prostokreślną w narysie sadzawką miejsce formalnie ważne, znajduje się w punkcie przecięcia najważniejszych osi widokowych zamykanych przez najistotniejsze obiekty wokół placu. Zaznaczenie „centrum” sugeruje rangę tego miejsca i tworzy subiektywną w odbiorze agorę.

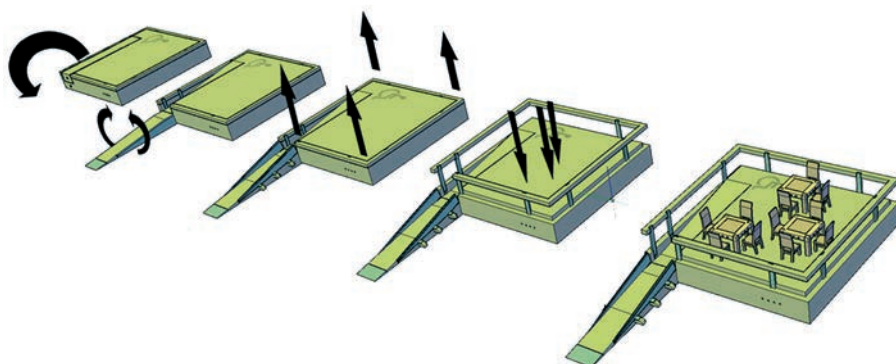
Aktywizacja kulturowa

Cultural Activation

Została przemyślana jako zespół działań wprowadzających w przestrzeń miejską gospodarza, wydarzeń oraz „magnesów kulturalnych”. Studenci i pracownicy gdańskiej ASP mogliby być zaproszeni do pełnienia roli gospodarzy i animatorów Placu Wałowego – wyjścia z murów uczelni i do pracy w przestrzeni publicznej. Została więc przewidziana pracownia rzeźby pod gołym niebem, na niewielkim placuku przy południowej elewacji Małej Zbrojowni. Placuk ten jest ciekawym aneksem dla Placu Wałowego, gdzie przechodzący ludzie mieli by okazję poznawać proces twórczy. Zarówno młodzi artyści, jak i przechodnie, wpływaliby na siebie w sposób inspirujący. Zaistniałaby szansa zawiązania jakichś relacji, inicjacja zdarzeń. Innym pretekstem do odwiedzenia Placu Wałowego, czytaj: spotkania i doświadczenia czegoś ciekawego, mogłaby być moderowana przez ASP akcja wyboru najlepszej pracy seme-

Ryc. 6. Schemat transformacji platformy oraz sposób udostępnienia. Źródło: archiwum autora

Fig. 6. Scheme of platform transformation and means to make it for people. Source the author's archive

stralnej i uhonorowanie jej instalacją na specjalnym cokole, w przewidzianym w projekcie do tego miejscu. Wytworzenie się takiej lub podobnej tradycji byłoby ważnym elementem kształtującym rozpoznawalność Placu Wałowego oraz wzbogacenie jego tożsamości.

Inspiracja krajobrazem obronnym i powiązaniem portowymi odnajduje swoje odbicie w programie rekreacyjnym, który jednocześnie ma wzmacniać atrakcyjność i lokalne tradycje. Podnóże bastionu Św. Gertrudy wydaje się świetnym miejscem dla rozgrywania potyczek szachowych. Zaproponowany tam został kącik szachowy oferujący standardowe stoliki szachowe, szachownicę placową do przestrzennej gry w zespołach, a także stoliki z szachownicami i zasadami gier szachowych innych kultur – jest to nawiązanie do portowego charakteru Gdańska jako „bramy kraju”, platformy wymiany kulturowej. Temu wszystkiemu towarzyszą miejsca dla widzów.

Powyższe działania miały na celu pobudzić aktywności stałych użytkowników przestrzeni oraz wzmocnić charakter miejsca jako atrakcyjnego i charakterystycznego obszaru. Dopełnieniem tego powinny stać się „magnesy kulturalne”. Pierwszym z nich mógłby stać się budynek w którym mieścił się dawny lombard. Ten fascynujący budynek w niniejszej koncepcji zyskuje rangę dominanty kulturalnej. Robocza nazwa „Sceny Wałowe” sugeruje, że adaptowany na teatralno-rozrywkowy obiekt nie jest zwykłą siedzibą teatru lecz pełni funkcję teatru, kabaretu oraz zaplecza dla letnich teatrów ulicznych (organizacja takiej placówki powinna stać się przedmiotem odrębnego projektu społecznego). W koncepcji budynek dysponuje dwoma scenami: całoroczną wewnątrz po południowej stronie oraz letnią z widownią na zacisznym skwerze z tyłu.

Aktywizację kulturalną pobudzać ma także instytucja o roboczej nazwie „Arsenał Sztuki”. Koncepcja

przewiduje tu ośrodek pracy twórczej, który, dysponując pracowniami artystycznymi do wynajęcia i bazą noclegową, stanowiłby interesujący cel dla artystów z kraju i zagranicy. Przebywanie tu znakomitych artystów przyciągnęłoby jednocześnie innych ludzi, warto byłoby bowiem przyjść tu wieczorem do kawiarni i być może spotkać kogoś interesującego. Równocześnie kontakt młodych adeptów sztuki z doświadczonymi twórcami może dla obu stron być inspirujący. Kwartal zabudowy tworzący wschodnią pierzeję Placu Wałowego w autorskiej wizji widziany jest jako miejsce życia codziennych użytkowników: stali mieszkańcy, studenci i turyści. Poza mieszkaniami prywatnymi kwartał mieściłby w sobie partery usługowe, mieszkania studenckie, pensjonat oraz obiekty kulturalne, takie jak galeria sztuki. Zarówno „Sceny Wałowe”, „Arsenał Sztuki”, jak i inne nowe funkcje, stworzą nowe miejsca pracy i ruch z zewnątrz.

Podsumowanie

Summary

Rewaloryzacja materii wnętrza urbanistycznych – przestrzeni publicznych – ulic czy placów jest jednym z narzędzi dających nadzieję na faktyczne ożywienie obszaru. Kolejnym narzędziem może być aktywizacja kulturowa, ekonomiczna, społeczna itp. Zgodnie ze współczesnym zapotrzebowaniem na dobre

przestrzenie publiczne, dobrze jest, jeśli w wyniku tych działań miasto otrzyma miejsce rozumiane jako przestrzeń witalna – atrakcyjna, intrygująca, nie pozbawiona wartości estetycznych i pełna ludzi – jej użytkowników i elementów jednocześnie. Takie myślenie bliskie jest idei *Placemakingu* czyli podnoszenia wartości przestrzeni publicznych do rangi miejsc aktywizujących lokalne społeczności oraz budowaniu wyjątkowej tożsamości miejsc i zintegrowaniu ich tkanką społeczną [*Jak przetworzyć... 2009*].

Odtworzenie wyrazu Placu Wałowego jako manierystycznego wnętrza urbanistycznego, udostępnienie bastionów i zwrócenie uwagi na zabytki architektury tworzy szansę na rozwój coraz popularniejszej turystyki kulturowej. Perspektywy te zwiększa rozpoznawalność placu wśród mieszkańców a także na zewnątrz. Witalność miejsca powinny napędzać także „magnesy kulturalne”. Miejsce to będzie warto odwiedzić bo będzie tu zawsze szansa, że coś ciekawego się zobaczy lub coś ciekawego się zdarzy. Tak rozumiana rewaloryzacja jest więc elementem rewitalizacji w wyniku której miasto odzyskuje przestrzenie żywe.

Miłosz Zieliński

Instytut Architektury Krajobrazu
Politechnika Krakowska
Institute of Landscape Architecture
Cracow University of Technology

Przypisy

¹ Praca autorstwa zespołu w składzie: Wojciech Kawalec, Laura Klimczak, Jan Kocieniowski, Paulina Nosalska, Miłosz Zieliński uzyskała pierwszą nagrodę równorzędną.

² Konkurs ten organizowany przez firmę AMS oraz Urząd Miasta Gdańska był elementem programu Bramy Kraju, który koncentruje się na tworzeniu marki i dobrego wizerunku miejsc, ze szczególnym naciskiem na kształtowanie przestrzeni publicznych.

³ Baszta Biała zrujnowana podczas II Wojny Światowej, została odrestaurowana w latach 80. XX wieku i jest zachowana obecnie w dobrym stanie. Baszta pod Zrębem przetrwała działania wojenne lecz ze względu na pozostawienie jej samej sobie pozostaje aktualnie w stanie ruiny.

Literatura

1. Franta A., 2009, *Uroda miasta – uroda komunikatywności* [w:] *Uroda Miasta z cyklu Odnowa Krajobrazu Miejskiego*, wyd. Politechniki Śląskiej, Gliwice, s. 57-66.
2. Friedrich J., 2008, *Gdańsk Miasto Wolności*, wyd. VIA, Toruń.
3. Gehl J., 2009, *Życie między budynkami*, wyd. RAM, Kraków.
4. Hrabiec A., 2010, *Przestrzeń formy, forma przepływu*, *Przestrzeń i Forma*, nr 14, Szczecin, s. 187-194.
5. *Jak przetworzyć Miejsce, Podręcznik kreowania udanych przestrzeni publicznych*, 2009, Fundacja Partnerstwo dla Środowiska, Kraków.
6. Jeleński T., 2007, *Ludzie w krajobrazie miasta* [w:] *Czasopismo Techniczne, zeszyt 10*, Międzynarodowy Kongres Polskich Architektów Krajobrazu, wyd. Politechniki Krakowskiej Kraków, s. 140-142.

7. Jeleński T., 2009, *Estetyzacja i stosowność w krajobrazie urbanistycznym* [w:] *Uroda Miasta z cyklu Odnowa Krajobrazu Miejskiego*, wyd. Politechniki Śląskiej, Gliwice, s. 109-150.

8. Kosiński W., 2008, *Preliminaria badań nad problematyką: Piękno miasta* [w:] *Przestrzeń i Forma*, nr 10, Szczecin, s. 13-42.

9. Kosiński W., 2009, *Uroda miasta – wyraz kultury społeczeństwa* [w:] *Uroda Miasta z cyklu Odnowa Krajobrazu Miejskiego*, wyd. Politechniki Śląskiej, Gliwice, s. 479-488.

10. Kostarczyk A., 2010, *Studium urbanistyczno-konserwatorskie dla koncepcji programowo-przestrzennej zagospodarowania Placu Wałowego w Gdańsku*, załącznik do regulaminu konkursu, maszynopis niepublikowany, Gdańsk.

11. Norberg-Schulz Ch., 2000, *Bycie, przestrzeń i architektura*, wyd. MURATOR, Warszawa.

12. Pawłowska K., 2001, *Idea swojskości miasta*, wyd. Politechniki Krakowskiej, Kraków.

Connection of Art Kinds in Traditional Russian Parks and Gardens

Elena P. Kabkova, Olga. V. Stukalova

Integracja
rodzajów sztuki
w tradycyjnych
rosyjskich parkach
i ogrodach

Fig. 1. View of the Arkhangelskoje park
Ryc. 1. Ogólny widok parku Archangielskoje

Introduction

Wstęp

The 18th century was a successful epoch for the development of nobility culture in Russia. In this time the new system of value and new ideas arose; a nobleman achieved the possibility for self-realization, he had a new mansion where for the first time he appeared as a private proprietor [Bolotov 1786; Voeikov 1816].

Manor of a new type, which was created under the influence of the Enlightenment ideas, represented not only an economic unit but also an aesthetically organized space – it was a palace or a mansion surrounded by a landscape park.

Selected Russian parks and gardens of 18th century

Przykłady rosyjskich parków i ogrodów XVIII wieku

In the present paper two palace-landscape park complexes situated near Moscow are shown—Arkhangelskoje and Kuskovo [Polakova, Gutnikov 2000] Arkhangelskoje was owned by princes Golitsyn and then by prince N. B. Yusupov, it is a palace surrounded by a large park with many sculptures. The theater was built by Venetian set-designer P. di Gottardo Gonzaga (Figs 1-4). Kuskovo is today the district of Moscow, it was owned

Fig. 4. Main residence in the Arkhangelskoje park
Ryc. 4. Rezydencja w parku Archangielskoje

Fig. 2. The fountain in the Arkhangelskoje park
Ryc. 2. Fontanna w parku Archangielskoje

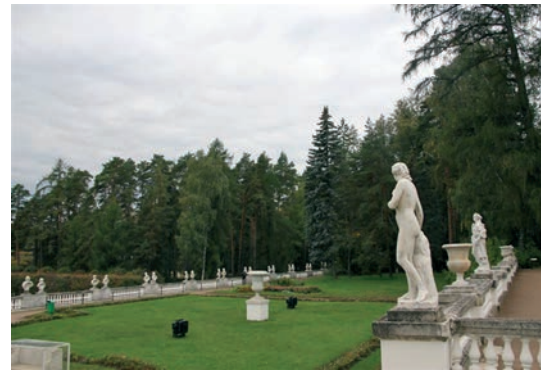

Fig. 3. Terraces and parterres in the Arkhangelskoje park

Ryc. 3. Terasy i patery w parku Archangielskoje

Fig. 5. The avenue in Kuskowo park in winter

Ryc. 5. Aleja w parku Kuskowo w zimie

Fig. 6. Swiss pavilion in Kuskowo park

Ryc. 6. Szwajcarski pawilon w parku Kuskowo

by counts Sheremetov, it is a palace enclosed by a park (30 ha) with the Orthodox church, Swiss, Dutch and Italian pavilions and above 60 sculptures (Figs 5-7).

To characterize the landscape park one can say that it is universal and self-sufficient, and is similar to a world in miniature. The man is here in the unity with nature, is a part of the natural space and of the historical time. Here he has the unique opportunity to feel himself as an individual proprietor with his own vision of the world, free from social conventions and responsibilities.

In Moscow and around it the complexes of manors and palaces with parks appeared, where every owner according to his ambitious fantasy tried not only to surpass the luxury of neighbors but also to achieve a high life standard. In place of the cottages present in regular gardens one could see now the numerous pastoral bowers and pavilions, along with stylized caves and thatched or covered with chipped birch bark huts, sometimes in the form of haystacks. There were also "hermit" or philosopher" cabins as well as streams and ponds with islands. In the landscape parks often various artificial "ruins", and pavilions built in the pseudo-Chinese or Gothic style also were to be found. Such parks made an impression of a fairyland, a romanticism and a melancholy.

The aristocrats still liked to have in their gardens the marble sculptures and so-called "theaters", i.e. painted

wooden boards depicting the architectural forms or arbors. Orangeries, greenhouses, aviaries, zoos, flower gardens, orchards, lawns for games, "kitchen" and "pharmacy" gardens were essential parts of mansion landscape parks. Trees and shrubs of former regular gardens, by cutting were given the unexpected shapes of birds, animals or architectural structures. The presence of marble sculptures in the gardens showed the wealth of the owner. The sculptures in the alleys were located in a definite order, according to presented themes and mythological or allegorical symbolism. Most often these were numerous depictions of Apollo, Hercules, Mercury and allegories of the seasons or four times of a day.

It is noteworthy that aristocrats of this time were fond of West and Oriental architectural models and introduced these prototypes into environment not exactly adjusted to them. For example near the Dutch house in the estate Kuskovo there was the Dutch garden with tulips, and the cow grazing here was especially imported from Holland. In another part of the manor garden, near the Italian house, the Italian Renaissance villa with a grotto and an amphitheater has been built.

Often the parks merged gradually into the surrounding natural landscape with villages, churches, fields and woods. In the Russian aristocratic estates the landscape parks coexisted with regular gardens or retained some of their elements. N.A. Lvov, one of

the promoters of Russian landscape parks proposed to combine the ideas of two opposing artists – Le Nôtre and Kent and to put a single picture of the garden of splendor and the garden of entertainment [Likhachev 1998].

In the estate parks, the public festivities, involving various spectacles and games were held. For example, in Kuskovo many people were arriving twice a week [Stipa 1930]. During festivities, in the parks illuminated and sparkled with fireworks the theater plays were performed with the accompaniment of an orchestra. It is noteworthy that music was an important component of the life in the palace-park complex, and a vast majority of proprietors had their own bands.

One should not think, however that splendid parks were created just for the pleasure of their owners, since in the 18th century the nobility estates became centers of a new culture. The aristocrats were not only very rich but also well-educated people. Education requires leisure time, and they found it in the rustic retreat. In opinion of this time the cultural, educated man should profoundly feel and understand art. Therefore the estate proprietors surrounded themselves by works of art, and moreover they invited known painters, writers or musicians to their mansions. In palace-park complexes, so in parks as inside the manors the various kinds of art were represented – landscape architecture, sculpture, painting, music; the proprietors of palace-park

complexes created their own schools of architects, artists (sculptors, painters, musicians, actors) and artisans. In this way the connection of art kinds in Russian parks and gardens was realized.

Conclusion

Wnioski

One should point out that the strong cultural development of Russia in 18th century was possible due to the enlightened nobility of this time. The fond of art aristocrats collected works of various, albeit connected together kinds of art. Preserved to our times treasures of Russian culture which may be admired today are a continuation of aristocrats' activity and are their contribution to national heritage.

Photos by S. Milomed (1-4),
by N. Nagorskaja (5-7)

Elena P. Kabkova

Music Education Department
Moscow Pedagogical University

Olga. V. Stukalova

Institute of Art Education
Russian Academy of Education
Moscow

Fig. 7. Kuskowo park in winter

Рис. 7. Парк Кусково в зиме

References

1. Bolotov A.T., Болотов А.Т., 1786, *Экономический магазин*, 4.28. – М.
2. Voeikov A. F., Воейков А.Ф., 1816, *Примечания к книге Ж. Делиля «Сады или Искусство украшать сельские виды»*. СПб.
3. Polakova G. A., Gutnikov V. A., Полякова Г. А., Гутников В. А. 2000, *Парки Москвы: экология и флористическая характеристика*, Институт лесоведения РАН — М.: ГЕОС.
4. Likhachev D. S., Лихачев Д. С. 1998, *Поэзия садов: к семантике садово-парковых стилей. Сад как текст*. 3-е изд., М.: Согласие: Новости.
5. Stipa A., Стипа А., 1930, *Музей-усадьба Кусково*. – М.

The Cultural Landscape as a Variety of Traits

Elena P. Olesina

Krajobraz
kulturowy
jako zespół
różnorodnych
właściwości

Introduction

Wstęp

The present day theory of a cultural landscape investigates culture and geographical space in their unity. According to research of J. A. Vedenin, the various artifacts (man-made forms) of a landscape are signs (traits) of historical events [Bulanin, Буланин, 2004]. Each cultural landscape has ability to amass intellectual-spiritual energy and to form a special information-symbolical environment.

The understanding of a cultural landscape as a sign system is based on J. M. Lotman's theory of semiosphere as "the synchronous semiotic space which fills the borders of culture and determines the action of separate semiotic structures along with their products" [Lotman, Лотман 2000]. According to such comprehension of interaction of culture with natural space, it is possible to speak that the natural space is "the second nature", when the artifacts are considered in the context of a landscape, and the specific traits of psychological perception influence understanding of a landscape [Lavrenova, Лавренова 2010].

People interpret the perceived spatial information in the aspect of their culture. Cultural codes are enciphered in the geographical, historical, social and intellectual factors which form the landscape. For this reason one can say that the cultural

landscape is "a text" which is read by every person in a different way. The present article concerns the Vorontsovo estate which is considered as a cultural landscape of various traits.

An outline history of Vorontsovo estate

Zarys historii posiadłości Woroncowo

The Vorontsovo estate, i.e. the residence with a park, situated in the Moscow southwest is a favorite recreation place for local inhabitants. The park reflects Russian history, its ups and downs, its blossoming and desolation periods. As a result, the cultural space of the park has the various artifacts being information-symbolical codes, in a different way interpreted by visitors.

Since 14th century the estate was a property of boyar Voronets family, in 17th century the manor was handed down to Reprin princes. Then it passed from one owner to another; now the manor with the park is the state property.

The brightest period of the park cultural landscape were 18th and 19th centuries when Vorontsovo belonged to field marshal N. V. Reprin. At this time the residential complex of a precise axial composition has been created. The estate included a big pond, a large park, and three avenues running to the central building from Old Kaluga road. During 1770-1780 years

Fig. 1. The Holy Trinity church in Vorontsovo park

Ryc. 1. Cerkiew p.w. Świętej Trójcy w parku w Woroncowie

the main entrance with guard posts was erected on the central avenue as well as the park pavilion in the end of northern avenue; the residential complex was designed presumably by the architect V.I. Bazhenov.

In 1807 one of the entertainment pavilions has been reconstructed and turned into Holy Trinity church; its restoration took place in 1990, the bell tower and one of temple walls have been built anew (Fig. 1). Today it is a part of the Moscow eparchy of the Russian Orthodox Church.

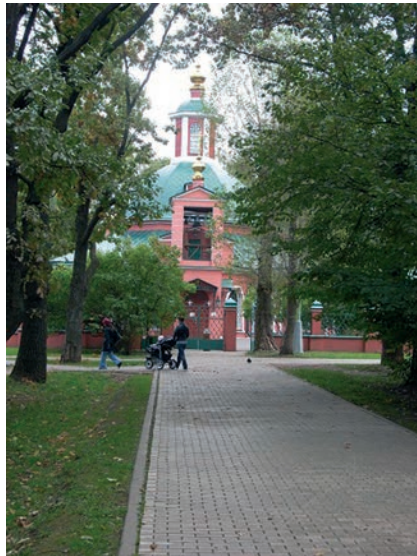
It should be pointed out that the Vorontsovo estate possesses some cultural traits as symbols characteristic for successive epochs, and each generation had put its own, specific cultural contribution into its existence. Now the estate (manor with the park) is a monument of architecture and of landscape gardening art.

Analysis of survey answers

Analiza odpowiedzi respondentów ankiety

To see how the visitors comprehend Vorontsovo estate, a survey among them was made by a group of high school students of the Moscow Educational Center. They talked to the park and manor visitors to see how they understand the cultural and natural monuments of the estate.

The answers of respondents have shown that the majority of them

considered the estate as a natural science complex. This result indicates that today the most attractive traits for people of any age are not architectural or entertaining constructions, but the nature as a special symbol. It confirms the fact that town inhabitants yearn for natural space in the city environment.

One should note that indeed, the Vorontsovo park, which is often referred to as Vorontsovo ponds, presents a beautiful, unique landscape. The cascade of ponds, created in the middle of the 19th century in the floodplain of Chara river is today restored. In the ponds the Ramenka river has its source (Fig. 2). The unique specimens of old trees, such as oaks, lindens and elms have been preserved in the park to our times; they are protected as the nature monuments. Many respondents highly appreciated the park landscape paying attention for the age of trees: "among the old trees one can understand the history", "one feels oneself here as in a fairy forest" and "these trees could tell a lot." Thus, the town inhabitants comprehend the landscape as

Fig. 2. The big Vorontsovo pond

Ryc. 2. Duży staw w Woroncowie

a cultural code, full of living history, fairy tales, the personification of nature and the approach of the natural landscape objects to a human being.

The second most important cultural trait of Vorontsov estate are the architectural constructions made in the classical style: the gate with a guard watchtowers (Fig. 3) on the main driveway and park pavilion (Fig. 4). Even visitors without knowledge of the architecture history have considered constructions as "strict", "clear", "light" and as "being a face of the park". Older people (60-80 years old) reported that buildings are the memories and the origin of the estate, and agreed with the need for their further restoration. It should be pointed out that young people (16-25 years old) most often determined the art style as classicism, and some even knew about the architect V. Bazhenov, and his alleged authorship. However the answers of the young people concerning further reconstruction of the estate are differentiated: some were convinced in the necessity of this process, but others insisted that the park is, first

Fig. 3. The gate to the Vorontsovo park

Ryc. 3. Brama prowadząca do parku w Woroncowie

Fig. 4. The garden pavilion in Vorontsovo park

Ryc. 4. Ogrodowy pawilon w parku w Woroncowie

and foremost, the zone of active recreation. This result shows that the different age groups comprehend and feel the same cultural landscape in quite other way.

Another striking cultural trait of Vorontsovo is the Holy Trinity church, which in spite of its small size, since built originally as a home church, became in recent years a spiritual center of the estate. Today, the Sunday school, as well the choral and icon painting schools exist, and the small library is opened in the vicinity. All respondents take now the Orthodoxy as a Russian cultural heritage. They all, nobody excepted, underlined the importance of the church as a symbol of cultural landscape of the estate: "the church lightens the environment", "the church naturally looks among the old trees" and "without the church the estate would be empty". People often visit this church, someone has baptized the children here, someone comes up during religious holidays. In any case, was the respondent a believer or not, they all were of the opinion that the presence of the Holy Trinity church is necessary.

A cultural trait of Vorontsovo estate is also the cross erected nearby the church in memory of the inhabitants of Moscow, died in the aftermath of the Chernobyl accident. The answers of visitors have shown that people often do not read its label and, therefore only few respondents knew what event was commemorated by the existence of the cross. Every

visitor had his own opinion; there were such answers as: "in honor of the revival of Orthodoxy" and "in memory of those killed in the war" (it was not précised which war). It is important however that in all answers the general comprehension of the cross existence was the same as it was originally anticipated, in spite that the commemorated event was named incorrectly.

And of course an important cultural trait of Vorontsovo is the entertaining function of the park, i.e. the existence of children's playgrounds, pleasure boats and swimming pools in the summer and ice skating rinks in winter, the horseback riding and sports grounds, as well as comfortable benches on shady lanes and several outdoor cafés. During holidays (e.g. New Year, Victory Day, carnival) in the park the various events and festivals take place. This feature of the park achieved a very high opinion of young people, however a lower attention was paid by the grown up respondents; they were convinced that in spite of the importance and necessity of entertainment, it is not the main cultural trait of the Vorontsovo park.

Conclusion

Wnioski

Cultural landscape accumulates the potential of intellectual and spiritual energy and forms the semantic field in which the material and spiri-

tual culture are on an equal footing. All visitors of Vorontsovo estate were unanimous in their opinion about the need to preserve this estate, but their reasons for this preservation were strongly dependent on their age. However, in spite that the Vorontsovo traits were considered by respondents of different age, and therefore their answers were diverse, the general trend of their opinions was similar, since they all recognized the importance of the cultural landscape of Vorontsovo park as a natural and historical heritage. Today the Vorontsovo estate is restored and attracts the attention of Moscow inhabitants by its landscape, cultural values and the possibility of an interesting and active recreation.

Photographs made by author.

Elena P. Olesina

Institute of Art Education,
Russian Academy of Education (IAE RAE)

References

1. Bulanin D., Буланин Д., 2004, *Культурный ландшафт как объект наследия*. – М.: Институт Наследия; СПб.
2. Lotman J.M., Лотман Ю. М., 2000, *Семиосфера*, СПб.: Искусство-СПб.
3. Lavrenova O.A., Лавренова О.А., 2010, *Пространства и смыслы: Семантика культурного ландшафта*. – М.: Институт Наследия.

Wartości przyrodniczo- -kulturowe jako podstawa przekształceń strukturalnych miasta poprzemysłowego

Barbara Sierecka-Nowakowska

Natural-Cultural Value
as the Foundation
for Structural
Transformations in an
Industrial City

Wprowadzenie

Introduction

Struktura przestrzenna miasta ma charakter ciągły, łączy współczesne z przeszłością i warunkuje przyszłość. Wyływa też z samej natury miasta [Benevolo 1995]. Zawsze była odbiciem epoki cywilizacyjnej, ale z zachowaniem cech indywidualnych, wynikających z różnych uwarunkowań kulturowych i przyrodniczych.

Epoka przemysłowa, chociaż głównie identyfikowana jest jako system społeczno-ekonomiczny, powstały według określonych uwarunkowań gospodarczo-społecznych, zapisana jest w przestrzeni również jako system przyrodniczo-kulturowy. Była to epoka rozrostu sztucznego środowiska człowieka, żywiołowej urbanizacji, rozwoju gospodarki i postępu techniki, pozwalającego na przekroczenie wcześniejszych barier środowiskowych, aż do zagrożenia ekologicznego. Etap obejmujący czasy od średniowiecza aż po współczesność przynosi globalne niszczenie środowiska: wielkie odlesienia i destrukcję systemów rzecznych [Kurnatowski 1995].

Wobec ogólnego zagubienia idei i wartości miasta, pogłębiającego się procesu degradacji przestrzeni w najszerzej, krajobrazowej skali, a co za tym idzie pogarszającej się jakości życia w mieście, istnieje potrzeba podejmowania prac od podstaw,

określenia kryteriów wyjściowych i działań nad strukturą miasta.

Przekształcenia miast są procesem ciągłym, który na przestrzeni wieków przybiera na sile – wieś maleje, miasto rośnie, a miasto duże staje się metropolią. A przecież, chcąc najbardziej syntetycznie określić miasto, powiemy, że jest to koncentracja i przestrzenie publiczne [Kochanowski 2005]. Aktualnie oba te zjawiska musimy ocenić negatywnie. Miasto jako struktura ulega sukcesywnej dekoncentracji zajmując podmiejskie tereny otwarte dając amorficzne zjawisko przestrzenne. Natomiast przestrzeń publiczna i półpubliczna coraz częściej poddawana jest prywatyzacji, a zjawisko organizowania nowej przestrzeni publicznej zastępowane jest budowaniem marketów i galerii, gdzie dominuje jednoznacznie funkcja handlu – sprzedaż-kupno.

Demokracja rozkwita dzięki słowom, stwarzającym warunki dla racjonalności, wspólnoty i równości. Handel woli obrazy, bo to one napędzają potrzeby, a nawet wyczarowują je. I tak, jak potrzeba przebija rozum, tak obrazy przebijają słowa, przynajmniej tam, gdzie zabrakło wykształcenia i żmudnego wysiłku. Parki tematyczne coraz bardziej zaśmiecają krajobraz, to najlepszy chyba symbol transformacji, jakiej handel poddaje rzeczywistość i zastępowanie czytelnika o aktywnej wyobraźni przez biernego widza [Barber 2001].

Tereny poprzemysłowe jako odzyskana przestrzeń miasta

Post-industrial areas as a regained city space

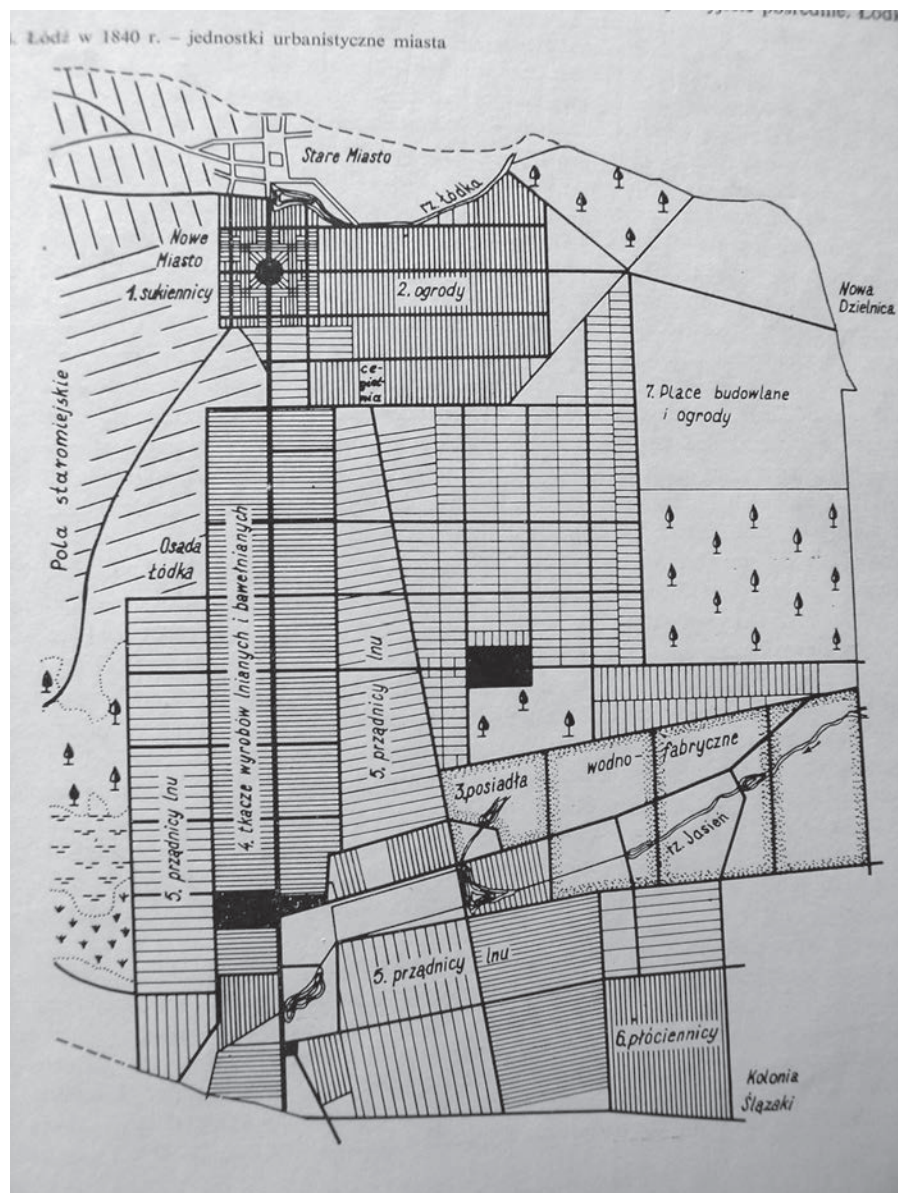
Przełom cywilizacyjny nasuwa szereg refleksji, ale, co bardzo istotne, wymusza podejmowanie ważnych decyzji w zakresie kształtowania przestrzeni miejskiej.

Upadek przemysłu wytworzył w miastach tereny wolne, potencjalne do przekształceń. Są to dawne fabryki upadłych gałęzi przemysłu z terenami, niejednokrotnie znacznych rozmiarów, bocznice i linie kolejowe niefunkcjonujące, nabrzeża portowe i inne. Są wreszcie miasta, których wiodąca funkcja przemysłowa tworzyła specyficzny krajobraz, aktualnie zdewastowany lub przekształcany. Przekształcenia te dotyczą niejednokrotnie znacznych fragmentów miasta. Proces ten rozpoczął się szybko, ale, jak każde gwałtowne działanie, nacechowany jest decyzjami fragmentarycznymi, powierzchniowymi, pozbawionymi wizji docelowej i nie obejmującej całości kształtu struktury miasta i nazbyt często dyktowany interesem doraźnym i prywatnym korzyściom.

Tym niekorzystnym zjawiskom może sprzyjać pogłębiający się proces globalizacji, w którym coraz trudniej walczyć o spójność interesów społecznych i politycznych.

Transformacja przestrzeni współczesnych miast musi mieć wyznaczone kierunkowe działania, zbudowane na zbiorze zasadniczych wartości tworzących mocny fundament, oparty na historii miejsca według zasad ładu przestrzennego, zmierzający do poprawy jakości życia w mieście. Jest to proces trudny, ale, zważywszy na spuściznę minionej epoki industrialnej, możemy mówić o pewnym ułatwieniu.

Tereny poprzemysłowe, odzyskiwane, mają różny charakter, różne położenie względem podstawowego układu struktury miejskiej. Może to być położenie centralne tej struktury, może być krawędziowe. Mogą one mieć różne wielkości i różne zasięgi – mogą być punktowe, płaszczynowe, czy liniowe, ale może to być układ pasmowy przebiegający przez całą strukturę miasta jako szwy strukturalne. Taka właśnie sytuacja występuje w Łodzi.

Ryc. 1. Łódź 1840 – jednostki urbanistyczne miasta wskazują na powiązanie układu według przebiegu cieków (oprac. M. Kotler)

Fig. 1. Łódź 1840 – urban units of the city show a connection between the system according to the course of watercourses (by M. Kotler)

Studium przypadku – Łódź

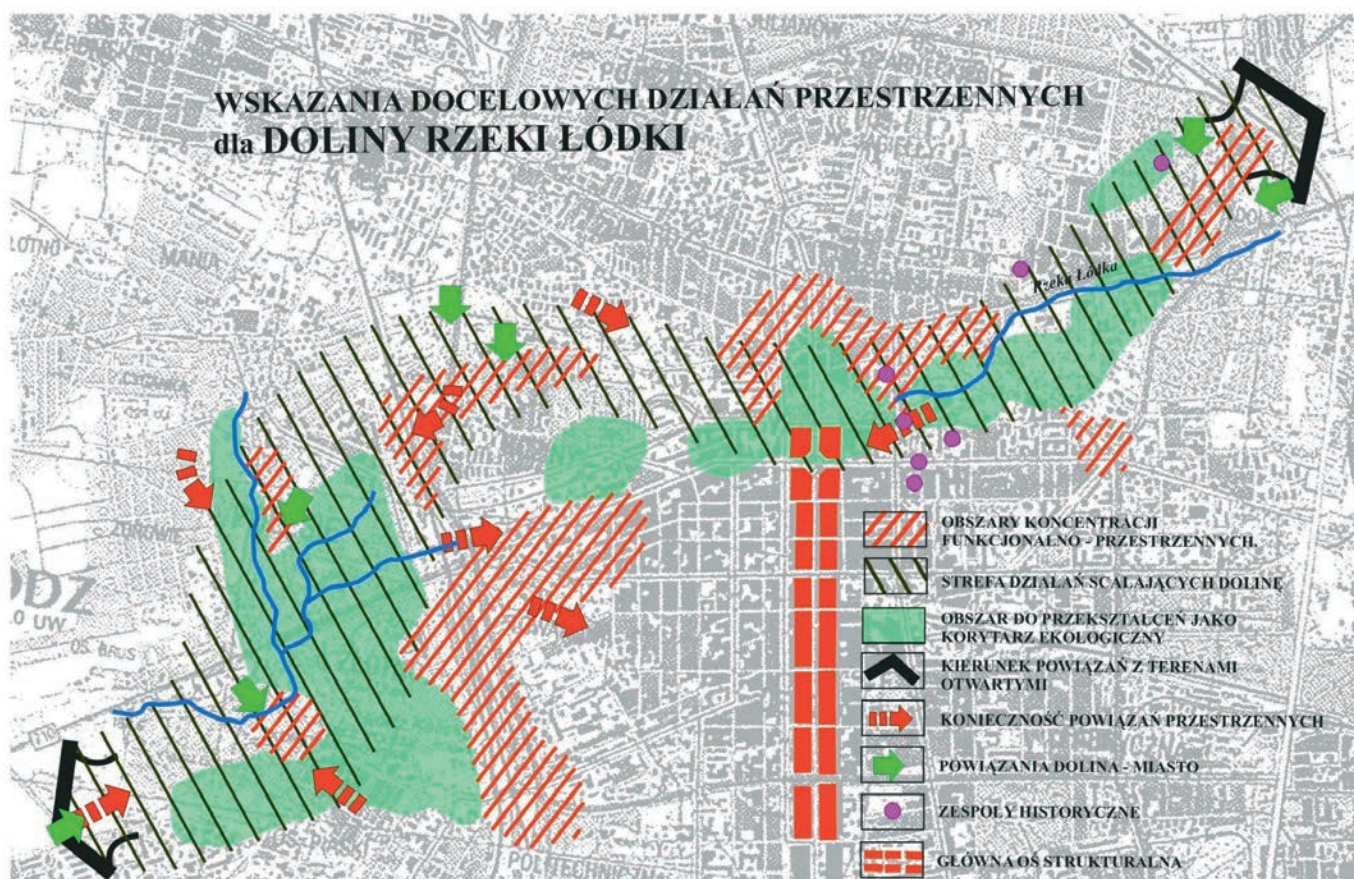
Case study – Łódź

W związku z upadkiem przemysłu w miastach małych i dużych dokonuje się transformacja, rehabilitacja, rewaloryzacja, adaptacja... obiektów i zespołów poprzemysłowych. Najbardziej spektakularna jest transformacja miast przemysłowych monofunkcyjnych, które, jako takie, od chwili ich założenia niweczyły, w przerażającym tempie, wiedzę, na której jest oparta urbanistyka [Giedion 1965].

Reprezentatywnym przykładem miasta przemysłowego, w skali Polski, a nawet nie tylko, powstałego od podstaw dla przemysłu i przez 150 lat funkcjonującego dla przemysłu, jest Łódź, której załóżek, jako osada rękodzielnicza, datujemy na lata 1821-1823. Osada „Nowe Miasto” powstała poniżej starej maleńkiej osady Łódki. Podstawą jej powstania były wody rzeki Łódki i stary młyn. W łódzkim „Nowym Mieście” większych terenów pod zakłady nie przewidywano. Dopiero usytuowana na południe od „Nowego Miasta”, nowa jednostka urbanistyczna – „Osada Łódka”, której realizację rozpoczął Rajmund Rembéliński – prezes

Komisji Województwa Mazowieckiego, w 1824 roku miała stać się prawdziwą „strefą przemysłową”. Miały tu powstać duże, nowoczesne zakłady. Wzdłuż rzeki Jasień, w pasie szerokości od ponad 200 m do 1000 m, początkowo na odcinku 4 km, od granicy wsi Widzew, w latach następnych przedłużona na zachód, aż do granicy z województwem kaliskim, powstały tereny przemysłowe o zasięgu nieporównywalnym z rękodzielniczą jednostką „Nowego Miasta”.

Dolina Jasienia utworzyła więc główną oś przemysłową nowej osady. Na swym zachodnim odcinku oś ta przecinała się z traktem wiodącym

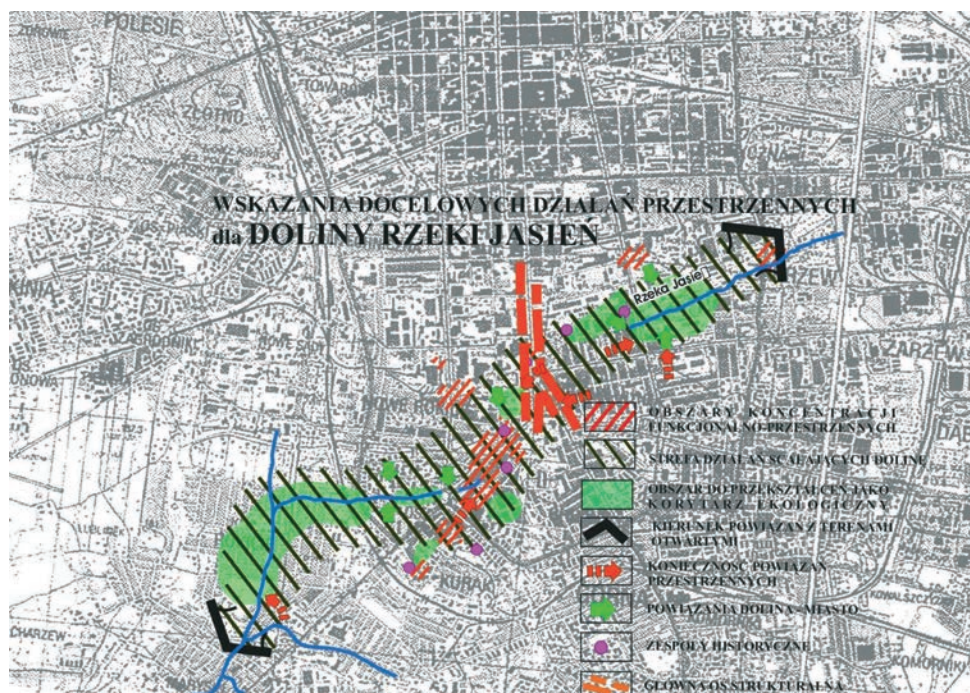

Ryc. 2. Rzeka Łódka jako naturalny szew ekologiczno-strukturalny północnej części miasta (początek osi głównej – Piotrkowskiej) (oprac. B. Sierecka-Nowakowska)

Fig. 2. The river Łódka as a natural ecological- structural seam of the northern city part (the beginning of the main axis – Piotrkowska) (by B. Sierecka-Nowakowska)

Ryc. 3. Rzeka Jasień jako naturalny szew ekologiczno-strukturalny południowej części miasta (zakończenie osi głównej Piotrkowskiej) (oprac. B. Sierecka-Nowakowska)

Fig. 3. The river Jasień as a natural ecological- structural seam of the southern city part (the end of the main axis – Piotrkowska) (by B. Sierecka-Nowakowska)

do Piotrkowa, który na północy przechodził przez Stare i Nowe Miasto, odległe 4 km od Jasienia [Ostrowski 1984] (ryc. 1).

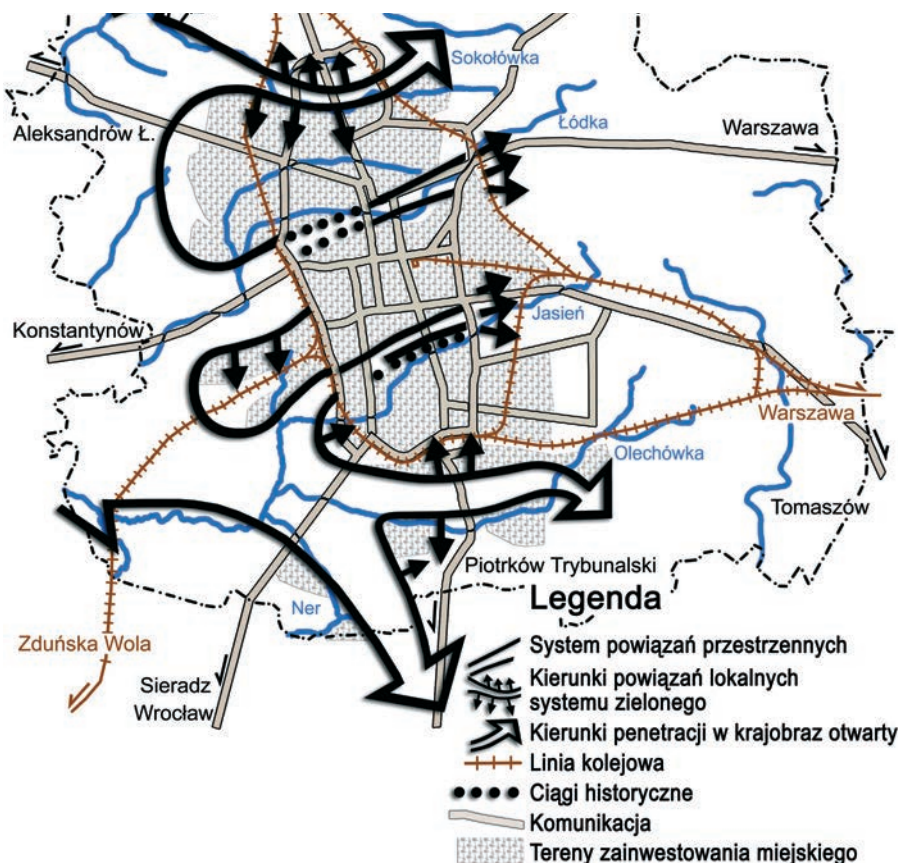
Skupienie zasadniczej części zabudowy miejskiej w wąskiej a nadmiernie wydłużonej strefie wzdłuż traktu piotrkowskiego, było posunięciem wtórnym, w pewnym sensie wymuszonym, a nie punktem wyjścia do rozplanowania miasta. O ogromnej rozciągłości Łodzi zdecydowało duże oddalenie starego jądra miejskiego i sprzężonej z nim osady sukienniczej od doliny Jasienia – jedynej strefy, w obrębie której mógł być założony przemysłowy trzon projektowanej z rozmachem, nowoczesnej na swe czasy, osady bawełniano-lnianej. Założenie przestrzenne kształtowane w oparciu o Jasień i trakt piotrkowski dawało szerokie możliwości rozwoju, zgodnie z zamierzeniami Rembielińskiego, który dążył do koncentracji produkcji tka-

nin lnianych i bawełnianych w jednej miejscowości [Ostrowski 1984]. Z chwilą połączenia się obu osad trakt piotrkowski nabrał charakteru ulicy i na całej długości nosił nazwę ul. Piotrkowskiej. Tym samym wykształcił się najbardziej charakterystyczny element planu Łodzi, a mianowicie prosty – 5 km długości (wraz

z przedłużeniem do Starego Miasta) – ciąg zabudowy miejskiej. Stworzył on wspólną oś urbanistyczną całego sprzężonego zespołu miejskiego, na który składały się trzy odmienne genetycznie organizmy osadnicze – Stare Miasto, Nowe Miasto i Osada Łódka [Ostrowski 1984].

Rozwijający się przemysł wzdłuż doliny Jasienia-Osada Łódka i Łódź-Nowe Miasto prostopadle do głównej osi urbanistycznej miasta wykrystalizował charakterystyczny, jedyny w swoim rodzaju układ sprzężony elementów cywilizacyjnych z naturą.

Poza tym obie doliny przebiegające na linii wschód – zachód (ryc. 2, 3), mają naturalną zdolność tworzenia ciągów ekologicznych przepływu powietrza przez miasto. Jest to szczególnie korzystny układ zważywszy na przewagę wiatrów zachodnich u nas i wyniesienie hipsometryczne od strony wschodniej (ryc. 4).

Ryc. 4. Układ dolin rzecznych Łodzi jako system ekologiczny powiązany z terenami otwartymi (oprac. B. Sierecka-Nowakowska)

Fig. 4. System of river valleys of Łódź as ecological system connected with open areas (by B. Sierecka-Nowakowska)

Ryc. 5. Zabudowa mieszkaniowa wypełniająca szczerlnie tereny uwolnione po przemyśle w dolinie Jasienia

Fig. 5. Residential development filling tightly areas released by industry in the valley of river Jasień

Jednokierunkowe działania gospodarcze w XIX wieku doprowadziły do zabudowy dolin bryłami fabryk, czasem ogromnych rozmiarów, hamując ciąg przepływu powietrza i niejednokrotnie likwidując długimi odcinkami przepływ cieków.

Upadek przemysłu wytworzył możliwość odwrócenia tego zjawiska poprzez optymalne otwarcia przepływu z zachowaniem dziedzictwa kulturowego, jakim dla Łodzi jest historia miasta przemysłowego.

Tak, jak wielkie klęski żywiołowe, pożogi wojenne, dawały impuls do organizacji nowej, lepszej przestrzeni miejskiej, tak upadek przemysłu stwarza niejednokrotnie ogromny potencjał, którego dobrze ukierunkowana transformacja może dać zupełnie nową jakość życia w mieście [Tuan 1987].

Ulica Piotrkowska nie zmieniła swojego charakteru do chwili obecnej i funkcjonuje jako główna oś kompozycyjna miasta, bogata w XIX-wieczną architekturę mieszkaniową. Jedynie reprezentacyjne pałace pofabrykanckie wkomponowane w linię zabudowy zmieniły funkcje,

ale nie tracąc formy. Ale doliny Jasienia i Łódki, gdzie występowała największa koncentracja przemysłu, uzasadniona genetycznie, gdzie skupiały się największe potęgi przemysłowe znane w świecie, jak nad Łódką „Poznańscy”, a nad Jasieniem „Scheibler”, straciły swój wyjątkowy charakter.

Lata dziewięćdziesiąte XX wieku, po upadku łódzkiego przemysłu, były okresem totalnego niebytu obszarów poprzemysłowych, które stanowią ponad 70% terenów śródmieścia. Ogromne hale fabryczne

w dużym tempie popadły w dewastację, tereny porośły chaszczami. Nie było decyzji, nie było projektów, nie było koncepcji rozwiązania tego zjawiska. A przecież wydawać się mogło za oczywiste, że miasto o tak wadliwej strukturze przestrzennej, tak ubogie w tereny otwarte, społeczne, publiczne, zdrowotne, ekologiczne zyskało nagle szansę naprawy tego stanu. Działania niestety przybrały charakter całkowicie odmienny. Zarówno obiekty jak i tereny stały się przedmiotem przetargów. A że bardzo już zdewastowane tym bardziej atrakcyjne w nabyciu.

Dopóki miasto nie będzie mogło dysponować swobodnie terenami dla zadośćuczynienia potrzebom ogólnym, dopóty rozwój jego zależeć będzie od przypadkowych interesów prywatnych właścicieli gruntów, a projekty w czystej formie nie będą miały żadnych szans realizacji [Syrkus 1984].

Ryc. 6. Zespół fabryczny Scheiblera w nowej formie i funkcji

Fig. 6. Scheibler's factory complex in a new form and function

Ryc. 7. Rozlewisko na Jasiońiu z widokiem na starą przędzalnię Scheiblera – stan oryginalny

Fig. 7. Pool on the river Jasioń with a view on the old spinning mill Scheibler's – original state

W ten sposób na terenach pofabrycznych nad Jasiońiem powstaje komercyjna, zwarta zabudowa w układzie mieszkaniowym wschód- zachód (ryc. 5), która, tak jak w XIX wieku fabryki, blokuje przepływ powietrza wzdłuż doliny. A 200-metrowa przędzalnia przekształcona na ekskluzywne lofty wraz z terenami przyległymi jest zamkniętą, ogrodzoną jednostką mieszkaniową, uzupełnioną nowymi obiektami, które zagęszczają strukturę (ryc. 6).

Pobliskie tereny otwarte nad Jasiońiem z dużym stawem są dzikie, nie budzą żadnego zainteresowania, nie są komercyjne (ryc. 7).

Podobnie zamierzenia i stopniowa ich realizacja dotyczą kolejnych obiektów i zagospodarowania terenu, również w zachodniej części doliny od ul. Piotrkowskiej. Wielohektarowy zespół pofabryczny „Gayera” z dużą determinacją był zrównywany z ziemią. Teren prawie pusty, o najwyższej rencie gruntowej w mieście (ul. Piotrkowska), jest bez wątplenia najlepszym „kąskiem” dla inwestorów. Ale nawet najlepsze osiedle mieszkaniowe w tym miejscu nie naprawi przestrzeni miejskiej, a będzie nieodwracalną utratą szans prawidłowego kształtowania struktury miasta z zachowaniem jego dzie-

Ryc. 8. „Manufaktura Łódzka”. Zespół budynków fabrycznych odnowiony, adaptowany do nowych funkcji, pozbawiony pierwotnego układu urbanistycznego daje uczucie nieładu przestrzennego, przypadkowości

Fig. 8. „Manufactory of Łódź”. The complex of factory buildings, renovated, adapted to new functions, devoid of the original urban layout gives a feeling of spatial disorder, fortuitousness

dzictwa kulturowego i możliwości lepszej jakości życia w mieście.

Nad Łódzką natomiast, gdzie znajdowało się znane w świecie przemysłu „królestwo bawełny Poznańskiego”, po latach upadku i dewastacji obiektów przemysłowych, powstał zespół usługowo-handlowo-kulturalny według projektu i realizacji francuskich specjalistów – „Manufaktura” (ryc. 8, 9). Ponad dwudziestohektarowy obszar został przekształcony z całkowitym odrzuceniem warunków naturalnych w postaci doliny Łódki, warunków kulturowych w postaci układu urbanistycznego i warunków kompozycyjnych jako elementu wieloprzestrzennej struktury miasta. Nie ma on nic wspólnego z miejscem, które funkcjonowało jako wydzielone miasto w mieście – z własnym układem ulic z nazwami, ciągów pieszych z zadrzewieniami, wzajemnych powiązań, bocznic kolejowych powiązanych z siecią zewnętrzną, pełnej infrastruktury itp. Jedynie pałac z ogrodem zachował swoją formę i treść muzeum, oraz, łącznie z głównym budynkiem fabrycznym, daje jedyną czytelną ścianę w przestrzeni miasta.

Obiekty pofabryczne otoczone hipermarketami, które stanowią około 30% powierzchni, firmują ten wszechobecny handel. Również powierzchnia parkingowa stanowi około 30%, dopełniając chaos przestrzenny i czyni miejsce mało czytelnym z trzech stron miasta (ryc. 10, 11).

Ryc. 9. „Manufaktura Łódzka”. Zamknięcie głównej osi naprowadzającej w formie typowej hali handlowej oraz powiązanie od strony głównego wejścia do zespołu, wskazuje na niedoskonałość koncepcji

Fig. 9. „Manufactory of Łódź”. Closing the main leading axis in the form of a typical commercial hall, and a connection from the main entrance to the complex, points to the imperfection of the concept

Ryc. 10. „Manufaktura Łódzka”. Strefa komunikacyjna z parkingami blokuje dostępność publiczną i wypukla brak powiązań przestrzennych z miastem

Fig. 11. „Manufactory of Łódź”. Communication zone with the parking lots blocks the public availability and highlights the lack of spatial relationships with the city

Ale jak mówi Kochanowski [2005], czy można mówić o tożsamości przestrzeni miejskich kreowanych przez międzynarodowych inwestorów dla realizacji doraźnych celów komercyjnych?

W ten sposób istnieje zagrożenie tożsamości miasta, które 150 lat budowało fabryki i one stanowią o jego krajobrazie, to one, sytuowane w oparciu o dobra natury, tworzą strukturę ważną dla wszystkich, będącą publiczną własnością. Zagubienie identyfikacji tych miejsc może mieć znaczenie dla identyfikacji struktury całego miasta, która jest związana z krajobrazem naturalnym i jego historią [Lynch 1960].

W obu przypadkach, zarówno Jasień jak i Łódzka nie są czytelne w strukturze miasta i nie są czynione żadne działania w celu przywrócenia miastu cieków. Likwidując rzeki czy nawet strumienie, likwidujemy przejrzystość układu miasta jaką nadaje mu zawsze żywy ciek [Novák 1997].

Odzyskane wielohektarowe zespoły architektoniczno-urbanistyczne, skoncentrowane na terenach dolin systemu rzeczno-Łodzi (aktualnie słabo czytelnego przestrzennie) stanowią potencjał dla stworzenia nowej przestrzeni miejskiej, ekologicznie sprawniejszej (kanały przepływu powietrza w układzie wschód-zachód), funkcjonalnie dającej duże możliwości programowe, strukturalnie krystalizującej miasto, nadając rozwojowi tendencje kierunkowe.

Ryc. 11. „Manufaktura Łódzka”. Dominujące hale handlowe i magazyny trudno kojarzyć z historią miejsca – XIX-wiecznego „Miasta Wielkiego Przemysłu”

Fig. 10. „Manufactory of Łódź”. The dominant commercial halls and warehouses difficult to associate with the history of the place – the nineteenth century “Great City of Industry”

Podsumowanie

Summary

Brak kodu przestrzennego – elementów krystalizujących przestrzeń, brak projektów planów całościowych, wieloaspektowych i krajobrazowych wywołuje totalny chaos i pogłębiające się procesy dewastacji. Działania cząstkowe, dotyczące obiektu, czy jego otoczenia, nie zmieniają stanu degradacji przestrzeni strukturalnej miast, a nawet mogą te procesy pogłębiać i utrwalać, wywołując nieodwracalną utratę szans nadania docelowej wizji transformacji strukturalnej miasta, szczególnie przemysłowego. Tereny odzyskane wymagają opracowań kompleksowych i dystansu czasu w ich realizacji.

Epoka przemysłowa minęła, a my ciągle tkwimy w hołdzie dla gospodarki. Ekonomia zdominowała wszystkie dziedziny myślenia i działania, również w przestrzeni.

Obowiązujące do dziś zasady, przepisy, akty prawne są nieaktualne. Potrzebujemy nowego paradygmatu nowej wizji rzeczywistości, jak mówi Capra F. – *całe społeczeństwo przeżywa kryzys [...] ów kryzys to w istocie kryzys percepcji. Zrodził się on z tego, iż kurczowo trzymamy się anachronicznych pojęć należących do mechanistycznego światopoglądu, jaki proponowała nam nauka Kartezjusza i Newtona. [...] Żyjemy dziś w świecie globalnie współzależnych zjawisk biologicznych, społecz-*

nych i środowiskowych. Aby opisać ten świat prawdziwie potrzebujemy perspektywy ekologicznej jakiej nie znajdziemy w światopoglądzie kartezjańskim. Muszą ulec zmianie nasze dotychczasowe myślenie, percepcja i wartości [Capra 1987].

Dotychczasowe kierunki organizacji, czy przekształceń przestrzeni miejskiej nie zahamowały wzrostu zagrożenia ekologicznego, dewastacji, dewaloryzacji środowiska przyrodniczo-kulturowego oraz deficytu przestrzeni przydatnej dla lokalizacji funkcji społecznie niezbędnych. Nowa Karta Ateńska (2003) przyjmuje takie założenia, że w miastach dbać się będzie o zapewnienie wszystkim mieszkańcom bliskiego sąsiedztwa, a także kontaktu ze starannie utrzymanymi elementami kulturowego i przyrodniczego dziedzictwa. Ale czy te deklaracje zapewnią prawidłowy kierunek przekształceń strukturalnych miast, jego krajobrazu?

Fotografie wykonała autorka.

Photographs made by author.

Barbara Sierecka-Nowakowska

Wydział Architektury
Wyższa Szkoła Sztuki i Projektowania w Łodzi
Faculty of Architecture
School of Art and Design in Łódź

Literatura

1. Benevolo L. 1995, *Miasta w dziejach Europy. Tworzenie Europy*. Wydawnictwo Krąg, Oficyna Wydawnicza Wolumen, Warszawa.

2. Capra F., 1987, *Punkt zwrotny, nauka, społeczeństwo, nowa kultura*. Państwowy Instytut Wydawniczy, Warszawa, s. 37-38.

3. Giedion S., 1968, *Przestrzeń czas i architektura, Narodziny nowej tradycji*. Państwowe Wydawnictwo Naukowe, Warszawa, s. 189.

4. Kochanowski M., 2005, *Niepokoje i pytania* [w:] Kochanowski M. (red.), 2005, *Przestrzeń publiczna miasta postindustrialnego*, Urbanista nr 5 s. 5, 8.

5. Kurnatowski S., 1995, *Rzeki, kultura – cywilizacja – historia*, T. 4, Katowice, s. 33-52.

6. Lynch K., 1960, *The image of the city*, MIT Press.

7. Nowa Karta Ateńska 2003, *Wizja miast XXI wieku*, Europejska Rada Urbanistów, Lizbona, 20 listopada 2003r., Wydawca: Alinea, Firenze, s. 6-9.

8. Novák Z., 1997, *Planowanie regionalne i udział w nim architekta*, Wydawnictwo III jubileuszowe, Politechnika Krakowska, Kraków, s. 80-100.

9. Ostrowski W., 1984, *Pozycja Łodzi w dziejach budowy miast* [w:] Szewczyk J. (red.), *Miscellanea Łódzkie, urbanistyka, architektura*, Muzeum Historii Miasta Łodzi, Zeszyt 1, Łódź, s. 17-21, 72-73.

10. Syrkus H., 1984, *Społeczne cele urbanizacji*. Człowiek i Środowiska, Państwowe Wydawnictwo Naukowe, Warszawa, s. 245.

11. Tuan Y.F., 1987, *Przestrzeń i miejsce*. Państwowy Instytut Wydawniczy, Warszawa, s. 246.

Summaries

Problems

Guidelines for Conception of Revaluation and Revitalisation of Benedictine Abbey Gardens in Tyniec

Presented text describes the contemporary issues of revaluation and revitalization historical gardens by example of garden at Benedictine Abbey in Tyniec. Adopted procedures in the case of revitalization historical gardens are confronted with the reality of the cloistral life. This leads to the necessity of verified the procedures and proposed new solutions.

The guidelines formulated in the form of illustration based on the local map and the table of directives serve to protect the landscape values deriving from its unique location and prepare the conception of gardens representing different periods and styles in the history of garden art and provide the features that would convey the image of everyday life of the abbey.

The guidelines pertain to i.a. the conception of plant materials, con-

struction materials and appropriate garden forms. Important role in the formulating of our conception played the introduction within the gardens of several educational paths presenting history and life of Benedictine Order.

Beata J. Gawryszewska

Maja Skibińska

Improving the Quality of the Landscape by Exposing of Groups of Historic Fortifications on the Example of Nysa

The architecture of the modern defense systems, emerging during the Renaissance, like other branches of art has sought to combine in one spatial form functionality and beauty, looking for help in geometry. And in the field architecturae militaris it was believed that the proportions, regular and perfect shape will give the best defensive results. Later, things were different, and adaptation to terrain conditions, hiding the defensive work and proper technical reinforcement of it gave the expected results. However today, when the historic buildings have no longer military utility, and can take through appropriate actions recreational function of the enormous cultural and educational values, the sphere of aesthetic experiences re-

ceived in their area becomes again important.

For the selected, historic fortress will be presented an analysis of transformations in terms of function and form of brick and earthen objects, communication and spatial relationships with the city, preserved layouts of historic fortress green with its natural succession as well as changes in the landscape, panoramas and viewing axes.

Jerzy Potyrała

Landscape Ecology

Transformations of the Road, Railway and Waterway Network and their Influence on the Landscape Management in the Rural Commune of Ostróda

The rural commune of Ostróda is one of the largest communes in the Province of Warmia and Mazury. It covers an area of 401 km² and has a population of 15,000. A well-developed systems of roads and railways is a significant feature of the local landscape. It divides the whole space into landscape interiors

and functions as the backbone for a composition consisting of landscapes shaped by the human hand. Roads are significant composition axes and wherever they cross one another, nodes are created. It is usually travelling along a road that people perceive the landscape (as far as the eye can see). There are interesting series of views along roads, and sometimes scenic points nearby, where our sight is directed along an axial view towards landscape dominant features. The purpose of this study has been to present the changes which have occurred in the commune's road and railway system and to discuss their influence on the landscape management. The analysis comprised the communication network and developed areas. The points where contemporary development is concentrating are indicated. It is also underlined that the system of roads is changing quite intensively. Finally, the transformations that the cultural landscape in the analyzed commune is subjected to are discussed and some actions to improve the current situation are recommended.

Mariusz Antolak

Bem's Fort in Warsaw as an Example of Stocking a Historical Military Object

One of the numerous examples of fortifications placed on the territory of Poland is Warsaw Fortress. It is a ring-shaped fortress where the Citadel forms its central part and where there are two rings of forts. In the inner ring there is P-Parysów Fort also called Bem's Fort which is the subject of the present work. The purpose of this article is description of problems resulting from protection of cultural heritage connected with Warsaw Fortress. They are exemplified with concrete works referring to Bem's Fort. It is a fort relatively well preserved, having a big historical value and as such is subject to a complex conservator's protection. However, is the fact of legal conservator's protection sufficient for its real protection?

Anna Różańska

Małgorzata Kaczyńska

Presentations

Dyskretne krajobrazy fortyfikacji

Od czasów historii starożytnej fortyfikacje były w krajobrazie imponującymi i dominującymi budowlami. Były one solidnie zbudowane pod względem formy materialnej, ale dotyczyło to także ich symbolicznego wyglądu od czasu ich stworzenia aż po ostatnie lata. Ich silna symbolika była i jest nadal obecna, nawet jeśli pozostały tylko ruiny, czy też zostały one nietknięte w krajobrazie.

Te pierwsze fortyfikacje (starożytne, średniowieczne lub renesansowe) mają różne kształty, konstrukcje i pozycję w krajobrazie, ale pozostały bardzo widoczne i wpływowe w zakresie interakcji społecznych (a nawet politycznej mitologii).

Od końca XIX wieku po dzień dzisiejszy przekształciły się one w dyskretne budowle często zapomniane i ukryte. Celem niniejszej pracy jest przedstawienie tych ostatnich budowli (od końca XIX wieku do ostatniej dekady XX wieku) i ich pozycji w chorwackich krajobrazach.

Prezentacja (jako studium przypadku) określa te budowle w historycznych segmentach, które ukształtowały historię Chorwacji na przestrzeni ostatnich ponad 100 lat. Te przedstawione historyczne grupy

odosobnionych budowli obronnych to:

1. Austro-węgierskie fortyfikacje z końca XIX wieku i z początku wieku XX.
 - ogromne fortece takie jak np. systemy warowne w regionie Pula (do niedawna jeszcze z okupantami wojskowymi)
2. Fortyfikacje z lat międzywojennych
 - odosobnione budowle (bunkry) i systemy warowne jako samotne i zapomniane budowle w krajobrazie
3. Fortyfikacje z okresu II wojny światowej
 - część systemów fortyfikacyjnych i oddzielnych ufortyfikowanych budowli (bunkry) występujących w centrach miast lub na ich obrzeżach, ale zapomnianych i ignorowanych
4. Fortyfikacje z lat po II wojnie światowej
 - ukryte i ciągle jeszcze tajemnicze
5. Fortyfikacje z wojny o niepodległość Chorwacji
 - budowle tymczasowe, nadal obecne w krajobrazie i w sposób tajemniczy zapomniane wkrótce po zakończeniu wojny

Park nad rzeką Turia (Walencja) – cz. 1

Dawne koryto rzeki Turia kształtowało się na przestrzeni wieków, było wcześniej północną gra-

nicą zabytkowego miasta Walencji, centralnym miejskim ciekim wodnym, a następnie po katastrofalnej powodzi w roku 1957 i zmianie biegu rzeki, zostało przekształcone w bezwodną otwartą przestrzeń przechodzącą z zachodu na wschód tego wielkomiejskiego obszaru liczącego 1,5 mln ludności.

Ta potrójna forma granic, element centralny i otwarta przestrzeń, wyznaczyły związek rzeki z miastem Walencja i towarzyszyły rozwojowi cennego dziedzictwa wzdłuż jej biegu oraz przy zmianie eksploatacji jej koryta i brzegów.

Po krótkim wstępie, niniejszy artykuł analizuje przekształcenie starej rzeki Turia w park liniowy o długości 8,5 km o ogromnej wartości kulturowej, środowiskowej i rekreacyjnej. Ten park, który w rzeczywistości jest wyznaczony przez ciąg niezależnych projektów, stanowi doskonałą okazję do zbadania niektórych kluczowych aspektów pod względem definicji regionalnych i miejskich systemów zielonych, znaczenia społecznego zaangażowania i udziału społeczeństwa w tworzeniu naszych miast, istotnej roli architektury krajobrazu, którą może odegrać ona w planowaniu urbanistycznym i pogodzeniu różnych interesów i paradygmatów, które mogą odgrywać kluczową rolę w projektowaniu i utrzymaniu nowych terenów zieleni miejskiej.

Galan Vivas, Juan José

The Imperial Village of Kadyny – Spatial Layout Analysis

Kadyny village, situated near the Vistula Lagoon, contains wonderful architectural, natural and landscape values. Its rich history comes from Medieval times. This place is settled into a dazzling landscape, almost like mountains, created by Elbląg Highlands and preserved lagoon's cliff shore where denivelations reaching 50 meters high. It is distinguished by outstanding villa's architecture from 19th/20th century, designed in every single detail in English gothic style from Victorian Epoch. Created by architects from Berlin with leading of Steinbrecht.

Kadyny possess well preserved historical spatial layout. In majority, there are remarkable compositional and view connections between: palace-garden ensemble, farm, village and surrounding landscape mainly connected with the Vistula Lagoon. However, park ensemble, in particular French style garden, has been significantly blurred due to longtime neglects. The 17th century palace and garden were summer residence of German Kaiser Frederick Wilhelm II between 1898-1945. Unfortunately, only single garden composition's elements of its former glory have been conserved until now.

The palace-garden ensemble has not been revaluated despite high

cultural values and many archival materials presenting its history. Nowadays, spatial layout and village's architecture is astonishing. Thanks to its originality and picturesque settlement is a regional attraction.

Urszula Knercer-Grygo

The Restoration of Branickis' Garden in Białystok as an Element of Building the City Identity

The main historic site, used presently in Białystok to build the city identity is the 18th century Branickis' residence called the Versailles of Poland. The Białystok authorities decided to undertake the complex conservation works in its garden. The aim of works is to bring this site to its former glory. The interdisciplinary conservation process has been started 15 years ago. It takes a course on different levels: the level of research, the level of design, the level of implementation and finally the level of information. In 2010 the conservation works in the area of *avant court* were finished. In 2011 the next part of the garden – the main parterre is expected to be open to the public.

Dorota Sikora

Materials

Art Nouveau Floral Motives in the Decoration of Architecture of Rzeszów

The theme of flowers and decoration plants was characteristic for Art Nouveau. The worship of the floral ornamentation was so significant for the secession, that in some European countries, this style was directly identified with floristry, as evidenced by its name, such as *Stile Floreale* (Italy), the *Floral Style* (England), *das florae Erlebenis* (Germany). In Poland, the architecture of the late nineteenth and early twentieth century, most stood out in the big cities such as Wrocław, Gorzów, Poznań, Warsaw, Łódź, and the cities of Galicia – Cracow, Przemyśl, Tarnów or in Nowy Sącz, where it has been well documented and discussed in the scientific literature.

The architecture of Rzeszów of the Galician autonomy period, compared to other major cities presents rather poorly. In Rzeszów, long remained a classical style and "rustic" building, and the rising buildings were characterized by modest and historicizing ornamentation. Only the first decade of the twentieth century brought new architectural solutions

that have influenced contemporary Kraków, and what bothered inter alia the Lvov environment. The rising in Galicia architectural buildings were often kept in the spirit of bygone eras, and the art nouveau features as a new trend, were scratched only as details.

The origins of the Rzeszów secession should be sought in the building project Stryjeński's Thaddeus, built in the years 1900-1901, in which the District Council had a seat, located at ul. Sokoła 13 (now Library). The modern forms have introduced architects such as: T. Hoffman, MT Tekielski, J. Peros, representatives of the family Holzer, P. Emilewicz. The last author can be regarded as the most creative and innovative architect of the period. The buildings emerging after 1905 in Rzeszów, bearing with the protrusions, turrets, geometric details and floral ornaments were treated by some authors as a romantic. It should be noted that the shape of the Galician Art Nouveau was influenced fully by the variety of Viennese Secession.

Until modern times, few buildings have survived, some were destroyed or converted. An example might be a project, a non-existent, Art Nouveau house at ul. Kraszewski 558 / 3, by P. Emilewicz. To the architectural works of Rzeszów, which contain floral motifs can be included, among others: tenement of family Różycki, building development at pl. Śreniawitów, villa at ul. Szopena 57.

Karolina Konieczna

Barbara Krupa

Standards

Identity of Places in the New Times

The character of small towns and villages is changing all the time. Former space assumes new functions and gains a new structure, which seems to be a natural consequence of spatial evolution. Such transformations are by no means anything new, not encountered previously, because the character of a given place has actually been shaped over the past centuries. Development of open areas is a desirable phenomenon, but it is even more essential how it is carried out. Over the past years, many investment projects for modernization and revitalization of rural areas have been executed in different regions of Poland and have brought about many benefits. Unfortunately, there have also been the ones which have caused damaging effects. In addition to some investment projects undertaken to improve infrastructure, transportation, communication or social activities, there are more and more 'new' ideas for the management of rural greens. Some fail to respect the character, history and specific features of a given place. This paper contains several examples of how green areas have been transformed or new ones arranged in Polish villages. The author has analyzed rural

structures and emphasized that it is necessary to refer to the regional identity whenever planning to revitalize such structures.

Agnieszka Aleksandra Jaszczak

Urban Landscape Revalorization as a Part of the Revitalization of Degraded Public Space on the Example of Wałowy Square in Gdańsk

Revitalization as a process of synchronized actions of specialists in various fields should cover many aspects of life. One of them is undoubtedly revalorization and regeneration of valuable urban spaces, which the material quality in recent years declined. Revalorization of urban interior matter – public space – streets and squares is one of the tools offering real hope for a revival of the area. Another tool has to be cultural, economic, social activation, etc. Synergistic action of the ideas, which are putting into effect, gives impulse to the actual revival of degraded urban areas. This article is an attempt to present the way of thinking about the revalorization of urban interiors on the example of the award-winning concept program-

spatial assumptions of the Wałowy Plac in Gdańsk. The paper presents the issues of aestheticization of space, making readable of the urban interiors and regeneration of urban matter intertwining with themes of social activation and cultural revitalization. The urban landscape is treated here as a scene for "occurring" of life. Creating of public spaces is done on the basis of easily adaptable scenography to current needs. The urban landscape becomes by it a frame for the self-programming events.

Miłosz Zieliński

Forum

Integracja rodzajów sztuki w tradycyjnych rosyjskich parkach i ogrodach

W artykule podano opis parków w Rosji XVIII wieku, stosując przykłady dwóch kompleksów parków przypałacowych w rejonie Moskwy – Archangielskoje i Kuskowo.

We wstępie przedstawiono ogólne cechy parków krajobrazowych, a dalej założenia parków w Archangielskoje i Kuskowo. Zarówno w ówczesnych, opisanych wyżej parkach jak też i pałacach istniała łączność różnych dziedzin sztuki – malarstwa, rzeźby, architek-

tury, muzyki i teatru. Te skarby kultury rosyjskiej przetrwały do dzisiaj jako dziedzictwo narodowe.

Elena P. Kabkova
Olga. V. Stukalova

Krajobraz kulturowy jako zespół różnorodnych właściwości

W artykule przedstawiono różnorodne właściwości krajobrazu kulturowego na przykładzie parku Woroncowo, położonego w obrębie Moskwy. Przeprowadzono ankietę wśród odwiedzających posiadłość i poddano analizie ich wypowiedzi.

Stwierdzono, że wszyscy respondenci jednomyślnie uznali konieczność rewitalizacji parku i rezydencji jako dziedzictwa narodowego, natomiast zależnie od wieku respondentów, zdania dotyczące poszczególnych właściwości krajobrazu kulturowego były zróżnicowane. Rozpatrując park jako obiekt przyrodniczy większość respondentów odpowiedziała pozytywnie. Nawiązując do zachowanych budynków rezydencji starsi respondenci opowiedzieli się za ich utrzymaniem i dalszą rewitalizacją, natomiast młodzi skłaniali się bardziej do tworzenia obiektów sportowo-rekreacyjnych. W stosunku do istniejących na terenie parku cer-

kwi i krzyża wszyscy, niezależnie od przekonań religijnych, opowiedzieli się za ich utrzymaniem.

Elena P. Olesina

Natural-Cultural Value as the Foundation for Structural Transformations in an Industrial City

Article reveals the spatial processes occurring in a post-industrial city on the example of Łódź. In the absence of opposing actions of these processes at the macro space scale, it indicates the possibility of rebuilding of the city. It accepts as the basis the natural conditions and the cultural heritage, which contributes to them. The recovered multi-hectare architectural-urban complexes, concentrated in the areas of valleys of river system of Łódź (currently spatially poorly readable) represent the potential for creating a new urban space, more eco-efficient (air flow channels in the system east – west), functionally giving a powerful software, structural crystallizing the city, giving the development the directional trends.

Barbara Sierecka-Nowakowska

ARCHITEKTURA KRAJOBRAZU

Kwartalnik Architektura Krajobrazu ukazuje się od roku 2001.

Zapraszamy do przedstawienia swoich myśli i dokonań w działach Problemy, Prezentacje.

Teksty o tematyce pokrewnej można nadsyłać do działu Rozwiązania techniczne, podobnie jak do działów Tworzywo i Standardy.

W Forum mamy zamiar również publikować recenzje, polemiki, artykuły o charakterze krytyki fachowej oraz informacje.

Teksty są recenzowane przez specjalistów z dyscypliny reprezentowanej przez autora.

Zapraszamy do współpracy wszystkie rozproszone gremia związane z architekturą krajobrazu, wyższe uczelnie i samorządy lokalne, biura projektów i firmy zajmujące się projektowaniem i pielęgnacją terenów zieleni, powstające stowarzyszenia zawodowe i studenckie.

WSKAZÓWKI DLA AUTORÓW:

Objętość prac wraz z rysunkami, fotografiami i tabelami nie powinna przekraczać 10 stron formatu A-4. Tekst należy pisać czcionką typu TNR 12 pkt.; 1,5 odstępu między wierszami, dopuszcza się stosowanie kursywy i pogrubienia tekstu (prosimy nie stosować podkreśleń).

Zasadniczą część artykułu: tj. tytuł w języku polskim i angielskim, imię i nazwisko autora (bez podawania tytułów i stopni naukowych oraz zawodowych) wraz z afiliacją w języku polskim i angielskim, właściwy tekst w języku polskim z przetłumaczonymi na język angielski śródtytułami oraz przypisy, należy zapisać w jednym pliku. Streszczenie, słowa kluczowe i opisy zamieszczonych ilustracji w języku polskim i angielskim, rysunki, fotografie, tabele bądź inne załączniki (łącznie nie powinny przekraczać sześciu) prosimy zamieszczać w oddzielnych plikach.

Bibliografia zalecana w formie przypisów końcowych. Nazwisko(-a) wraz z podaniem inicjałów imienia (imion) autora (-ów), tytuł pracy pisany kursywą, miejsce i rok wydania, numer tomu, zeszytu oraz numery stron, np.:

• Kowalski J., *Kamień w wodzie* [w:] *Architektura Krajobrazu*, Wrocław 2001, nr 2-3/2001, s. 23-26.

Rysunki lub zdjęcia (oryginały) należy załączyć oddzielnie nadając im numery porządkowe. Oddzielnie podaje się spis podpisów w języku polskim i angielskim. Do druku będą przyjmowane wyłącznie materiały ilustracyjne dobrej jakości technicznej. Rysunki mogą być zapisane oddzielnie w wersji elektronicznej w formacie JPG lub TIFF.

Prace należy przesać w postaci dwóch wydruków wraz z nośnikiem elektronicznym (CD lub dyskietka).

Nadesłanie materiałów do redakcji jest równoznaczne z poręczeniem Autora, że zawarte w nich treści nie naruszają praw autorskich innych osób.

Teksty będą recenzowane przez specjalistów z dyscypliny reprezentowanej przez autora.

Redakcja nie zwraca materiałów niezamówionych oraz zastrzega sobie prawo ich redagowania i skracania.

Landscape Architecture has been published since 2001. It is a quarterly with a profile consistent with the discipline and character specified in the title.

We invite you to present your thoughts and achievements in the Problems and Presentation section.

Texts with related subject area can be sent to the Technical Solutions section, as well as the Material and Standards section.

In the Forum we intend to publish reviews, polemics and articles of a professional critical character and information.

The texts will be reviewed by specialists in the discipline represented by the author.

We invite all scattered bodies connected to landscape architecture to cooperate, universities and local self-governments, design offices and companies dealing with green areas maintenance, trade and students' associations.

AUTHOR'S GUIDELINES:

Capacity of works together with drawings, pictures and charts should not exceed 10 A-4 pages. The text should be written in print type TNR 12 point; 1,5 spacing between the lines, using italics and bold type is permissible (please, do not underline).

The principal part of the article; which contains a title in the Polish and English language, name and surname of the author (without titles) together with affiliation in both Polish and English, the specific text in Polish with mid captions and footnotes translated into English; should be saved in one file. The summary, key words and descriptions of inserted pictures in Polish and English, drawings, photos, charts or other attachments (in total should not exceed six) are to be inserted in separate files.

Bibliography should be inserted in the form of final footnotes. Name(s) together with first letter of first name(s) of the author(s), *the title of the work* written in italics, place and year of publication, number of volume, gazette and page number, e.g.

• Kowalski J., *Stone in water* [in:] *Landscape Architecture*, Wrocław 2001, no 2-3/2001, p. 23-26.

Drawings or pictures (originals) should be inserted separately with ordinal numbers. Lists of captions in Polish and English should be inserted separately. Only illustration materials of good technical quality will be accepted for publication. Drawings can be saved separately in electronic version in JPG or TIFF format.

Works should be sent in the form of two printouts together with electronic carrier (CD or a diskette).

Sending works to the editorial office is tantamount to the author's guarantee that the content included does not violate copyrights.

The texts will be reviewed by specialists in the discipline represented by the author.

The editorial office does not return materials which have not been ordered, and reserves the right to edit and shorten the accepted materials.

RADA NAUKOWA**ADVISORY BOARD**

prof. dr hab. inż. arch. Aleksander BÖHM – Politechnika Krakowska
 Assoc. Prof. Dexin GEN – Hunan Agricultural University, Changsha
 Assoc. Prof. Robert HOLDEN – University of Greenwich, London
 Assoc. Prof. Olena KOLESNICHENKO – National University of Life and Environmental Sciences of Ukraine, Kiev
 Prof. Marcelino Martini MONTEO – University of Granada
 prof. dr hab. Krzysztof MŁYNARCZYK – Uniwersytet Warmińsko-Mazurski w Olsztynie
 dr hab. inż. Marek SZUMAŃSKI – Szkoła Główna Gospodarstwa Wiejskiego w Warszawie
 prof. dr hab. inż. arch. Adam SZYMSKI – Zachodniopomorski Uniwersytet Technologiczny w Szczecinie
 Assoc. Prof. Elena ZOLOTARIEWA – Orel State Agrarian University

REDAKTOR NACZELNY**EDITOR**

prof. dr hab. inż. arch. Zuzanna Borcz, Uniwersytet Przyrodniczy we Wrocławiu,
 zuzanna.borcz@up.wroc.pl

KOLEGIUM REDAKCYJNE**EDITORIAL BOARD**

dr inż. arch. Aleksandra LIS – Uniwersytet Przyrodniczy we Wrocławiu,
 aleksandra.lis@up.wroc.pl – sekretarz
 dr hab. inż. arch. Irena NIEDŹWIECKA-FILIPIAK – Uniwersytet Przyrodniczy we Wrocławiu,
 irena.niedzwiecka-filipiak@up.wroc.pl – redaktor tematyczny
 dr hab. Maciej FILIPIAK – Instytut Dendrologii PAN, Kórnik,
 mfil@man.poznan.pl – redaktor tematyczny
 dr hab. Andrzej MICHAŁSKI – Katedra Matematyki, Uniwersytet Przyrodniczy we Wrocławiu,
 andrzej.michalski@up.wroc.pl – redaktor statystyczny
 mgr fil. polskiej Anna BORCZ – Uniwersytet Przyrodniczy we Wrocławiu,
 anna.borcz@up.wroc.pl – redaktor językowy

RECENZENCI**REVIEWERS**

dr hab. Kazimierz CHMURA
 prof. dr hab. Franciszek GOSPODARCZYK
 prof. dr hab. inż. arch. Alojzy GRYT
 prof. dr hab. inż. Edward HUTNIK
 prof. dr hab. Marek LORENC
 dr hab. Piotr MOLSKI, prof. nazdw.
 prof. dr hab. inż. arch. Elżbieta PRZESMYCKA
 prof. dr hab. Jan RYLKE
 dr hab. Piotr URBAŃSKI, prof. nazdw.

PROJEKT GRAFICZNY I ŁAMANIE**GRAPHIC DESIGN & LAYOUT**

Witold GIDEL

PROJEKT OKŁADKI**COVER DESIGN**

Paweł OGIELSKI

TŁUMACZENIE TEKSTÓW**TRANSLATION**

Arkadiusz MARUSZEWSKI

WYDAWCA**PUBLISHER**

Uniwersytet Przyrodniczy we Wrocławiu
 Wydział Inżynierii Kształtowania Środowiska i Geodezji
 pl. Grunwaldzki 24a, 50-363 WROCŁAW, tel. 71 3201558, fax 71 3201557
 e-mail: dziekanat.wiksig@up.wroc.pl, <http://www.aqua.up.wroc.pl/ak/>

WARUNKI PRENUMERATY**SUBSCRIPTION**

inż. Jolanta JUST-MARUSZEWSKA
 tel. 71 320-18-63, e-mail: jolanta.just-maruszewska@up.wroc.pl
<http://www.aqua.up.wroc.pl/ak/>

Kwartalnik *Architektura Krajobrazu* jest indeksowany w „Bazie danych o zawartości polskich czasopism technicznych” BazTech <http://baztech.icm.edu.pl>

Druk: KONTRA s.c.
 52-200 Wysoka / Wrocław, ul. Chabrowa 5a

W następnym numerze:
In the following issue:

Tworzywo w krajobrazie
historycznym i współczesnym
Materials Influencing a Historical
and Contemporary Landscape